

Konečný, Zdeněk

Životní a pracovní podmínky nasazených, hnutí odporu

In: Konečný, Zdeněk. *Pracovní nasazení válečných zajatců a obyvatel Evropy v ČSR (1939-1945)*. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1967, pp. 31-139

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/119894>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZIVOTNÍ A PRACOVNÍ PODMÍNKY NASAZENÝCH, HNUTÍ ODPORU

ÚSTŘEDNÍ ZAJATECKÝ TÁBOR V TĚŠÍNĚ

Nacistická říše byla doslova poseta spoustou zajateckých táborů. Jejich historické zpracování je poměrně vzácné, ač mnohdy formy zacházení se zajatci byly obdobné jako s vězni koncentračních táborů. Docházelo tu k lidským zločinům vůči nim, režim byl drastický, tvrdá práce a nedostatek jídla si vyžadovaly nesčetné oběti mezi mladými a zpočátku tělesně zdatnými lidmi. Kdežto historii koncentračních táborů byla snad ve všech zemích věnována značná pozornost. Pak práce o zajateckých táborech jsou nepočtené a založené většinou jen na skrovných vzpomínkách někdejších zajatců. Materiály vzniklé při správách zajateckých táborů byly totiž většinou na sklonku války nebo při evakuaci před postupujícími spojeneckými vojsky zničeny. Jednou z výjimek je tzv. stalag VIII B v Těšíně. Pro historii tohoto tábora se dochoval obsáhlý dokumentační materiál, prakticky všech jeho oddělení. Přes dílčí skartaci před evakuací počátkem r. 1945 zůstalo tolik materiálů, že je možné učinit si velmi dobrý obraz o vývoji tohoto ústředního zajateckého tábora i o životě zajatců, kteří jím prošli.¹ Je to dosud jediný známý případ tohoto druhu. Snad v NSR jsou dochovány podobné komplexy materiálů, jenže nejsou přístupné. Těšínský tábor může tudíž sloužit jako klasický příklad pro potřebu této publikace.

Československé pohraniční území s tamními zajateckými tábory bylo přičleněno k několika vojenským okruhům. Severní Morava a Slezsko s Těšínskem náležely okruhu vratislavskému, označenému číslicí VIII. Severozápadní Čechy byly součástí IV. okruhu se sídlem v Drážďanech, západní a jižní Čechy byly součástí XIII. okruhu se sídlem v Norimberku; konečně jižní Morava a část jižních Čech podléhala vojenskému okruhu číslo XVII se sídlem ve Vídni. Pokud jde o ústřední zajatecké tábory, pak území severozápadních Čech bylo spravováno ze stalagu IV C v Bystřici, oblast západních Čech stalagem XIII B ve Weiden, jižních Čech a jižní Moravy ze stalagu XVII B v Gneixendorfu, území severních Čech a severní Moravy, Slezska a Těšínska ze stalagů VIII A, B a D ve Zhořelci, Lambinovicích a Těšíně. Na československém pohraničí bylo též několik táborů pro zajaté důstojníky, z nichž nejrozsáhlejší byl například offlag v Moravské Třebové.

Stalag v Těšíně byl založen na jaře r. 1941. Za základ byl vybrán starý barákový tábor z první světové války, kdy sloužil jako lazaret. V době ČSR byly v něm umístěny vojenské jednotky. V období, kdy toto území bylo součástí Polska, byla tam polská armáda. Po září 1939 sloužily zmíněné baráky pro vozidla německé wehrmacht. Baráky byly polozničené, a proto na jaře 1941, kdy se vojenská správa rozhodla je adaptovat pro budoucí zajatecký tábor, bylo nutno je opravit a přistavět nové.²

¹ VHA Praha, Stalag 19 A. Fond obsahuje přes sto krabic a několik desítek růz. knih. Materiál má vesměs velkou historickou hodnotu, neboť je jediným zachovalým celkem o táboře tak velkého rozsahu na čs. území a pravděpodobně i na území Polska.

² Tamtéž, 19 C, k. 21, čj. 106 d. Přípis Wehrkreisverwaltung VIII Wroclaw, 3. 5. 1941.

V květnu 1941 bylo v táboře již velitelství a tábor byl označen jako stalag VIII D Těšín. Zpočátku nebyl příliš rozsáhlý a rovněž počet pracovních komand v průmyslových a zemědělských závodech hornoslezské oblasti nebyl zdaleka tak veliký jako v pozdějších letech. Většinu pracovních komand v Horním Slezsku spravoval totiž tehdy jeden z největších zajateckých táborů ve vojenském vratislavském okruhu a v říši vůbec, stalag v Lambinovicích.³

Přípisem OKH z 16. září 1942 byl stalag VIII D v Těšíně rozpuštěn a stal se spolu s celým svým vybavením pobočným táborem stalagu VIII B v Lambinovicích. Jeho název pak zněl „Mannschaftsstelllager VIII B, Zweiglager Teschen“. Avšak ke dni 5. prosince 1943 nastala nová reorganizace. Stalag VIII B v Lambinovicích byl i s velitelstvím přenesen do Těšína, a to pod označením VIII B Těšín. V Lambinovicích vznikl nový stalag, číslo 344. Tato organizace zůstala beze změny až do konce války. V prosinci 1944 uvažoval sice velitel záložní armády o přeměně těšínského stalagu v rezervní lazaret pro tuberkulózní válečné zajatce a o založení stalagu v Hlivicí, leč z této myšlenky sešlo, pravděpodobně v důsledku situace na frontě.⁴

Velitelem těšínského stalagu byl od 20. června 1942 námořní kapitán Gilek a od 5. prosince 1944 až do konce války plukovník Thielebein.⁵

Jak již bylo konstatováno, nebyl těšínský stalag v prvním roce své existence zdaleka tak rozsáhlý, jako byly jiné ústřední zajatecké tábory téhož typu. Bylo to způsobeno zejména tím, že do Těšína nepřicházeli ještě v zimním období 1941/42 sovětsí zajatci. Několik údajů o počtech zajatců pod správou těšínského stalagu nejlépe ukáží jeho vývoj. K 8. lednu 1942 bylo například přímo v těšínském táboře 423 Francouzů, 23 Belgičanů, 209 Poláků, 166 Jugoslávců a 100 Angličanů. Na pracovních komandech v pobočných táborech bylo 2872 Francouzů, 229 Belgičanů, 1170 Poláků a 1702 Jugoslávců. Ke dni 30. září 1942 vykazovalo osazení těšínského stalagu, tehdy již pobočky v Lambinovicích, tyto počty:⁶

	Francouzi	Belgičané	Srbové	Poláci	Celkem
Prac. komanda	136	1	92	93	322
Zajatci	2 354	217	1 039	1 178	4 788

Je pozoruhodné, že ani na podzim 1942 nebyli ještě pod správou pobočky stalagu v Lambinovicích sovětsí zajatci, kteří tvořili podstatnou složku zajatců ve vratislavském vojenském okruhu. Teprve koncem r. 1942 se objevují první velké skupiny sovětských zajatců také v Těšíně.

³ Tamtéž. Přípis stalagu VIII D z 25. 5. 1941. Oblast voj. okruhu VIII Vratislav byla rozdělena tehdy mezi 4 stalagy: VIII A — Zhořelec, B — Lambinovice, C — Zahaň, D — Těšín. Tamtéž, 19 C, k. 17, čj. 104-105.

⁴ Tamtéž, k. 21, čj. 106 d. Přípis OKH z 16. 9. 1942. Tamtéž, 19 A, k. 9, čj. 144. Tamtéž, k. 15, čj. 186 a. Berlín, 18. 12. 1944.

⁵ Kdo byl prvním velitelem stalagu v Těšíně se dosud nepodařilo zjistit. Tamtéž, 19 A, k. 32, čj. 335. Rozkazy stalagu.

⁶ Tamtéž, 19 A, k. 18, inv. č. 206. Zpráva stalagu VIII B, Zweiglager Těšín, 30. 9. 1942.

Na sklonku r. 1943, kdy dochází znovu k osamostatnění těšínského stalagu a dokonce k přenesení velitelství z Lambinovic do Těšína, začíná neobyčejně rychlý růst tohoto tábora, jenž se stává jedním z největších nejen ve vratislavském okruhu, nýbrž vůbec na území říše. Hlavní příčinou, proč se původní lambinovický stalag rozdělil a velitelství přeneslo do Těšína, byly naléhavé hospodářské potřeby hornoslezské oblasti. Do tamnějších dolů, hutí a jiných podniků byly nasazovány desetitisíce nových pracovních sil, ať už z řad místního obyvatelstva nebo cizích dělníků. Rovněž počet válečných zajatců měl na tomto teritoriu silně stoupající tendenci. Nově utvořený stalag v Těšíně dostal důležitý úkol: správu desetitisíců zajatců v jedné z nejprůmyslovějších oblastí říše. Těšín byl vybrán jako středisko také proto, že byl lépe položen než Lambinovice.

Několik údajů od konce r. 1943 naznačí veliký růst stalagu v Těšíně. K 6. dubnu 1944 náleželo pod těšínský stalag toto množství zajatců:⁷ 162 Belgičanů, 11 524 Angličanů (z toho 23 důstojníků), 314 Francouzů, 9292 Italů (z toho 5 důstojníků), 1175 Jugoslávců (z nich 1 důstojník), 52 Poláků a 51 781 sovětských zajatců (z nich 101 důstojníků); celkem tedy 74 300 zajatců. Pro porovnání uvádíme, že v tutéž dobu bylo 45 000 zajatců pod správou stalagu ve Zhořelci, 45 000 v Žaganí a 31 000 v novém stalagu 344 v Lambinovicích.

Uvedený počet zajatců v těšínském táboře zůstal zhruba na stejné výši až do podzimu 1944. V září a říjnu 1944 byla převážná většina italských zajatců, zvaných oficiálně vojenští internovaní, propuštěna do stavu civilních dělníků. Počet zajatců tím znatelně poklesl a například k 25. listopadu 1944 byl tento:⁸ 12 824 Angličanů, 45 414 sovětských zajatců, 44 Francouzů, 158 Belgičanů, 194 Italů, 1108 Srbů a 180 Řeků; celkem 59 922 zajatců. Těsně před evakuací stalagu před Rudou armádou ke dni 15. ledna 1945 odpovídal stav zajatců těmto údajům:⁹ 152 Belgičanů, 12 824 Angličanů, 26 Francouzů, 170 Řeků, 329 Italů, 1093 Srbů a 45 392 sovětských zajatců; celkem 59 986 zajatců.

Samotný ústřední tábor v Těšíně se od doby, kdy tam bylo přeneseno velitelství z Lambinovic, příliš nerozrostl. Vedle budov, které zabralo velitelství a řada jeho složek, skýtal tábor místo maximálně pro 1500 zajatců; například v březnu 1944 jich tam bylo 1074. Velitelství však spravovalo dalších 71 968 zajatců, umístěných v pobočných táborech a pracujících v různých průmyslových a zemědělských podnicích.¹⁰ Těšínský stalag byl v tomto ohledu výjimkou mezi ostatními tábory podobného typu, jejichž kapacita bývala zpravidla mnohem větší. Uvidíme dále, že tento tábor posílal například většinu svých nemocných zajatců, jejichž léčení vyžadovalo více než tři týdny času, do jiných stalagů a dostával náhradou zdravé zajatce. Proto ani kapacita táborového lazaretu, ani jeho vybavení nebylo přizpůsobeno většímu počtu případů. Další charakteristickou stránkou těšínského stalagu od konce r. 1943 byla skutečnost, že převážnou většinu osazenstva i v pobočných táborech tvořili sovětští zajatci. Tato skupina zajatců byla běžně dávána na nejobtížnější pracoviště. Velké množství sovětských zajatců, kteří pracovali v komandech čítajících někdy až několik set lidí, silně zaměstnávalo orgány táborové správy i nadřízených vojenských složek. V hlášeních nadřízeným instancím se stále objevovaly úvahy o velké zodpověd-

⁷ Tamtéž, k. 25. Zprávy o počtech osazenstva stalagu.

⁸ Tamtéž. Zpráva stalagu Těšín, 25. 11. 1944.

⁹ Tamtéž, k. 6, inv. č. 115. Těšín, 16. 1. 1945.

¹⁰ Tamtéž, inv. č. 101. Těšín, 16. 3. 1944.

nosti a těžké práci velitelských orgánů při řízení takto složeného osazenstva stalagu.

Váleční zajatci přidělení do stalagu byli zpravidla po několikadenním pobytu v ústředním táboře odveleni do některého z pobočných táborů. Do prosince 1943, kdy nebyl obvod stalagu příliš velký, náležela k němu zhruba oblast landrátu Těšín a Bílsko, území na severní Moravě a části některých landrátů na teritoriu dnešního Polska.¹¹ Pod správu těšínského stalagu spadala v této době pouze komanda francouzská, belgická, polská a jugoslávská. Kdežto komanda sovětských a anglických zajatců na téměř území řídil stalag v Lambinovicích. Zcela jinak byl organizován územní rozsah samostatného těšínského stalagu od konce r. 1943. Od té doby byla pod jeho správou všechna pracovní komanda a pobočné zajatecké tábory v landrátech Gliwice, Zabrze, Bytom, Katowice, Chrzanów, Rybnik, Pszyna, Olkusz, Zawiercie, Żywiec, Těšín, Bílsko, Sosnowiec, Tarnowskie Góry a Bendzin. Tato rozsáhlá oblast se dělila na čtyři úseky, v čele s velitelstvími strážních praporů.¹²

Od vzniku těšínského stalagu až do prosince 1943 pracovala většina komand u zemědělských závodů; na velkostatech, popřípadě u větších sedláků. Jen několik z nich se přičlenilo také k průmyslovým závodům. Například koncem září 1942 pracovalo z celkového počtu 4788 zajatců 4001 v zemědělství, 371 v dolech a jen 359 v průmyslových podnicích. V dolech byli většinou belgičtí horníci. Jedno z pracovních komand v průmyslu bylo tehdy například v železárnách v Brance; tvořili ho francouzští zajatci. Později byli Francouzi vyměněni sovětskými zajatci, kteří pak dočasně spadali pod správu stalagu v Lambinovicích.¹³

V druhé fázi války se situace podstatně změnila a od konce r. 1943 byla většina pracovních komand těšínského stalagu nasazena v průmyslu, zvláště pak v dolech a hutích. Koncem listopadu 1944 se v táboře nejpočetněji vyskytovali Angličané a sověští zajatci, s tímto pracovním zařazením: 45 414 sovětských zajatců bylo tehdy rozděleno do 157 komand. V 65 z nich, nasazených v kame-nouhelných dolech, jich bylo 35 022. V 35 komandech začleněných do průmyslových podniků pracovalo 7764 sovětských zajatců; v 36 komandech v zemědělství bylo jen 864 zajatců; tři komanda se 113 sovětskými zajatci byla v řemeslnických provozovnách a jedenáct komand s 1227 zajatci pracovalo pro armádu. Dále tam bylo ještě několik málo komand zařazených k dopravě a jiným výrobním odvětvím. Podobný obraz skýtalo rozmístění anglických zajatců. Také oni pracovali ve zdrcující většině v dolech a průmyslu. Z celkového počtu 12 824 anglických zajatců přidělil tábor 8277 do dolů, 3209 do ostatních průmyslových podniků a teprve zbytek k dopravě a do zemědělství.¹⁴

Rozmístění pracovních komand a tudíž i pobočných táborů se čas od času měnilo; jednak podle potřeb jednotlivých závodů, ale ještě více podle toho, jak dovedla vedení jednotlivých podniků působit na nacistické civilní orgány, pracovní úřady, landráty nebo i vojenské orgány, jež byly směrodatnými pro po-

¹¹ Tamtéž, k. 6, inv. č. 108. Zajatecká komanda mimosovětských zajatců byla zhruba v těchto oblastech: Sumperk, Sternberk, Králíky, Zábřeh, Hlubčice, Prudník, Kozlí, Ratibor, Opolí, Těšín.

¹² Tamtéž, k. 1, inv. č. 45. Štáb 337. zeměbranceckého praporu byl v Chorzówě, 398. v Gliwici, 515. v Sosnowieci a 559. v Rybniku.

¹³ Tamtéž, k. 18, inv. č. 406. Přípis stalagu VIII B z 30. 9. 1942. Též podnikový archiv v Brance, neuspořádáno.

¹⁴ Tamtéž, k. 5, inv. č. 101. Stalag VIII B, 25. 11. 1944.

skytnutí tohoto druhu pracovní síly. U velkých průmyslových závodů a u většiny dolů byla pracovní komanda zajatců zpravidla nepřetržitě po celou dobu války, přičemž některá čítala stovky mužů. Několik stručných údajů dovolí učinit si představu o rozmístění zajatců v oblasti tehdejšího landrátu Těšín, a to v posledním údobí války. 1. června 1944 byla velká komanda sovětských zajatců například na těchto místech:¹⁵

Číslo komanda.	Umístění	Počet zajatců
R 189	Doubrava, vítkovické železářny	864
R 182	Karviná, šachta Johana	1 266
R 168	Karviná, šachta Barbora	1 017
R 216	Orlová, šachta Žofie	297
R 176	Horní Suchá, šachta František	365
R 155	Petřvald, Severní Ferdinandova dráha	726
R 241	Horní Suchá	614
R 625	Petřvald	221
R 641	Wewerke	611
R 325	Fryštát, železářny	142
R 23	Třinec, železářny	841
R 55	Ústroň, železářny	165

Mnohem méně bylo na Těšínsku komand s anglickými zajatci. K 1. červnu 1944 bylo dokonce pouze jediné, označené číslem E 728, a to v Bohumíně u říšských drah; čítalo 188 zajatců. Ani později nebyli Angličané nasazeni v tomto prostoru ve větším měřítku. Zato několik velkých pracovních komand vytvořili tu od léta 1943 do podzimu 1944 italští vojáci, zajatí po pádu Mussoliniho režimu v Itálii v létě 1943. Italská komanda byla zejména u podniků:¹⁶

Číslo komanda	Umístění	Počet zajatců
It 6	Třinec, železářny	413
It 26	Karviná, doly a hutě	420
It 12	Bohumín, válcovny trub	201
It 36	Suchá, šachta Hoheneger	711

Není naším cílem vyjmenovávat obdobným způsobem pracovní komanda v jiných oblastech Horního Slezska a severní Moravy. Dnes už většinou není ani památek po tehdejších táborech. V nejlepším případě se dochovaly hřbitovy,

¹⁵ Tamtéž. Seznam pracovních komand stalagu Těšín.

¹⁶ Tamtéž.

existující téměř u každého pobočného tábora, plnící se za války stovkami mladých lidí, z nichž valná většina se stala obětmi nelidského postupu nacistických vojenských orgánů vůči zajatcům. Prameny těšínského stalagu dávají možnost zjistit aspoň část obětí pohřbených na zajateckých hřbitovech, popřípadě přinejmenší ještě některé údaje o příčině jejich smrti.¹⁷

Také ve stalagu Těšín se pochopitelně projevují rozdíly v zacházení se zajatci rozličných národností. Jiný byl poměr k sovětským zajatcům na jedné straně a ostatním na druhé straně. Leč i v zacházení s nesovětskými zajatci byly rozdíly, například srovnáme-li různá ustanovení o zajatcích anglických, polských, italských aj. Velmi podstatnou roli v zacházení s jednotlivými národnostními skupinami zajatců sehrála nacistická rasová ideologie, jak o tom svědčí řada nařízení, preferující skupiny zajatců rasově blízké či naopak potlačující zajatce, rasově z nacistického hlediska „méněhodnotné“.¹⁸

Nejpočetnější skupinou v tomto stalagu byli sovětští zajatci. Nejhorší podmínky pro ně připravila zima a jaro 1942. Tehdy přijížděly transporty polomrtvých zajatců z průchodních táborů v dočasně obsazeném území SSSR a tzv. Generálního Guvernementu, a to na teritorium tábora v Lambinovicích. Tam po stovkách mřeli vyčerpáním a nemocemi, nebo je ubíjeli sadističtí strážníci.¹⁹ V době kdy přijímal sovětské zajatce také už stalag Těšín, byla tato nejhorší doba za nimi. Nacistické orgány se dívaly na sovětské zajatce jako na cennou a nezbytně potřebnou pracovní sílu a neměly zájem je zbytečně a příliš rychle fyzicky likvidovat, nýbrž pokud možno co nejekonomičtěji je využít v hospodářství říše. To ovšem neznamená, že se situace sovětských zajatců v r. 1943 a později nějak podstatně zlepšila. Jako všude jinde v nacistickém zajetí, tak také ve stalagu Těšín platily pro ně obecné směrnice o zacházení s nimi, o jejich zásobování, pracovním nasazení apod. Byli přinuceni pracovat v dolech a jiných průmyslových závodech na nejobtížnějších úsecích; jejich pracovní doba bývala deseti až dvanáctihodinová, i delší. Ta už sama o sobě dovedla vyčerpání i fyzicky silné jedince, uvážíme-li nad to, že strava sovětských zajatců byla naprosto nedostatečná. Jako hlavní jídlo měli polévku z tuřínu nebo zelí a brambory. Příděly chleba byly malé a tuky téměř vůbec nedostávali. Po nedlouhé době i muži jinak fyzicky zdatní a zdraví, rychle chátrali a stávali se kořistí různých chorob.

Procento prácenschopných sovětských zajatců bylo velmi vysoké a také úmrtnost způsobená tělesným vyčerpáním a nemocemi vykazovala enormní stav. Podle knihy úmrtí zemřelo například v době od 22. listopadu 1943 do 8. září 1944 v oblasti stalagu Těšín 1 521 sovětských zajatců.²⁰ Hlavními příčinami úmrtí byla tzv. hladová tuberkulóza, zápaly plic, všeobecná tělesná vyčerpanost

¹⁷ Tamtéž. Viz knihy mrtvých z těšínského stalagu. Na základě těchto dokladů je možné se značnou pravděpodobností určit počet pohřbených u jednotlivých pobočných táborů, a to už z období lambinovického stalagu.

¹⁸ O národnostní politice nacistů viz studii autorů, Die Nationalitätspolitik der Nazis gegenüber den Kriegsgefangenen und Fremdarbeitern, die während des zweiten Weltkrieges in der Industrie- und Landwirtschaftsproduktion Hitlerdeutschlands eingesetzt wurden. Sborník prací fil. fak. Brno, C 11, str. 157–194.

¹⁹ Sz. Datner, Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II wojnie swiatowej, Warszawa 1961. STA Postupim, Říšské ministerstvo pro výzbroj, fasc. 32. Aktová pozn. z 3. 12. 1941.

²⁰ VHA, 19 A, k. 1, čj. 7. Totenliste I. Počet smrtelných úrazů u sov. zajatců byl ve srovnání s jinými zajatci vždy vyšší.

a srdeční choroby. Všechny tyto nemoci způsobily neutěšené stravovací podmínky, těžká práce, nehygienické bydlení, nedostatečné lékařské ošetření apod. Na pracovištích nevěnovali zaměstnavatelé pozornost ani nejzákladnějším bezpečnostním opatřením. Docházelo proto často k těžkým a smrtelným úrazům.

Strážní personál, ať už se skládal z příslušníků strážních jednotek wehrmachtu, nebo pomocných strážných z řad německých občanů, zaměstnanců průmyslových a zemědělských podniků, zacházel se sovětskými zajatci velmi bezohledně. Řídil se přitom nejen předpisy nadřizovaných, nýbrž nejednou i osobní nenávistí. Všude, na všech komandech, bezohledně bili a týrali zajatce. Velmi časté byly případy zastřelení sovětských zajatců, a to ze zcela nicotných příčin nebo dokonce bez příčiny. Prameny těšinského stalagu poskytují velké množství průkazného materiálu o těžkých zločinech strážného personálu i civilních osob německé národnosti na sovětských zajatecích. Třeba podotknout, že zabít či zastřelit a vůbec úmrtí sovětského zajatce nemusel vedoucí pracovního komanda hlásit hned na velitelství stalagu. Stačilo periodické souhrnné týdenní hlášení, které uvádělo jen jméno a číslo zajatce a příčinu smrti; bez vysvětlení, za jakých okolností k ní došlo. V případě úmrtí jiných zajatců bylo třeba, aby velitel zajateckého komanda poslal velitelství protokol s uvedením podrobností o každém jednotlivém případě.²¹

Sovětská váleční zajatci netrpěli jen hladem, vysilující prací a týráním. Byli neustále pod dohledem táborové skupiny abwehru, která měla na každém kroku své donašeče, vybírané též z řad zrádných zajatců. Za mimořádný příděl jídla, kuřiva a některé jiné výhody sledovali tito zrádci své kamarády a vydávali je do rukou oddělení abwehru a SD. Z pramenného materiálu těšinského stalagu je možné si učinit dobrou představu o snaze nacistického velení tábora proniknout mezi sovětské zajatce a zjistit ty z nich, kteří byli nebo mohli být režimu nebezpeční. Mimořádnou pozornost věnovali pracovníci abwehru odbojovým skupinám, které měly za úkol rozvíjet aktivní boj proti fašistickému nepříteli. Síť agentů a provokatérů mezi sovětskými zajatci měla narušovat jejich důvěru v celý kolektiv a učinit jednotlivce poslušným vykonavatelem nacistických rozkazů, člověkem bez vůle a lidské důstojnosti. Avšak přes veškerou snahu nedosáhli pracovníci abwehru zdaleka žádoucího cíle. Jak ukazují četné prameny, podařilo se jim pomocí zrádných důvěrníků odhalit a zneškodnit některé ilegální skupiny mezi sovětskými zajatci, zjistit a zlikvidovat některé příslušníky komunistické strany nebo tzv. nespolehlivé živly, leč zdaleka se jim nepodařilo utlumit vůli sovětských občanů po boji s nepřítelem i za nejtěžších podmínek.²²

Nacisté měli mizivou naději, ve snaze učinit ze sovětských občanů poslušný nástroj říšského aparátu, zbavit je základů lidské důstojnosti, když je nutili k vyslovené zradě, totiž ke vstupu do vlasovovské armády, popřípadě jiných vojenských formací, někdy přímo do oddílů SS. Též v oblasti stalagu Těšín působili intenzívně, zejména v r. 1944, tzv. východní propagandisté, verbující sovětské zajatce do řad ROA (Rossijskaja osvoboditelnaja armija). Činnost těchto propagandistů narážela vesměs na odpor zajatců, kteří se často nechtěli účastnit už jejich vystoupení. Také zaměstnavatelé se stavěli negativně k této akci, poněvadž silně narušovala pracovní výkony zajatců. Hornoslezské doly byly proto nakonec na jejich zákrok vyjmuty z tohoto verbování. Jmenné seznamy

²¹ Tamtéž, k. 28, čj. 315. Velitelství pro vál. zajatce VIII. voj. okruhu, Wrocław, 9. 2. 1943.

²² Tamtéž, k. 23, čj. 269. Vertrauensmänner.

těch, kteří se přece jen dali zlákat sliby, anebo podlehli hrozbám, nátlaku, byly z oblasti těšinského stalagu velmi skrovné.²³

Sovětská zajatci trpěli též psychickými útrapami, jež na ně v obtížných tábořových podmínkách denně doléhaly. Neměli spojení s domovem, s rodinami. Německé velení prostřednictvím zrádných elementů stále zdůrazňovalo, že nemají žádnou naději nalézt odpuštění u své vlády za to, že padli do německého zajetí, že na ně ve vlasti pohlížejí jako na zrádce. Vyžadovalo velkou duševní odolnost, aby trýzeň fyzická a duševní nezlomila člověka žijícího ve fanaticky nepřátelském prostředí. Byl to však kolektiv sovětských zajatců, vedený těmi nejstatečnějšími, který pomáhal překonat i nejkritičtější okamžiky v životě jednotlivců a zachraňoval je před zhroucením.

Druhou nejpočetnější skupinou válečných zajatců těšinského tábora byli Angličané a příslušníci jednotek z anglických kolonií. Pokud jde o životní a pracovní podmínky těchto zajatců, byly bezesporu lepší než u zajatců sovětských. Měli větší přiděly jídla a k tomu dostávali pravidelně balíčky prostřednictvím Červeného kříže, s kaloricky hodnotnými potravinami. Také po jiných stránkách bylo jejich postavení výhodnější. Byli lépe oblečení, ubytováni, měli řadu výhod při trávení volného času v táboře po pracovní době, měli pravidelné písemné spojení s rodinami apod. Strážní i němečtí civilisté se k nim chovali slušněji.

Většina anglických zajatců se oclta na práci v dolech. Pracovní dobu měli stejně dlouhou jako němečtí dělníci. I když strážní anglické zajatce ve své většině zbytečně netýrali a nešikanovali, přece jen se objevovaly časté případy bití na pracovištích i v táborech a dokonce nebyly výjimkou ani případy zastřelení zajatců. Například 2. září 1943 zastřelil strážný anglického zajatce č. 23 297, M. D. Thomase a smrtelně zranil J. Kippinga, č. 15 413, oba z pracovního komanda E 535 v Sosnowicích. Strážný je zastřelil za celkem nepatrný přestupek. Doprovázel skupinu zajatců z pracoviště na ubikace a prvně zmíněný zajatec vystoupil z řady; to stačilo, aby na něj strážný vystřelil a smrtelně přitom zranil ještě dalšího jmenovaného Angličana.²⁴

Angličtí zajatci vystupovali velmi sebevědomně vůči nadřízeným německým strážným a velitelům. Vedlo to často k odvetným opatřením a týrání. Někdy ovšem dostalo velitelství tábora z nejvyšších míst rozkaz, podle něhož podrobilo větší část anglických zajatců kolektivnímu potrestání. Například na konci r. 1942 a v r. 1943 bylo v lambinovickém a těšinském táboře několik tisíc anglických zajatců po pracovní době v poutech.²⁵

Mezi anglickými zajatci a jejich nadřízenými a zaměstnavateli docházelo velmi často ke střetnutí pro zařazení do práce válečného charakteru. V prvních fázích války bylo vedení tábora popřípadě komand přístupnější hlasům zajatců, odvolávajících se k mezinárodním konvencím. Avšak již od r. 1943 byli angličtí zajatci bezohledně nasazováni tam, kde to nacistické hospodářství potřebovalo, tudíž převážně do válečné výroby. Zajatci odmítající i za tohoto stavu pracovat, byli trestáni vězením i bitím buď přímo na komandě, anebo vězením ve stalagu Těšín, či dokonce ve zvláštních trestních komandech.²⁶ Táborová abwehr se snažila proniknout také mezi anglické zajatce a zjistit jejich pravé smýšlení;

²³ Tamtéž, k. 5, čj. 88. Zprávy o trestních činech sov. zajatců.

²⁴ Tamtéž, k. 12, čj. 168. Dopis hl. angl. důvěrníka z 16. 9. 1943.

²⁵ Tamtéž. Přípis stalagu z 3. 3. 1943.

²⁶ Tamtéž, k. 25, čj. 263. Přípis OKW Torgau, 12. 6. 1944. Angl. zajatci odmítající pracovat byli po odpykání trestu znovu nasazeni, ovšem za přísnějších podmínek.

vyhledávala mezi zajatci své důvěrníky, kteří byli ochotni hlásit za rozličné odměny o svých kamarádech to, co potřebovala vědět.²⁷

Na podzim 1943 začaly přicházet do stalagu Těšín transporty italských zajatců, nazývaných Militärinternierte. Tato skupina byla déle než rok třetí nejpočetnější skupinou stalagu. Italští vojáci, odzbrojeni Němci po událostech v Itálii, se ocitli v nezaviděném postavení. Včera ještě spojenci, dnes jim byl přisouzen pobyt za osnatými dráty. V prvních týdnech zajetí poznali na sobě veškerou nenávist a pohrdání, jež k nim pociťovali němečtí vojáci i civilové, s nimiž přicházeli do styku. Leč i později trpěli italští zajatci hladem, zařazením na obtížná pracoviště, do dolů a těžkých provozů, například v železárnách apod. Strážný personál velmi často italské internované týral, docházelo i k jejich zastrelení. Mnoho jich zemřelo na vyčerpání a různé nemoce, zejména v zimě 1943/44.²⁸

Italští zajatci trpěli velmi citelně počasím, jemuž nebyli přivyklí. V zimě a na jaře 1944 onemocněla jich značná část zápalem plic, chřipkou, těžkými anginami apod. Italští internovaní směli psát domů, pokud ovšem byli z území, která ještě nebyla obsazena spojeneckými vojsky. Jinak byli beze zpráv o domově. Velmi depresivně působily na ně informace o bojích na italském území a o bombardování italských měst. Vůbec mezi italskými internovanými vojáky vládla tísnivá nálada, někdy až beznaděje.²⁹ Německé orgány využívaly tohoto jejich stavu a verbovaly mezi nimi dobrovolníky pro nově vznikající fašistickou Mussoliniho armádu. Našli se jednotlivci i skupiny, kteří se v těšánském táboře hlásili do italských jednotek, dávajíc tak přednost životu v jakékoli uniformě před životem v táboře.

Koncem r. 1944 převedli nacisté větší část italských internovaných vojáků do civilního pracovního poměru. Jen nepatrné zbytky Italů zůstaly za dráty zajateckých táborů. Také ve stalagu Těšín bylo jich v září 1944 jen několik málo komand. Propuštění Italové však byli nuceni pracovat na těžce pracovištích, na nichž byli přiděleni jako někdejší internovaní. Statut civilních zahraničních dělníků jim mnoho výhod nepřinesl.³⁰

Z ostatních národností byli v Těšíně ještě zajatci francouzští, belgičtí, polští, jugoslávští a řečtí. Francouzských a belgických zajatců bylo tam nejvíce v letech 1941/1942. potom už jen ojedinělá komanda. Snahou vedoucích orgánů totiž bylo, aby tyto národnosti nebyly ve větším měřítku nasazovány do smíšených oblastí, to je tam, kde žilo polské a české obyvatelstvo, aby nedocházelo k nežádoucím projevům sympatií a aby civilní obyvatelstvo nemohlo se zajatci spolupracovat.³¹

Polští váleční zajatci byli přiděleni do stalagu v Těšíně v listopadu 1941, a to z tábora v Lambinovicích. Společně s nimi byly získány všechny písemnosti.³² Polských zajatců nebylo nikdy mnoho. Pracovali převážně v zemědělství. Bylo mezi nimi mnoho občanů židovského vyznání; nacisté s nimi nakládali hůře než s ostatními Poláky. Polští zajatci směli dostávat z domova, pokud byl na území

²⁷ Tamtéž, 19 A, k. 12 a. Množství zpráv o situaci mezi angl. zajatci obsahují tzv. Stimmungsberrichte, vypracované odd. abwehru, a korespondence hl. angl. důvěrníka se švýcarským vyslanectvím a Červeným křížem.

²⁸ Tamtéž, k. 7, čj. 124. Stalag Těšín, 7. 3. 1944.

²⁹ Tamtéž, 19 B, k. 1, čj. VII. Zprávy odd. abwehru o náladách italských zajatců v r. 1944.

³⁰ Tamtéž, 19 A, k. 11, čj. 161. OKW Torgau, 12. 8. 1944.

³¹ Tamtéž, k. 12, čj. 166. Zpráva Wehrkreiskommando z r. 1943.

³² Tamtéž, 19 C, k. 15, čj. 95. Nařízení voj. okruhu Vratislav, 29. 10. 1941. Tamtéž, 19 A, k. 5, čj. 100.

připojeném k říši, balíčky a v nich potraviny v množství, kolik měl na přiděl spotřebitel starší čtrnácti let na čtyři týdny. Polští zajatci židovského původu, pokud se obraceli na velitelství tábora s žádostí o sdělení adres svých rodin, byli odmítáni.

Váleční zajatci v oblasti těšínského stalagu nebyli nikdy jako celek jen beztvorou masou, uvězněnou za ostnatým drátem a slepě poslouchající rozkazy nacistického velení. Materiál dochovaný z činnosti velení tábora je toho nejlepší důkazem. Tito občané rozličných evropských národů se chápali každé příležitosti k odporu už proto, že byli nuceni pracovat pro nepřítele, a to vesměs v odvětvích přímo nebo velmi úzce spojených s válečnou výrobou. Zvláště západní zajatci odmítali, jednotlivě i ve skupinách, pracovat na takových místech a odvolávali se na mezinárodní konvence; věděli, že je nacisté nebudou tak drasticky týrat a trestat, jako to činili v případě sovětských zajatců. Západní zajatci, kteří se odvážili odmítnout z jakéhokoli důvodu pracovat, byli trestáni bitím, vězením a převodem do zvláštních trestních táborů, ve výjimečných případech i do táborů koncentračních. Například francouzští a belgičtí váleční zajatci odmítající pracovat pro německé válečné hospodářství, byli posíláni do stalagu 325 v Rawě Ruské a od r. 1943 do Lvova. Sovětské zajatce nejčastěji za tytož přestupky na místě likvidovali strážní.³³

Pracovní výkon zajatců byl velmi nízký. Způsobovala to nejen fyzická sešlost mnohých z nich, nýbrž i obecná nechuť k práci; často to byla uvědomělá snaha nedávat nepříteli k dispozici všechnu svou pracovní sílu a schopnosti. Najdeme množství hlášení o velmi nízkém pracovním výkonu zajatců, o jejich zjevně vědomě špatné práci, kterou charakterizují jejich nadřízení jako sabotáž. Nesčetné příklady hovoří o strašlivém bití, jehož se dopouštěli strážní a civilisté na zajatcích, zejména sovětských a italských, ale i anglických, jen aby je přinutili k vyššímu pracovnímu vypětí, nebo aby je potrestali za špatně vykonanou práci. Mnoho údajů hovoří rovněž o předání zajatců, zvláště sovětských, gestapu za domnělou či skutečnou sabotáž. Velitelství tábora musilo dokonce v r. 1944 upozornit vedoucí komand, že nemají napříště tak často předávat sovětské zajatce za odmítání práce nebo sabotáže SD, nýbrž mají si na místě zjednat potřebný pořádek; ve většině případů to znamenalo zastřelení hned na pracovišti.³⁴

Zvláštní kapitolu tvoří útoky zajatců, které byly jednou z vážných forem odporu, ačkoli měly různou motivaci. Někteří zajatci nemohli déle snášet útrapy zajetí a snažili se dostat na svobodu za každou cenu. Jiní, v tomto případě třeba jmenovat na předním místě sovětské zajatce, přechali proto, aby na svobodě účinněji a se zbraní v ruce bojovali proti fašismu. Značná část sovětských a také polských zajatců se pokoušela dostat s pomocí civilního obyvatelstva k partyzánským jednotkám, eventuálně překročit frontu. Útoky zaznamenané v materiálech stalagu jsou velmi početné a zpravidla doslova dobrodružné. Zvláště v posledních letech války nabyly masového charakteru. Zajatci nedbali nesmírného rizika a využívali k nim každé příležitosti. Desítky ba stovky zajatců byly při pokusech o útek zastřeleny strážnými, policií nebo německým civilním obyvatelstvem. Největší počet obětí byl mezi sovětskými zajatci, ale nechybějí případy, kdy byli na útěku zastřeleni i zajatci jiných národností.³⁵

³³ Tamtéž, k. 12, čj. 166. Seznam výnosů vel. tábora Těšín.

³⁴ Tamtéž, k. 32, čj. 335. Rozkaz stalagu Těšín z 22. 1. 1944.

³⁵ Tamtéž, k. 10, čj. 158. Lambinovice, 20. 7. 1943. Podle statistiky stalagu Lambinovice utíkalo v letech 1942–1943 měsíčně až 14 % sov. zajatců; nejčastěji na jaře a v létě.

Velmi zajímavou a důležitou kapitolou z dějin stalagu v Těšíně je ilegální činnost zajatců. Pokud ukazuje dochovaný materiál, měli v tomto směru hlavní slovo sovětsí zajatci. Nacistickým orgánům se podařilo zjistit jen několik málo jejich ilegálních skupin. Tyto skupiny měly za úkol připravovat útoky zajatců, poškozovat výrobu a v neposlední míře organizovaly povstání zajatců na dobu, kdy se v blízkosti objeví Rudá armáda nebo silnější partyzánské jednotky. Zpravidla byly zajatecké ilegální organizace ve spojení s civilním obyvatelstvem, polským nebo českým.

Na území kde byla rozložena pracovní zajatecká komanda těšínského stalagu, žilo nejen německé obyvatelstvo, nýbrž také polské a české. Tato skutečnost zvyšovala postavení zajatců všech národností, poněvadž mezi nimi a civilním obyvatelstvem docházelo k velmi přátelským stykům, i když oběma stranám přinášivaly v případech prozrazení kruté následky.

V lednu 1945 nastal konec existence stalagu v Těšíně. Již na podzim 1944, kdy se Rudá armáda přiblížila k Visle, vypracovalo velitelství podrobné evakuační plány. Dne 21. ledna 1945 evakuovala první zajatecká komanda a potom nastal velmi rychlý odchod dalších. Proudů zajatců procházely několika směry, avšak všechny musely přes tzv. protektorát. Mezi nejvyššími vojenskými orgány a představiteli protektorátu došlo k ostrým sporům o směr transportů. K. H. Frank se stavěl kategoricky proti tomu, aby se evakuace dala přes protektorátní území a odůvodňoval to nebezpečím, jež hrozí ze sympatií českého obyvatelstva k zajatcům.³⁶ K. H. Frank velmi dobře věděl, že průchody tisíců válečných zajatců územím s českým obyvatelstvem budou mít neblahé důsledky. Proti tomu argumentovali vedoucí transportů o síle 65 000 zajatců tak, že jsou již na pochodu z Horního Slezska a cesta mimo protektorát je nemyslitelná. Kdyby K. H. Frank přesto vydal strohý zákaz průchodu protektorátem, nezbývalo by nic jiného než zajatce nechat pomřít hladu, anebo je vydat blížící se Rudé armádě. Nakonec se průchod uskutečnil. Zajatci, zvláště sovětsí, byli dlouhými pochody utrmáceni, hladoví. Stovky jich zemřely vysílením, další stovky byly zastřeleny jednotkami wehrmachtu. České obyvatelstvo pomáhalo zajatcům kde a jak jen mohlo; mnohým se podařilo ve zmatku uprchnout a najít útočiště u Čechů. Větší část z nich posílila partyzánské oddíly.

Mnoho dokumentů hovoří otevřenou řečí a podpoře zajatců z řad českého obyvatelstva. Například dálnopis z poloviny února 1945 uvědomuje K. H. Franka, že při průchodu transportu Litomyšlí házeli čeští občané zajatcům potraviny a vzniklou situaci obecní kronika Výprachtic v okrese Ústí nad Orlicí. Šestého února tam bylo ubytováno 300 anglických a 3000 sovětských zajatců, kteří nastoupili evakuační pochod v druhé polovině ledna 1945 z oblasti Katovic. Stravování byli velmi mizerně, a to pouze jedenkrát denně. Navíc postrádali chléb, poněvadž se velitelům transportu podařilo získat mouku teprve v Zábřehu. Zajatci přišli do Výprachtic velmi vysílení.³⁷

„Už jen hole a bití dozorců nutí zajatce k další cestě. S hukotem, spíláním, křikem, šramotem vozů i saní táhne se transport obcí. Odpočítané skupiny zajatců jsou vháněny do stodol. Pod ochranou tmy se mnozí z nich snaží uprch-

³⁶ Státní ústřední archiv v Praze, S 110-7-34. Viz rozsáhlou korespondenci mezi K. H. Frankem a SS Gruppenführerem Bergerem.

³⁷ Výpisy z kroniky Výprachtice, uložené na katedře dějin SSSR, fil. fakulty Brno.

nout. Hlad — hlad — jen ten se snažili ukojit. Jen jídla se doprošovali a jídlo hledali“.

Strážní se snažili zjednat mezi nimi klid střelbou. Jednoho ze sovětských zajatců zastřelili. Při rozdělení jídla na druhý den se opětovně projevil rozdílný postoj k sovětským a anglickým zajatcům. Sověští zajatci „vyfasovali“ čtvrt kilogramu chleba, kdežto Angličané po dvou kilogramech na osobu. Mimoto byli angličtí zajatci nesrovnatelně lépe ubytováni, oblečení a obuti. Mnozí sověští zajatci pochodovali v dřevácích nebo jen s hadrami omotanými na nohou. Druhý den ráno zastřelili němečtí strážní další dva sovětské zajatce, prý na útěku, a jednoho za krádež syrových brambor z hladu.

Scény hladových zajatců musely být otrěsné, jak můžeme usoudit například z tohoto případu, který se odehrál rovněž ve Výprachticích: „Stará Filoména Chaloupková z čísla 126 podávala zajatcům z oddílu R 105, ubytovaným u Vincence Chládků číslo 7, ze silnice přes drátěný plot z tašky chléb. Ti byli nedočkaví, natahovali ruce víc a víc, pak sešlápli pletivo plotu, vyhrnuli se na silnici, shlukli se kolem babičky a v tom chumlu ji povalili na zem. Tři dozorcí stáli na místě vyvýšeném nad silnicí. Skokem přiběhli a holemi bušili do hloučku. Kryjice si rukama hlavy, snažili se zajatce uprchnout do stodoly. Jeden však dostal ránu holí do hlavy, zapotácel se a svalil. Němec šel za ním, surově ho kopal okovanou botou do břicha. Nešťastník se choulil do klubka, nohama i rukama se snažil chránit proti kopancům, s námahou však přece nakonec vstal a dalším ranám potácivě unikl. Na to se nezapomíná.“

Strážní byli ozbrojeni metr dlouhými a čtyři centimetry silnými březovými holemi, kterých velmi často užívali. Pamětníci vzpomínají, že se tehdy ve Výprachticích střídalo jako o honech; terčem byli vesměs prchající sověští zajatci. Němečtí strážní se sami stravovali velmi dobře a bavili se s německými ženami, které doprovázely transport.

8. února ráno se vydal transport po jednodenním odpočinku ve Výprachticích znovu na cestu, směrem na Lanškroun, Ostrov, Dolní Dobrouč, Černovír atd. Zajatci byli probuzeni ranami holí a bez snídaně seřazeni k odchodu. Pět jich zůstalo ve Výprachticích — zastřelených německými strážnými a četníky. Několika desítkám z nich se podařilo utéci. Někteří čeští občané si ještě tehdy odpýkali trest vězení za to, že podporovali zajatce. V několika rodinách zůstali sověští zajatci až do osvobození:

„Malíř Bohumil Skalický přechovával ve svém stavení číslo 187 tři ruské zajatce: učitele, studenta a námořníka. Ve stodole pod humnami udělali si kryt s dvěma východy. Pekař Petr v Koburku se divil, že malíř se ženou snědí tolik chleba. Inu bodejť, když jim zajatci pomáhali. Malířka též Rusům prala prádlo a venku to sušila, což zase budilo pozornost sousedů. Vydrželi tam až do 10. května 1945. Podobně tomu bylo též u Hanzlíčků, Bůžků, Smejkalů, Chládků, Rýzmarů a jinde. Přes dvacet sovětských občanů ukrývalo se v zimní i jarní době v naší obci.“

Poslední velitel tábora plukovník Thielebein přeložil velitelství do Nového Jičína, ale události spěly tak rychle kupředu, že práce na tomto místě se omezovala jen na řízení evakuace co nejdále na západ.³⁸ Většina zajatců byla nakonec osvobozena armádami spojenců v Bavorsku, Sasku a někteří v západních Čechách.

³⁸ StÚA Praha, S 110-7-34. Útěk během pochodu skupiny Thielebein přes protektorát. Z 1274 uprchlých sově. zajatců bylo např. chyceno 104, ze 172 angl. zajatců chyceno 74.

Váleční zajatci

Občané snad ze všech evropských zemí, kteří byli nuceně nasazeni v okupované ČSR do průmyslu a zemědělství — ať už to byli civilní dělníci nebo váleční zajatci — ovlivňovali svým způsobem historický vývoj našich zemí; například okupační správu, hnutí odporu atd. Nejvýrazněji působili mezi národnostně pestrrou masou cizinců občané Sovětského svazu.

První zprávy o sovětských válečných zajatcích v okupovaném Československu jsou již z července 1941.¹ Počátkem srpna 1941 byli například přivezeni první sovětsští zajatci do rozsáhlého tábora v Sokolově, a to z Mnichova, kam docházely transporty z frontového zajateckého tábora č. 359. V Sokolově byli tehdy umístěni především zajatí sovětsští důstojníci, v počtu okolo pěti set. Počátkem září 1941 přibýlo 200 sovětských zajatců do Špindlerova Mlýna, kde pracovali na výstavbě a opravě silnic, atd.

Údaje o prvních táborech sovětských zajatců na československém území pocházejí z doby, kdy vedoucí orgány říše, ať už vojenské, hospodářské či bezpečnostní, ještě nevyřešily otázku hromadného použití sovětských zajatců v pracovním poměru. Převládá dosud názor, že jejich rozsáhlejší nasazení v hlubokém týlu je z bezpečnostních důvodů neúnosné. Nacističní vedoucí činitelé projevovali obavy, že by se sovětsští zajatci mohli stát vážným nebezpečím pro výrobu, již by nesporně na každém kroku sabotovali. Ale hlavním motivem strachu z většího počtu sovětských zajatců v říši bylo šíření bolševických myšlenek. Proto se k početnějším přesunům přistupovalo jen velmi zvolna a bez jakéhokoli nadšení.²

Bezpečnostní předpisy pro střežení sovětských zajatců v říši a některých okupovaných zemích byly ve zmíněném období velmi drastické. Například velitelství XIII. vojenského okruhu v Norimberku oznamovalo svým podřízeným složkám, že počet sovětských zajatců na území říše bude silně omezen, aby německý národ byl uchráněn před bolševickým jedem. Zajatci směli pracovat pouze v kolonách nejméně po dvaceti mužích a museli být co nejpřísněji střeženi. Povinností strážných bylo zaujímat vždycky taková místa, aby měli před sebou v každém případě volný prostor pro použití střelné zbraně. Sovětsští zajatci směli být na sklonku léta a na podzim 1941 nasazeni jedině při stavbách pro letectvo, vojenských sídlišť, v civilním sektoru pak při regulaci řek, výstavbě a opravě silnic a železnic, na pracích v dolech a lomech, avšak jedině na povrchu.

První pracovní komanda sovětských válečných zajatců v Československu byla v pohraničí. Konec konců v tomto ohledu se nezměnila situace ani v pozdějších letech. Váleční zajatci ani cizí dělníci nebyli nikdy dávání na území tzv. protektorátu, aby nedocházelo k nežádoucím stykům s českým obyvatelstvem. V případě sovětských zajatců bylo zmíněné bezpečnostní opatření dodržováno zvláště přísně. Jen na sklonku války, v době evakuace zajateckých táborů z východních

¹ Okresní archiv (dále jen OA) Kadaň, Stalag XIII B, sign. 00012. Zpráva velitele voj. okruhu XIII Norimberk, 31. 7. 1941. StA Zámorsk, Landrát Vrchlabí, k. 601. Zpráva čet. stanice Špindlerův Mlýn, 8. 9. 1941.

² Viz např. výnos OKW Berlín, 14. 10. 1941. Zmírnění některých bezpečnostních opatření při nasazování sov. zajatců v říši. Dřívější nařízení prakticky znemožňovala, aby sov. zajatci byli použiti na práci v hlubokém týlu. StA Kadaň, Vládní prezident K. Vary, 866 VII-16.

oblasti před postupující Rudou armádou, procházely transporty též územím proktorátu a některé skupiny sovětských zajatců tu byly dočasně nasazeny, většinou na opevňovací práce.

Do konce r. 1941 byla na československém pohraničí umístěna další pracovní komanda sovětských zajatců, jež spadala pod správu stalagu ve Weiden v Bavorsku (oblast XIII. vojenského okruhu) a v Lambinovicích (oblast VIII. vojenského okruhu). Téměř všechna tato komanda se sovětskými zajatci dostala k dispozici správa říšských silnic.³

V celém Německu bylo v listopadu 1941 celkem asi 355 482 sovětských zajatců.⁴ Na našem území se v této době čítali jen na stovky a organizováni byli v několika pracovních komandech. K prvnímú vážnějšímu jednání o nasazení sovětských zajatců v československém pohraničí, a to do zemědělství a lesnictví, došlo v srpnu 1941 mezi samotným říšským místodržitelem tzv. Sudet a veliteli zajateckých táborů. Přes obavy ze styku s českým obyvatelstvem dospělo nakonec jednání k závěru, aby byli sovětští zajatci v budoucnu nasazováni ve větších skupinách v lesním hospodářství; při výstavbě cest, úpravě půdy pro výsadbu stromů apod. Neměli být připuštěni ke kácení dřeva, neboť tato práce prý skýtala velké možnosti k útekům.⁵ Nepřímým důkazem o dosti početném nasazení sovětských zajatců v lesním hospodářství na československém pohraničí jsou zprávy o jejich útěcích, které se již v říjnu 1941 dosti rozrostly. Proto žádal říšský místodržící tzv. Sudet, aby lesní personál byl oprávněn používat zbraní proti utíkajícím zajatcům.

Na konci r. 1941 vyšlo Hitlerovo nařízení o hromadném nasazení sovětských zajatců též do válečné výroby, ať už v říši nebo v některých okupovaných zemích.⁶ Skutečně už v zimních měsících 1941/42 nastává přesun sovětských zajatců z průchodních táborů na dočasném okupovaném území SSSR a v tzv. Generálním Guvernementu do stalagů v říši, kde byli začleňováni už do válečné výroby, do dolů, hutí apod. V německém hospodářství se projevila už za několik měsíců po napadení SSSR akutní potřeba nových pracovních sil. Těžké ztráty na východní frontě odčerpávaly i v měsících úspěchů wehrmachtu nové a nové pracovní síly z průmyslu i zemědělství, aby doplňovaly prořídle divize. Tato nemilá skutečnost byla jednou z hlavních příčin, proč nacisté změnili původní plán o velmi omezeném nasazení sovětských zajatců.⁷ Neúprosná potřeba nových dělníků způsobila, že upustili od rychlé likvidace sovětských zajatců již v přífrontových táborech a nastoupili cestu jejich využívání jako pracovních sil ve válečné výrobě.

Od začátku r. 1942 přicházely transporty sovětských zajatců i na československé pohraničí. Brzy pracovali takřka v každém větším a důležitějším závodě všech možných hospodářských odvětví na pohraničí. Dále byla komanda sovět-

³ OA Kadaň, Stalag XIII B. Měřetice, sign. 00012. Norimberk, 21. 8. 1941. Pod voj. okruh XIII patřila i část našeho pohraničí v záp. Čechách.

⁴ Byly to zejména tyto zajatecké tábory: Víška u Jevíčka s 368 sov. zajatci, Rozstání s 216, Lubník s 215, Albrechtice u Lanškrouna s 288, Smolín s 288, Mušov s 300. StA Postupim, Říšské ministerstvo pro výzbroj, fasc. 31. Další komanda sov. zajatců byla na sklonku r. 1941 v Lomnici u Rýmařova se 700 zajatci, v Horním Domášově se 100, Adolfovicích se 100 zajatci. StA Zámorsk, Landrát Lanškroun, Pol. 303/2.

⁵ St ALiberec, Lesní úřad VIII/A-25. Liberec, 16. 8. 1941.

⁶ StA Postupim, Říšské ministerstvo pro výzbroj, fasc. 31. Zpráva z 2. 12. 1941. Fasc. 32: Zpráva pověření pro čtyřletý plán. Berlín, 8. 1. 1942.

⁷ Tamtéž. Výnos OKW ze 16. 1. 1942.

ských zajatců v dolech a lomech, při opravách silnic a železnic. Poměrně malý počet jich byl dáván do zemědělské výroby a když, tak především na velko-
statky. Více už jich přišlo na práce do lesů. Například hned počátkem r. 1942
byl připraven tábor pro 400 sovětských zajatců ve Špindlerově Mlýně a nezůstal
dlouho opuštěn. Správa biskupského komorního ředitelství v Javorníku jich za-
měštnávala v první polovině r. 1942 na čtyři sta. Celkově na území VIII. vojen-
ského okruhu, pokud zasahoval na československé pohraniční území, pracovalo
v lesnictví v polovině r. 1942 přes sedm set sovětských válečných zajatců.⁸

Zvláště početná pracovní komanda sovětských zajatců byla ustavena počátkem
r. 1942, popřípadě v pozdějších měsících, u hnědouhelných dolů v Čechách a na
Těšínsku. Například v dolech, jejichž majitelkou byla „Sudetenländische Berg-
bau AG“ bylo od r. 1942 do konce války vždycky několik tisíc sovětských za-
jatců. Na konci války pracovalo v dolech a dalších provozovných této společ-
nosti 6242 sovětských zajatců.⁹ Na dole František v Horní Suché bylo v r. 1943
nasazeno 385 sovětských zajatců, kteří tak tvořili plnou třetinu veškerého osa-
zenstva. Stejně tomu bylo na Nové šachtě v Orlové, která zaměstnávala 681
sovětských zajatců. Podobných příkladů bylo by možné uvádět mnohem více.
Nejvíce bylo sovětských zajatců v západních a severních Čechách a na Těšínsku.
Počet i velikost jejich pracovních komand se měnily často ze dne na den;
zvláště v posledních letech války, kdy byly přerazovány na československé po-
hraniční závody z území říše ohrožované bombardováním. V dubnu 1944 bylo
na teritoriu tzv. Sudet celkem 26 918 sovětských válečných zajatců. V oblasti
spadající pod správu vládního president v Ústí nad Labem jich pracovalo 17 685,
na území vládního presidenty Karlovy Vary 6440 a vládního presidenty Opava
2784.¹⁰

Na sklonku války se zvýšil počet sovětských zajatců na našem území v dů-
sledku dalšího převodu válečného průmyslu a přílivem zajateckých transportů
z území ohrožených postupem Rudé armády. Přesná čísla nejsou bohužel zatím
známá. Jen průchod zajatců ze stalagu Těšín rozmnožil jejich počet asi o padesát
tisíc na počátku r. 1945. Počet sovětských zajatců v Československu byl ve
srovnání se zajatci jiných národností nesporně nejvyšší. Tak tomu bylo již od
sklonku r. 1942, kdy sovětské zajatce vyměnili na četných pracovištích válečné
zajatce francouzské, z nichž část byla převedena jinam, anebo byli přerazeni do
stavu civilních dělníků.

Transporty, které přivázely sovětské zajatce na podzim 1941 a v průběhu
r. 1942, přicházely ve strašném stavu. Desítky ba stovky zajatců zemřely již
během přepravy, ostatní sotva stáli na nohou. Byly to lidské trosky, vyhladovělé
a umírající žízni. V dokumentech uveřejněných po norimberském procesu byla
světová veřejnost seznámena s doslova zvířecími metodami, jichž používala ně-
mecká wehrmacht vůči zajatcům na východní frontě, zvláště v prvních fázích
války. Příslušníci Rudé armády, kteří padli nepříteli do rukou, nedostávali po
mnoho dnů žádné jídlo, pití, ranění zůstali bez ošetření. Z dokumentů předlože-
ných norimberskému procesu jsou dobře známá tato místa, kde na podzim a

⁸ StA Liberec, Lesní úřad, Liberec, 28. 2., 9. 5. a 3. 6. 1942.

⁹ Podnikový archiv (dále jen PA) Sdružení severočes. uhelných dolů Most, fond SUBAG. Zpráva o počtech prac. sil za duben 1945. StA Postupim, Wilhelmstrasse-Prozess, 0-20, dok. PP 441 a PP 463.

¹⁰ StÚA Praha, S-110-4-233, F 29/4. Hlášení K. H. Frankovi o počtech cizích dělníků a vál. zajatců k 1. 4. 1944.

v zimě 1941/42 zemřely vysílením, nemocemi i násilnou smrtí statisíce sovětských zajatců.¹¹

Nelze se proto divit, že pracovní schopnost zajatců dopravených do říše a okupovaných zemí na sklonku r. 1941 a také ještě v průběhu r. 1942 byla velmi nízká. Podle zprávy říšského ministra pro výzbroj a válečnou výrobu z listopadu 1941 bylo v zajateckých táborech v říši na 200 000 sovětských zajatců zcela vysílených. Jejich fyzická sešlost byla tak strašná, že musely nejvyšší nacistické orgány přistoupit k řadě mimořádných opatření. Náležela mezi ně například tzv. Aufpäppelungsaktion. Podle ní dostávali sověšší zajatci po několik dnů lehou stravu, kterou jejich zesláblý organismus byl s to ještě snášet. Šlo zejména o moučné polévky. Kromě toho neměli být posíláni ihned po příchodu ze sběrných náborů do práce, anebo měli být zařazeni na určitou dobu na lehčí pracoviště. Také v zajateckých táborech na našem okupovaném území byla situace sovětských zajatců v té době strašlivá. Například ti z nich, kteří měli pracovat na říšských silnicích, byli podle zpráv příslušných činitelů „v zoufalém zdravotním a tělesném stavu“; asi třetina byla jistými kandidáty smrti. Dokonce i otrlí nacističtí funkcionáři otevřeně přiznávali, že při pouhém pohledu na tyto lidské trosky člověka jímá hrůza.¹²

Stovky sovětských zajatců zemřely tehdy vyčerpáním též na československém území, i když ještě jejich tábory nebyly tu příliš početné. Například v zimě 1942 bylo nasazeno několik set sovětských zajatců na stavbě komunikací u Sudetenländische Triebstoffwerke v Záluží u Mostu. Úmrtnost byla obrovská, takže za několik týdnů zůstal z početného pracovního komanda nepatrný zbytek lidských troskek. Na pracovních komandech na severní Moravě a ve Slezsku, podřízených stalagu v Lambinovicích, bylo koncem r. 1941 50 % sovětských zajatců neschopných jakékoli práce a úmrtnost mezi nimi byla značná.¹³ V průběhu letních měsíců 1942 se jejich postavení na našem území nepatrně zlepšilo, poněvadž podnikatelé měli zvýšený zájem na jejich pracovní schopnosti a snažili se zlepšit jejich fyzický stav výdejem některých neobhospodařovaných potravin, hlavně přiděly podhradné zeleniny.

Na československém území, stejně jako všude jinde v říši, byli přivázeni z průchodních přifrontových táborů zajatci, kteří tam již prošli doslova krvavým výběrem. Je obecně znám rozkaz nacistického vrchního velení o politických pracovnících Rudé armády, kteří měli být likvidováni již v blízkém frontovém zázemí. Pátrání po „nebezpečných a nežádoucích elementech“ mezi sovětskými zajatci nepřestalo, ani když byli převezeni do Německa. Až do konce války usilovaly zvláštní skupiny SD, gestapa a abwehru zjistit především komunisty a likvidovat je. Velitelé táborů, popřípadě pracovníci tzv. einsatzkomand a gestapa užívali k tomu účelu často služeb zrádců z řad zajatců. Likvidace vytríděných sovětských válečných zajatců se dala pak zpravidla v koncentračních táborech. Z československého území byli takoví zajatci posíláni na likvidaci zejména do Mauthausenu a do Osvětimi. Důstojníci wehrmachtu se aktivně účastnili těchto masových zločinů. Například podle rozkazu velitele pro záležitosti

¹¹ Cit. dílo S. Datnera, *Zbrodnie Wehrmachtu ... a kniha A. Dallina, Deutsche Herrschaft in Russland 1941—1945*. Düsseldorf 1958, str. 440.

¹² StA Postupim, Říšské ministerstvo pro výzbroj, fasc. 32. Berlín, 5. 11. 1941. OA Kadaň, Stalag XIII B, sign. 00117/1-12. Oběžník velitele pro vál. zajatce ve voj. okruhu XIII. Norimberk, 3. 12. 1941.

¹³ StA Postupim, Říšské ministerstvo pro výzbroj, fasc. 31.

válečných zajatců XIII. vojenského okruhu, generála Schemmela, z října 1941. měli velitelé strážních jednotek v táborech úzce spolupracovat s einsatzkomandy při zjišťování „nebezpečných elementů“ a pomáhat při jejich výsleších. Na poradě konané v říjnu 1941 upozorňoval generál Schemmel v přítomnosti důstojníků pověřených správou táborů válečných zajatců, že velitelé mají dbát, aby sověšší zajatci nebyli při výsleších týráni příslušníky einsatzkomand v přítomnosti německých vojáků. Nařídil však velitelům, aby jinak byli ve všem těmto zvláštním oddílům nápomocni.¹⁴ Výzvědná služba se dále snažila zjistit takové zajatce, kteří by mohli a byli ochotni poskytnout potřebné údaje, například o některých objektech na území SSSR, výrobě zbraní apod. Mnozí sověšší zajatci, kteří ušli pozornosti přífrontových vytríďovacích komisí, se stali obětmi likvidační politiky i po několikaletém zajetí, že byli buď politickými pracovníky Rudé armády, příslušníky komunistické strany apod.

Tábory sověšských válečných zajatců byly zpravidla umístřovány v blízkém okolí pracovišře; továren, dolů, lomů apod. Poslouřily buď dřevěné baráky obvyklého typu, uřivané po celém Německu, nebo staré tovární budovy, stáje, stodoly apod. Výběr ubytovacích objektů pro ně byl podmíněn hlavně tím, aby vyhovovaly velmi přísným bezpečnostním opatřením. Musely v každém případě skýtat všechny předpoklady, aby sověšší zajatci byli úplně izolováni od civilního obyvatelstva i od zajatců jiných národností. Jejich tábory byly zpravidla velmi špatně zajišřeny po hygienické stránce, byly přeplněny a v zimě bez možnosti řádného vytápění. Určitá zlepšení slibovala přinést nařizení nejvyšších nacistických vojenských orgánů poté, když se došlo k přesvědčení, že je třeba ekonomičřěji zacházet s pracovními silami zajatců. V r. 1942 byli povinni zaměstnavatelé sověšských zajatců postarat se o kamna v ubytovnách, měli na své náklady zřídít umývárny a konečně v každém táboře zvláštní místnost pro nemocné. Uvedená zlepšení ve prospěch sověšských zajatců, zvlášře hygienického rázu, nebyla zdaleka všude provedena. Příčinou byla buď nechuť zaměstnavatelů postarat se o lepší vybavení ubytovacích prostor, anebo jejich nedbalost. Kontrolní důstojníci provádějící revizi táborů sověšských zajatců často v hlášeních poukázovali na vážné hygienické i jiné nedostatky.¹⁵

Jednou z hlavních příčin enormního úmrtí sověšských zajatců byl naprostý nedostatek kaloricky hodnotné stravy. I mladí a tělesně zdatní jedinci umírali často vysílením v průběhu několika měsíců. Nacistické vrchní velení uvolnilo pro sověšské zajatce zejména v počátečním období války neúměrně nízké dávky potravin. Byla to součást původního plánu na jejich rychlou likvidaci. Ve výnosu OKW z 6. srpna 1941 se psalo: „Sověšský svaz nepřistoupil k úmluvě o zacházení s válečnými zajatci z 27. července 1929. Proto není naší povinností zachovávat ustanovení ani pokud se týká množství jídla a kvality zásobování sověšských válečných zajatců. S ohledem na zásobovací situaci a podle lékařského dobrozdání se stanoví tyto dávky potravin na sedm dní:“¹⁶

¹⁴ OA Kadaň, Stalag XIII B, sign. 00014. Rozkaz velitele pro vál. zajatce ve voj. okruhu XIII. Norimberk, 27. 10. 1941. Tamtéž, sign. 00117/1-12. Zápis z porady u gen. Schemmela z 21. 10. 1941. Institut marxismu-leninismu Berlín, dok. 502-PS. Směrnice velitele SD o vytríďování komunistických funkciónářů a židů. Berlín, 17. 7. 1941.

¹⁵ Viz např. oběžník vel. stalagu IV C z ledna 1942 o nasazení sov. zajatců ve vál. výrobě. StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 302, č. 798. Leden 1942. OA Kadaň, Stalag XIII B, sign. 00012. Výnos OKW z 18. 12. 1941. StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 79, sign. 1.

¹⁶ StA Kadaň, Vládní president K. Vary 4666 a 6.

Druh potravin	Nepracující zajatci	Pracující zajatci
maso	100 g	150 g
tuky	110	130
cukr	150	225
chléb	1,5 kg	2,25 kg
brambory	9	9
řepa	6	12

Třeba připomenout, že ve většině táborů nedostávali sovětsí zajatci ani toto nevelké množství potravin. Kromě toho jejich jídlo nebylo často vařené, brambory dostávali ve slupkách, nemyté a stejně jako řepu syrové. Chléb byl připravován z nehodnotných příměsí.

Na sklonku r. 1941, když se ponenáhlu začaly měnit názory vedoucích nacistických činitelů na využití pracovních sil sovětských zajatců, vyšla nařízení o nepatrném zvýšení potravinových dávek pro ně. U kterých byla naděje, že po několikadenní dietě a šetření budou s to pracovat, těm příslušel zvláštní přiděl šrotu na polévku. Na hlavu a den bylo uvolněno 350 g šrotu.¹⁷ V prosinci 1941 byly stanoveny dávky pro pracující sovětské zajatce. Ani ony však nemohly stačit k náhradě energie těžce pracujícího člověka. Týdenní dávky byly tyto: 2600 g chleba, 250 g masa, 150 g poživatin, 3000 g brambor, 50 g cukru, 165 000 gramů řepy a 275 g kyselého zeli. Potravinu dodávané sovětským zajatcům nebyly však nikdy plnohodnotné. Například chléb podle tohoto nařízení tvořila směs 72 % šrotu a 28 % řízků z cukrové řepy. Pečením „ruského chleba“ byly pověřeny zvláštní pekárny, kterým dodávaly okolní cukrovary přiděly řízků. Maso pocházelo výlučně z nuceného výseku a bylo zpravidla koňské. Jeho kvalitou se musely často zabývat i vojenské orgány a zakročovat vůči nesvědomitým dodavatelům v obavě, aby nenastala hromadná otrava masem.

Majitelé pekáren, kteří dostali zakázky pečení chleba pro tábory sovětských zajatců, si stěžovali na obtížnost při jeho přípravě.¹⁸ Jakmile se v obvodě sovětských zajateckých táborů projevil nedostatek některých potravin, pak sovětsí zajatci žili až několik měsíců bez nedostatkového druhu potravin, i když podle výnosů měli na jeho přiděl nárok. Například již na sklonku r. 1941 nedostávali sovětsí zajatci v celé říši po delší dobu přiděly marmelády a cukru. Jenom těžce pracující zajatci obdrželi jako náhradu přiděly řepy, která podle dobrozdání nacistických lékařů plně kaloricky nahrazovala energii nutnou ke zvýšenému pracovnímu výkonu.

Jídelní lístek v táborech sovětských zajatců, jak na našem území, tak i všude jinde, byl velmi jednotvárný. Hlavní stravou byly polévky obsahující téměř denně řepu, v příznivějších případech brambory. Přiděly chleba byly malé. I když se od počátku r. 1943 přestal péci tzv. ruský chléb s příměsí řepných řízků, byl i nadále těžce stravitelný a málo výživný, protože se do mouky dá-

¹⁷ Tamtéž. Nařízení OKW. Berlín, 26. 11. 1941. StA Postupim, Říšské ministerstvo pro výzbroj, fasc. 32. Berlín, 10. 12. 1941.

¹⁸ StA Kadaň, Vládní prezident K. Vary 466 a 6. Zpráva landráta Mar. Lázně, 19. 10. 1942.

valy jiné náhražky, jako například mouka z kaštanů a jiné špatně stravitelné přísady. Vyhladovělí a těžkou prací vysílení zajatci se pokoušeli zahnat neúprosný hlad sháněním různých odpadků. Jedli trávu, kůru se stromů apod. V táborech západních Čech jedli dokonce své přiděly mýdla, z něhož připravovali pomazánku na chléb. Některé lékařské prohlídky zjistily, že se zajatci najedli soli, čímž si podstatně zhoršili hladové otoky, zvláště na nohou.¹⁹ Nedo-
statečné stravování bylo nejednou příčinou k útekům či odmítání práce. Zajatci v sudetských lesích nezdávka prohlašovali, že raději zemřou hladu, než by pracovali pro Německo. Vyživovací situace v lesích byla kritická. Zajatci neměli přes den teplé jídlo, v zimě byl jejich jedinou stravou zmrzlý chléb.

Jiný příklad uvedeme z dolů východních Čech, kde pracovalo komando o počtu 572 sovětských zajatců.²⁰ Každé ráno dostávali 450 g chleba, 25 g margarínu a čaj. V poledne se vařil pověstný „eintopf“, v němž bylo nebo lépe řečeno mělo být: 44,61 kg masa, 2,5 kg margarínu, 5,80 kg sušené zeleniny, 11,42 kg mouky a 246,5 kg brambor. Večer byla „zeleninová“ polévka ze 160 kg řepy, 10 kg poživatin a 3 kg margarínu. S tím měli zajatci vystačit při těžké práci v dolech. Z tohoto pracoviště chodily kromě toho často stížnosti na nemožnou kvalitu masa pro zajatce: „Například včera jsme dostali z trutnovských jatek tak špatnou krávu, že maso bylo nepoživatelné. Tak smrdělo, až se z toho kuchyňskému personálu při vaření dělalo špatně.“ A přece i takové maso museli sovětské zajatci jíst, nebylo jiného východiska. Za dobré výkony jim ředitelství dolů slibovalo zvláštní příděl slunečnicových semínek.

Nacistické orgány musely postupně poněkud zlepšit zásobování sovětských zajatců potravinami, chtěly-li, aby jejich pracovní výkon dosahoval alespoň minima. Někteří zajatci v důležitějších odvětvích válečné výroby byli zařazováni do kategorií těžce a nejtíže pracujících a získávali nárok na nevelké přiděly chleba a masa navíc. Jídlo se mělo stát hlavním prostředkem, jak ze zajatců vyždímat co nejvyšší pracovní výkon. Rozličné výnosy povolovaly odměňovat proto sovětské zajatce ve formě prémie za splnění pracovní normy, potravinami a kuřivem.²¹

Fyzický stav sovětských zajatců byl po celou dobu války většinou velmi ubohý. Zvláště na pracovištích se ztíženými podmínkami, například v dolech, v hor-
kých provozech železáren apod., mělo vysoké procento zajatců tzv. hladové otoky a byli tělesně úplně zchátralí. Nepopíratelně to dokazuje značný počet zpráv z kontrol a lékařských prohlídek osazenstva sovětských pracovních komand. Například kontrolní důstojník, který prováděl revizi sovětských táborů pod správou stalagu v Lambinovicích, uváděl ve zprávě z r. 1944, že zajatci nejdříve lhosejnost, pak silně hubnutí a nakonec napuchnutí končetin, obličeje všude trpí vysokým procentem hladových otoků. Příznakem této choroby byla a očních váček. Z lékařských hlášení také vyplývá, že se průměrná váha zajatce pohybovala okolo 50–55 kg.²²

¹⁹ OA Kadaň, Stalag XIII B, sign. 00012. Zpráva strážního praporu č. 826 z 27. 11. 1942.

²⁰ PA Východočes. uhelných dolů, n. p., Rytyně, č. 1796. Zápis z 20. 5. 1944, 25. 9. 1943 a 9. 11. 1942.

²¹ PA železáren v Brance, neuspořádáno. Přípis řed. železáren z 3. 2. 1944. Sov. zajatci, kteří dosáhli 80 % výkonu něm. dělníka, měli nárok na prémii 1 litru piva a 2 cigaret denně. Též StA Postupim, Wilhelmstrasse-Prozess, Wp 0-20, dok. PP 448.

²² StA Zámorsk, Landrát Lanškroun, 602/1 f. Zpráva ze 4. 5. 1944. PA Východočes. uhelných dolů, Ag Zaclěř, č. 1796. Zprávy o lékařských prohlídkách za r. 1944.

Nejvyšší orgány říše sice určovaly nařízeními základní dávky potravin pro sovětské zajatce, ale ti jen výjimečně dostávali vše, co jim náleželo. Značná část potravin se rozplynula mezi funkcionáři táborů a podniků, kuchyňským a strážným personálem. Příprava jídel byla na velmi nízké úrovni. Polévky, standardní jídlo, obsahovaly až příliš často zmrzlé brambory a pološnilou řepu — anebo naopak. Jídlo bylo již na pohled nevábné, bez chuti a často studené. Vedle vojenských a státních orgánů, jež předpisovaly zásobování sovětských zajatců, měli nemalý podíl na jejich tělesném chátrání podnikatelé. Mnozí z nich se vůbec nesnažili zlepšit stav zajatecké kuchyně obstaráváním dostatečných přiděly aspoň té stravy, která nebyla obhospodařována. Většine podnikatelů záleželo jedině na tom, aby zajatci podali pokud možno nejvyšší pracovní výkon a zajímali se o ně jen tehdy, když jejich pracovní schopnost byla do krajnosti vyčerpána a nebyla naděje na přiděl „čerstvých“ zajatců. V některých případech byly to zase státní orgány, které odmítaly poskytnout mimořádné přiděly aspoň na přechodnou dobu, než se fyzický stav sovětských zajatcůlepší. Příkladem mohou být zajatci ve východočeských uhelných dolech. Pracovní podmínky tam byly velmi obtížné, takže značné procento z nich se při existujícím zásobování stávalo v krátké době neschopným jakéhokoli nasazení. Proto se vedení dolů obrátilo na státní orgány se žádostí o mimořádné přiděly jedlé řepy, aby byla zachována pracovní schopnost alespoň zbylých sovětských zajatců. Čekalo však marně. V r. 1942 žádaly továrny na výrobu letadel v Chebu o zvláštní přiděly potravin pro sovětské zajatce, ale vyživovací úřad vládního presidenta v Karlových Varech tento požadavek odmítl jako nespílitelný.²³

V polovině r. 1944 se pokoušely nejvyšší nacistické orgány zvýšit pracovní výkon sovětských zajatců, a to cestou sjednocení dávek potravin pro všechny zajatce bez rozdílu národností. Jenže na konci války byly už v každém zásobovacím období snižovány přiděly, a to jak pro zajatce, tak i pro civilní zahraniční dělníky v říši. V posledních týdnech války byla pak zásobovací situace zajatců v mnoha oblastech zvláště kritická, po dobu dlouhých a vysilujících evakuačních pochodů.

Němečtí podnikatelé na československém pohraničí si po jistém počátečním váhání velmi ochotně zajišťovali pracovní síly sovětských zajatců. Výdaje spojené s jejich stravováním, ubytováním a odměnou byly nízké a tudíž neobyčejně výhodné pro větší i menší podnikatele. Za zajatce odváděl zaměstnavatel denně správě tábora okolo dvaceti feniků a výdaje na stravování, ubytování, popřípadě za nepatrnou mzdu nepřevýšily částku 1,50 marek na den. Sovětští zajatci, kteří pracovali v dolech pod zemí, si mohli vydělat teoreticky až tři marky za směnu. Z toho jim však zaměstnavatel strhával 1,25 marek na jídlo a 22 feniků na ubytování. Zajatec dostával dvacet feniků v táborových penězích. Pro srovnání uvádíme, že německý horník na stejné uhelné pánvi vydělával za směnu jedenáct marek. Pracovní výkon zajatců tam dosahoval jenom 33—60 % výkonu německých horníků.²⁴

Pracovní výkony sovětských zajatců byly obecně nízké. V lesnictví na česko-

²³ StA Kadaň, Vládní president K. Vary 455 III a 6.

²⁴ StA Třeboň, zem.-les. odd. Nové Dvory, A-3. Příloha k nařízení stalagu XIII B z 9. 5. 1942 o mzdách sov. zajatců v zemědělství a lesnictví. Též OA Kadaň, Stalag XIII B, sign. 00012. Výnos OKW. Berlín, 18. 12. 1941. PA Východočes. uhelných dolů, západočes. Ag, č. 1796. Zpráva o mzdách v hornictví z 19. 2. 1943.

slovenském pohraničí například dosahovali jen 25–50 % výkonnosti německých dělníků. Zemský lesní úřad v Liberci konstatoval v září 1943, že na tento neutěšený stav působí zvláště hrubé zacházení a špatné jídlo. Úplně se minulo účinkem odebírání jídla těm, kteří vykazovali nejmenší výkony. Také návštěvy ruských důstojníků Vlasovovy propagandy měly vždy za následek poklesnutí pracovitosti zajatců. Často z nechuti pracovat pro nepřítele docházelo k útěkům, kterým na leckterých místech zabraňovali zastřelením dopadených nešťastníků na místě, bez soudu.²⁵

Počátkem r. 1944 se setkáváme se zvláštní snahou zaměstnavatelů zvýšit pracovní výkonnost sovětských zajatců rozdělením do skupin, z nichž každá byla jinak zásobována. Na dolech a koxovnách v Karviné například roztřídili sovětské zajatce do čtyř skupin. V první měli vyhrazeno místo ti, kteří pracovali nad sto procent normy, ve druhé se výkon pohyboval od 80 do 100 procent, ve třetí mezi 60–80 procenty a konečně ve čtvrté byl pracovní výkon pod šedesátí procenty normy. Podle zařazení do skupiny se určovala strava, již od první ke čtvrté skupině ubývalo a stávala se méně kvalitní. Svou úlohu tu sehrály jako doplňující činitel různé formy prémiových přídavků, jako například piva, tabáku a slunečnicových semen. Tato praxe se však naprosto neosvědčila. Zajatci buď neměli zájem nebo síly „vypracovat“ se do vyšší skupiny a nesmírně strádali nedostatkem potravin. Nemocnost a úrazovost se rapidně zvýšila, a to ze čtyř na patnáct procent.²⁶

Podobný pokus o zvýšení pracovní výkonnosti zavedli němečtí podnikatelé v podstatě v celé průmyslové oblasti Slezska, kde pracovala komanda zajateckého tábora Těšín. Všude však museli nakonec přiznat, že největší úbytek práce-schopných zajatců mají ta komanda, kde toto rozdílné stravování bylo uvedeno v život. Nelze se divit, když například na komandě R 168 dostávali sovětsí zajatci první skupiny čtyři litry teplé stravy, 600 g chleba a 42 g tuku na den, ve druhé skupině tři litry, 500 g a 29 g a konečně ve třetí jen dva litry teplé stravy, 370 g chleba a 18 g tuku.²⁷

Podnikatelé na československém pohraničí projevovali o sovětské zajatce stále rostoucí zájem, poněvadž s postupujícími léty války se ukazoval stále markantněji nedostatek pracovních sil. Sovětsí zajatci představovali lacinou pracovní sílu, které navíc podnikatel nemusel věnovat přílišnou pozornost vzhledem k bezpečnostním opatřením na pracovištích. V případě vážnější choroby nebo úrazu bylo možno bez finančního zatížení vrátit zajatce vojenské správě a očekávat příchod zdravého.

Desítky případů demonstrují bezohledný postup podnikatelů vůči cizím pracovníkům v říší, zvláště sovětským. Pracovní doba byla pro všechny velmi dlouhá; dosahovala šedesátí i více hodin týdně. Sovětsí zajatci byli kromě toho zpravidla nuceni do přesčasových hodin, anebo byli po normální pracovní době posíláni na nárazové práce; například na vykládky vagonů, do zemědělství apod. Za přesčasové hodiny a mimořádné nasazení dostávali jen zřídkakdy odměnu ve formě jídla. Jen ve výjimečných případech zkrátili podnikatelé dočasně pracovní dobu. Například v továrně na letadla v Chebu bylo v r. 1942 zaměstnáno

²⁵ StA Liberec, Lesní úřad VIII/A-25. Špindlerův Mlýn, 30. 6. 1943, 19. 8. 1943. Vrbno, 23. 8. 1943. Liberec, 3. 9. 1943. Trutnov, měsíční zpráva za srpen 1944.

²⁶ VHA, 19 B, k. 17, fasc. CLXXV.

²⁷ Tamtéž.

asi pět set zajatých sovětských důstojníků. Jejich katastrofální fyzický stav přinutil vedení podniku snížit pracovní dobu přechodně na osm hodin. Ovšem po nedlouhé době, vzhledem k naléhavým zakázkám, byla pracovní doba znovu prodloužena na deset i více hodin denně, ačkoliv se fyzická schopnost sovětských důstojníků nijak nezlepšila. Sovětští váleční zajatci museli vesměs pracovat také o nedělích a svátcích.²⁸

Zaměstnavatelé běžně zanedbávali základní bezpečnostní opatření na těch pracovištích, kde byli nasazeni sovětští zajatci. Není proto divu, že právě u nich byly častým zjevem úrazy, nezřídka i smrtelné. Velmi charakteristickým dokladem toho jsou seznamy zemřelých zajatců, zachované z pracovních komand spadajících pod správu stalagu Těšín. Například těžké a smrtelné úrazy v komandech sovětských zajatců na dolech Těšínska nebo v železárnách v Třinci se staly obvyklým zjevem. V letech 1943/44 byly ve zmíněné oblasti až u čtyřiceti procent zemřelých zajatců příčinou smrti úrazy na pracovišti.²⁹

Němečtí podnikatelé usilovali samozřejmě vždycky o co nejvyšší pracovní výkon u sovětských zajatců. Velikou roli v popoháněčském systému měly rafinované metody premií ve formě jídla, popřípadě kuřiva po dosažení předepsaných norem. Obecně rozšířeným způsobem, jak donutit vyhladovělé stíny kdysi statných mladých lidí k práci, byly pak různé formy násilí. Nebylo jednoho jediného komanda, kde by sovětští zajatci nebyli bití. Bili a týrali je nejen strážní, nýbrž i pomocní strážní, vybíraní z řad německých dělníků a funkcionářů podniků, jakož i mnozí ostatní civilní Němci, s nimiž byli na stejném pracovišti. Bití se nakonec tak rozmohlo, že musely zakročovat i vyšší orgány.³⁰ Oběžník stalagu VIII A například zaměstnavatele upozorňoval, že není nadále možné, aby stále docházely zprávy o bezdůvodném týrání sovětských zajatců, nemají-li utrpět pracovní výkony. Zvláště bezohlednému nakládání byli sovětští zajatci vystaveni na pracovištích v prvním období války. Speciálně na československém okupovaném pohraničí byla většina německého obyvatelstva ovlivněna nenávistnou propagandou a zaslepena velikými úspěchy německých vojsk. U velkého počtu z nich pohasly nejprostší lidské city a shlodávali v sovětských zajatečích pouhé „podlidí“, symboly všeho nejhoršího, jak je dovedla vytvořit z občanů SSSR nacistická propaganda. Leč i tehdy, kdy německé armády utrpěly na východní frontě těžké porážky a vidina vítězství pro ně začala se rozplývat, docházelo tu i nadále ke stejným projevům nepřátelství vůči sovětským zajatcům. Snad si na nich mnoho nacistických fanatiků beztretně a bez výčitek svědomí vylévali vztek a obavy z blížící se porážky. Ještě v posledních měsících války museli sovětští zajatci snášet bití a týrání od civilních Němců i strážního personálu všeho druhu. Dokonce i nejvyšší vojenské orgány říše byly nuceny postavit se proti takovému zacházení. Zákazy o týrání sovětských zajatců civilními i uniformovanými osobami na pracovištích i mimo ně nebyly pochopitelně motivovány zájmy lidskosti. Bití jako prostředek ke zvýšení pracovního výkonu prostě zcela zklamal, naopak vedl k intenzivnějšmu odporu. Jistou roli tu sehrála i snaha neztě-

²⁸ OA Kadaň, Stalag XIII B, sign. 00088/5. Přípis vel. stalagu Weiden z 20. 1. 1942. StA Kadaň, Vládní president K. Vary, 455 III a 6. Přípis řed. podniku z 21. 8. 1942.

²⁹ VHA, 19 C, k. 1, inv. č. 7. Kniha zemřelých od 22. 11. 1943 do 8. 9. 1944.

³⁰ PA Východočes. dolů, západočes. Ag, č. 1796: Výnos velitele záložního vojska. Berlín, 15. 3. 1945. Přípis uváděl, že se bití sovětských zajatců množí tak, že je třeba proti němu ihned radikálně zakročit.

žovat propagační akci generála Vlasova, která měla získat sovětské občany ke vstupu do tzv. ROA, oddílů formovaných k boji po boku německé armády.³¹

Pokud byl sovětský zajatec zdravý, měl určitou naději, že přežije těžké období nedobrovolného pobytu v Německu. Jestliže onemocněl, pak jeho vyhlídky byly velmi mizivé, zvláště šlo-li o vážnější chorobu. Lékařská péče o sovětské zajatce byla minimální. Z pracovních komand byli vážně nemocní přemísťováni zpravidla do zvláštních nemocničních táborů. Ošetřující personál, lékaři-zajatci, neměli k dispozici ani základní vybavení, ani potřebné léky. Mnozí nemocní zajatci museli pracovat až do úplného vyčerpání a umírali přímo na pracovištích. Úmrtnost sovětských zajatců, ať už způsobená podvýživou, těžkou prací, nehygienic-
kým ubytováním a nemocemi, byla neobyčejně vysoká.³²

Vysokému procentu onemocnění se nevyhnuli ani zajatci v lesním hospodářství, kde by se dalo předpokládat aspoň zdravé ovzduší. Nemocnost byla často způsobována předčasným uznáváním nemocných zajatců za práce schopné. Biskupské ředitelství lesního hospodářství v Javorníku například hlásilo v březnu 1944 na každém komandě až 25 % nemocnost.³³ Neoddiskutovatelným dokladem vysoké úmrtnosti sovětských zajatců jsou tzv. Totenliste zajateckých táborů či lazaretů. Například kniha úmrtí těšínského stalagu uvádí mezi 22. dubnem až 25. září 1944 celkem 898 případů úmrtí sovětských zajatců. Jiná kniha téhož tábora, zřejmě z jiného lazaretu, uvádí v době od 16. září 1944 do 12. ledna 1945 celkem 259 mrtvých sovětských zajatců. Konečně ve třetí knize z 22. listopadu 1943 až 18. září 1944 je zapsáno 1521 úmrtí.³⁴ Nejčastěji uváděnými příčinami nemoci a smrti byla tzv. hladová tuberkulóza, srdeční choroby, tělesné vyčerpání, zápaly plic, častá jsou zastřelení při pokusech o útěk, při tzv. odeprání poslušnosti atd. Mnoho jich zemřelo též na následky úrazů na pracovištích.

O svízelnost životních a pracovních podmínek sovětských zajatců se až nad míru staral krutý režim táborové správy. Nařízení o zacházení s nimi, adresované velitelství táborů a strážným, byla velmi tvrdá. Příslušní výkonní činitelé je nejen plnili, nýbrž zhusta ještě překračovali. Za sebemenší přestupky bili sovětské zajatce, odníмали jídlo, věznili po skončení pracovní doby apod. Často je převáděli z komand k potrestání do stalagů, odkud už byl jen krůček do rukou gestapa, což v praxi znamenalo odsouzení k trestu smrti v některém koncentračním táboře, popřípadě v samotném stalagu. Sovětské zajatci se nesměli vzdálit z tábora, jinak jim hrozily tresty opravdu až do odnětí života. V těšínském táboře o tom nechal velitel vyvěsit tuto strohou vyhlášku:³⁵ „Prikaz. Vojennoplen-
nym zapreščeno samostojatel'no udaljat'sja iz lagerja. Narušenije etovo prikaza povlečet za soboj strožajseje nakazanije, vplot do smertnoj kazni.“

Taktéž za intimní styk s německou ženou stíhali nacisté sovětské zajatce desetiletým vězením, doživotním vězením a nejčastěji trestem smrti. Strážní měli povinnost i při sebemenším názna-
ku neposlušnosti použít proti sovětským zajatcům střelné zbraně. Pouhé podezření z útěku, například když se zajatec ne-
patrně vzdálil z pracoviště nebo z kolony, dávalo strážným právo zastřelit tako-

³¹ Tamtéž. Zpráva 5. praporu strážního vojska. Trutnov, 24. 11. 1944.

³² VHA, 19 C, k. 1, inv. č. 7. Kniha zemřelých. Též StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 300.

³³ StA Liberec, Lesní úřad VIII/A-25. Javorník, 21. 3. 1944, pracovnímu úřadu ve Frývaldově.

³⁴ VHA, 19 C, k. 2, fasc. 7; nebo k. 1, inv. č. 7.

³⁵ Tamtéž, 19 B, k. 1, č. V.

vého „opovázlivce“. a to bez předchozího varování. Mnohé dokumenty jsou jasným svědectvím, že strážní jednotky skutečně zacházely se sovětskými zajatci velmi tvrdě a zastřelení na pracovištích nebo v táborech bylo běžnou záležitostí.³⁶

Krvavý režim měl držet sovětské zajatce v naprosté poslušnosti a přinutit je vykonávat otrockou práci pro nepřitele až do úplného tělesného a morálního vyčerpání. Kromě toho se snažily německé vojenské orgány, pověřené správou zajateckých záležitostí, proniknout co nejhluběji do vnitřního dění mezi zajatci. U každého stalagu i oflagu existovala oddělení abwehru. Ve snaze dosáhnout co nejspolehlivějších údajů o smýšlení a důvěrné činnosti sovětských zajatců používala všech možných metod. Orgány zpravodajské služby byly při sledování zajatců úzce napojeny na služebny gestapa a SD. Šlo jim zejména o zjištění ilegální činnosti, o vypátrání zajatců, kteří prováděli komunistickou propagandu a těch, kteří v přifrontových táborech ušli pozornosti čistek, tj. funkcionářů komunistické strany, zajatci židovského původu apod. Pro tyto úkoly získaly orgány abwehru některé zajatce, kteří pak plnili úkoly důvěrníků-donašečů. Pracovníci abwehru se při tom zaměřovali především na ty zajatce, o nichž měli zjištěno, že byli v SSSR trestáni za různé kriminální zločiny, nebo že jim sovětský režim „ublížil“, například zestátnil majetky při kolektivizaci apod. Přímo otrávený, i když výjimečný je příklad důvěrníka-zrádce J. K., zajatecké číslo 109 121, který působil koncem války v těšinském stalagu.³⁷ Do zajetí se dostal hned v červenci 1941 a prokázal sympatii k nacistům okamžitě tím, že udával všechny politické pracovníky, spoluzajatce. V táborech, na pracovních komandech a jinde pak odhalil mnoho příprav k útěkům a sabotážím, doslova desítky sovětských zajatců se jeho přičiněním dostaly do rukou gestapa. Od prosince 1943 pokračoval v udavačské činnosti na komandech v Těšíně. Neomezil se pouze na sovětské zajatce, nýbrž příležitostně zrazoval i Angličany.

Mezi vybranými důvěrníky byly pochopitelně jiné osoby nepevného charakteru, jež byly ochotny prodávat své kamarády za nepatrné odměny, za přídavky jídla a kuřivo. V r. 1943 byla například prováděna výstavba sítě důvěrníků mezi sovětskými zajatci v lambinovicím táboře a na pracovních komandech, spadajících pod tento stalag. Velitelé komand měli vybrané důvěrníky nasazovat do práce spolu s ostatními zajatci, ale ani strážní personál nesměl o nich vědět. Různé odměny a úlevy směli důvěrníci dostávat naprosto tajně, aby to nezbudilo nežádoucí podezření.³⁸ Jsou k dispozici doklady, kdy důvěrník abwehru vydal do rukou nacistických katů řadu poctivých sovětských vlastenců, bojujících nerovný zápas s nepřitelem v nesnadných podmínkách zajetí. 21. července 1944 byl odveden ze stalagu v Těšíně sovětský zajatec Anatolij Šlogurev jako politicky nespolehlivý; byl udán důvěrníkem abwehru. 19. října 1944 bylo předáno gestapu devatenáct sovětských zajatců z několika komand na Těšínsku, které důvěrníci označili jako politicky nebezpečné. Mnoho stránek bylo by možné popsat podobnými příklady. Obrana proti záluďným metodám abwehru byla velmi nesnadná, ale někdy se přece podařilo sovětským zajatcům zrádce zjistiť

³⁶ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 300. Řada příkladů o zastřelení sov. zajatců. VHA, 19 A, k. 28, inv. č. 315. Výnos vel. pro zajatce voj. okruhu VIII. Vratislav, 9. 2. 1943.

³⁷ VHA, 19 A, k. 26, fasc. 295.

³⁸ Tamtéž, k. 23, inv. č. 269. Přípis vel. stalagu v Lambinovicích z 29. 9. 1943. K. 5, inv. č. 88. Zprávy důstojníka abwehru o činnosti. K. 23, inv. č. 268. Zpráva o likvidaci 6 sov. zajatců na prac. komandě pod správou stalagu Těšín.

a zneškodnit. Kolektiv zajatců měl pro takového člověka jediný trest — smrt. Proto důvěrníci abwehru doslova zmírali strachy, když cítili, že byli odhaleni. Někdy je stačily německé orgány včas odvolat a poslat do jiných táborů v říši. Leč sebeusilovnější snaha nacistických orgánů o proniknutí do „soukromí“ zajatců a o likvidaci každého pokusu o odpor neměla předpokládaný úspěch. Agenti z řad sovětských zajatců způsobili mnoho zla a nejistoty, avšak nebyli s to zničit u většiny důvěru v kolektiv jako celek.

V posledních měsících války byli v táborech sovětských válečných zajatců velmi častými hosty verbíři do Vlasovovy armády, tzv. ostpropagandisté. Sliby i hrozbami chtěli získat zajatce ke vstupu do „dobrovolnických“ oddílů ROA. Zprávy nacistických institucí hovoří o výsledcích činnosti východních propagandistů. Například ředitelství východočeských uhelných dolů hlásilo v prosinci 1944, že nemohli na závodech kontrolovat působení propagandisty Smirnova, jelikož nebyl po ruce tlumočník. Avšak po jeho odchodu zavládl vždycky mezi zajatci značný neklid a se zvýšenou nechtí přistupovali k práci. Po poslední jeho návštěvě sovětské zajatci dokonce odmítli pracovat vůbec a dva z nich napadli strážné: byli odvedeni k potrestání do stalagu. Je pravděpodobné, že v tomto případě šlo o propagandistu, který využíval zcela opačně své funkce, totiž ke komunistické propagandě. Podobné události nejsou naprosto výjimkou.³⁹ Táž zpráva uvádí, jak někteří propagandisté působili v negativním smyslu; podněcovali osazenstvo táborů, aby se domáhalo lepšího zásobování nebo byli vyloženými agenti NKVD apod. Východní propagandisté navštěvující tábory sovětských zajatců měli nejen získávat dobrovolníky do ROA, nýbrž obecně působit na smýšlení zajatců. Účelem jejich návštěv bylo získat v táborech spolehlivé elementy protisovětské, s jejichž pomocí měla být lokalizována činnost bolševicky naladěných skupin i jednotlivců. Dále se měli snažit získat co nejvíce zajatců pro zvýšení pracovního výkonu. Odrážovali zajatce před útoky, líčili jim, co je čeká, dostanou-li se do rukou Rudé armády apod. Všemohně se snažili nahledat jejich morálku.

Východní propagandisté procházeli zvláštním školením a oblečení do uniform Vlasovovy armády vykonávali své úkoly zhruba od druhé poloviny r. 1943. Pokud máme zprávy z našeho území, výsledky náboru do Vlasovovy armády nebyly nejlepší. Ti, kteří se z jakéhokoli důvodu dali přemluvit a zapsat do seznamu dobrovolníků, stali se terčem nenávisti masy sovětských zajatců. Německé orgány musely dobrovolníky rychle překládat do zvláštního tábora, aby je zbavily nebezpečí, jež jim hrozilo od drtivé většiny poctivých zajatců. I z početných pracovních komand se hlásili do osvobozené ruské armády jen jediní, zřídka málo skupinky. Na mnoha místech se sovětské zajatce velmi ostře postavili proti činnosti verbířů, takže i zaměstnavatelé se obraceli k nadřízeným vojenským orgánům se žádostmi, aby do jejich táborů verbíře raději neposílaly. Například ředitelství východočeských uhelných dolů žádalo své ústředí v Dolním Slezsku, aby zakázalo činnost východních propagandistů v táborech, protože má neobyčejně nepříznivý vliv na vystupování, chování a pracovní morálku zajatců. Dokonce i německé orgány byly v podstatě značně nedůvěřivé vůči „příznivcům“ tzv. ROA, ať již propagandistům nebo hlásicím se dobrovol-

³⁹ PA Východočes. dolů, západočes. Ag, č. 1796. O potížích s některými vých. propagandisty viz též StA Postupim, Říšské ministerstvo propagandy, fasc. 828. Berlín, 8. 3. 1943. VHA, 19 A, k. 2, inv. č. 52. Výnos OKW Berlín, 20. 9. 1944.

níkům. Upozorňovaly, že se Rudá armáda snaží dostat mezi příslušníky dobrovolnických sborů své exponenty, kteří mají pracovat k tomu, aby po nasazení na frontu přeběhlo co nejvíce vojáků do jejího zajetí. Zjevné neúspěchy při náboru dobrovolníků se pokoušeli horliví funkcionáři vlasovovských oddílů maskovat alespoň organizováním různých pozdravných adres, zasílaných z některých komand jménem všeho osazenstva do štábu generála Vlasova.⁴⁰

Nelidské podmínky zajetí zhoršovala navíc ještě trýzeň psychická, s níž se musel vypořádat snad každý zajatec za ostatními dráty. Nacistické orgány nasadily zajatce na práce do válečného průmyslu nebo do výrobních odvětví, v nichž tak či onak napomáhali nepříteli. Německé vojenské orgány nezachovávaly mezinárodní ustanovení o využití zajatců ve válečné výrobě ani u všech západních zajatců; tím méně dbaly na dodržování tohoto základního článku mezinárodních konvencí v případě sovětských válečných zajatců. Brutálními metodami lámaly jakýkoli odpor, když odmítali pracovat ve válečné výrobě. Takoví zajatci byli vesměs předáni do pravomoci gestapa nebo SD a likvidováni v nejbližším koncentračním táboře, pokud je ovšem nezastřelili strážníci s odůvodněním odepření poslušnosti nebo pro vzpouru hned na pracovišti. Na sklonku války, kdy byla potřeba pracovních sil velmi akutní, byly tresty za odmítání vykonávat přidělenou práci poněkud mírnější.⁴¹ Sovětští důstojníci byli však i nadále za tento přestupek dáváni do pravomoci gestapa. Ostatní měli být zatčeni, potrestáni a znovu nasazeni, ovšem za ztíženějších podmínek. V praxi to znamenalo, že sovětští důstojníci byli posíláni buď do Mauthausenu, do tamního smutně proslulého 20. bloku smrti (pokud šlo o západní část československého území), anebo do Osvětimi (pokud pracovali ve východní části). Ostatní byli po určité době vězení přeražováni do trestních komand, organizovaných zejména při dolech.

Myšlenka, že svou prací podporují nepřítel, provázela sovětské zajatce velmi neodbytně, jak to konečně dosvědčují vzpomínky těch, kteří zajetí přežili. Vystával u nich pocit viny před sovětskou vlastí, před bližními a nakonec i strach před odpovědností. To vše se spojovalo v nitru převážné většiny sovětských zajatců a mohlo způsobit buď stavy deprese, anebo naopak podnítit myšlenky na odpor proti nepříteli. Nesnadnou psychickou situaci ztěžovala ještě skutečnost, že zajatci neměli zprávy o svých rodinách; také tato osobní trýzeň se zhusta projevovala na jejich nervové soustavě, zeslabené fyzickým strádáním. Dochovávaly se z československého území doklady i o sebevraždách sovětských zajatců. I když nemůžeme ze strohých hlášení německých orgánů zjistit pravou příčinu sebevražd, přece jen je možné se domnívat, že psychické útrapy byly jedním z hlavních důvodů, proč k těmto jevům docházelo.

Důležitou úlohu v tomto směru sehrál nesporně kolektiv sovětských zajatců jako pevný celek. Mezi sovětskými občany, ať již měli jakoukoli hodnost v Rudé armádě nebo postavení v civilním životě, byli lidé morálně a politicky neobyčejně pevní, obětaví a odvážní. Německým einsatzkomandům ani abwehru se zdaleka nepodařilo zjistit a likvidovat všechny tzv. nebezpečné živly. Zůstalo

⁴⁰ VHA, 19 A, k. 10, inv. č. 156. Sdělení OKW, Berlín, 20. 8. 1943. Připomíná strážným, aby neprozrazovali jména těch, kteří se přihlásili do ROA. PA Východočes. dolů, východočes. Ag, č. 1796. Přípis z 7. 6. 1943. VHA, 19 A, k. 10, inv. č. 156. Sdělení OKW, Berlín, 15. 12. 1944. Viz např. telegram o prac. komandě R 9807.

⁴¹ VHA, 19 A, k. 24, inv. č. 263. Přípis OKW, Torgau, 12. 6. 1944.

bezpočet bezejmenných statečných lidí, kteří dovedli ve zdánlivě bezvýhodných postaveních povzbuzovat své druhy a v nejtěžších podmínkách podněcovat a vést aktivní boj. Na základě vzpomínek někdejších zajatců z československého území a materiálu bývalých německých orgánů je možné říci, že nebylo jediného tábora sovětských válečných zajatců nebo pracovního komanda, kde by se nevytvořilo pevné jádro občanů různé národnosti, hodností i předchozího civilního zaměstnání, komunistů i bezpartijních. Soustavné snahy rozleptávat sílu těchto kolektivů nasazováním zrádců a provokatérů nebyly s to podkopat důvěru jednotlivců v kolektiv.⁴²

Německé orgány všech stupňů neskrývaly obavy plynoucí z přítomnosti sovětských zajatců v hlubokém týlu říše. Podle jejich názoru byli nebezpeční nejen válečnému hospodářství, ale neméně všemu civilnímu obyvatelstvu svou bolševickou propagandou. Proto vyšla během války dlouhá řada předpisů a nařízení k ochraně bezpečnosti říše a k zamezení rozkladného působení bolševismu. Byla skutečně masa zubožených a vyhladovělých sovětských zajatců, pečlivě strážena a žijící pod krvavým terorem, reálným nebezpečím říši? Nebo přeháněli činitelé vojenských, politických, policejních i jiných orgánů, poukazující na toto nebezpečí, snad ve snaze dokázat svou nezbytnost v hlubokém a poměrně bezpečném týlu? Musel nacistický režim pohlížet na sovětské zajatce jako na sílu, s níž je nutno v boji vážně počítat?

V táborech sovětských zajatců na okupovaném československém území (stejně jako všude jinde) existovaly ilegální skupiny, jejichž cílem bylo povzbuzovat morálně i politicky masu zajatců, vzájemně si pomáhat a pokračovat v boji proti fašismu i za ostatními dráty. Je možné uvést příklad ilegální organizace existující v obvodu stalagu Těšín. V říjnu 1944 se podařilo agentovi abwehru vypátrat některé vedoucí této zajatecké organizace, která připravovala povstání na dobu, kdy se přiblíží Rudá armáda. Řada prozrazených sovětských zajatců byla zatčena a předána gestapu. Tam jejich stopa končí.⁴³ V témže prostoru v srpnu 1944 zatkl gestapo několik sovětských zajatců, členů jiné ilegální skupiny. Pravděpodobně se nepodařilo všechny ihned likvidovat, protože ještě v říjnu došlo k zatčení a předání gestapu dalších několika desítek zajatců. Přibližně v tutéž dobu byla odhalena velká tajná organizace v dolech na komandě R 151 těšínského stalagu. Organizaci vedl zajatec jménem Maxim, číslo 34 708. Její členové chtěli při cestě ze šachty odstranit strážné a osvobodit i druhou směnu; s ní pak celý tábor. Mnozí byli zadrženi a předáni SD. Podobnou ilegální organizaci odkryli pracovníci abwehru na komandě R 153, a to v polovině r. 1944.⁴⁴

Zrádní důvěrníci pomohli zneškodnit tajnou organizaci v karvinských dolech (v červnu 1944), která ovládala místní tábor, měla úzké spojení s českým obyvatelstvem; to mělo dopomoci uprchlíkům k partyzánským jednotkám. Taktéž na komandech R 190 a R 196 založili bolševici dvě tajné organizace mezi zajatci. Masový útěk z komanda R 733 připravovala v listopadu 1944 rovněž tajná organizace. V jejím čele byli zajatci Nikolaj Smirnov (zajatecké číslo 26 851), Pavel Kulkov (číslo 31 476) a Timofej Nikolajev (číslo 9054). Oni a jiní členové

⁴² O síle kolektivu sov. zajatců hovoří četné vzpomínky. Viz např. soubor takových vzpomínek na katedře dějin SSSR, fil. fakulty v Brně.

⁴³ VHA, 19 A, k. 26, inv. č. 298. Zápisky důstojníka abwehru.

⁴⁴ Tamtéž, k. 5, inv. č. 88. Seznam trestních činů sov. zajatců. Tamtéž, 19 C, k. 1, fasc. 4. Zápisky funkcionáře abwehru.

štábu organizace padli do rukou gestapa. Podobných příkladů ilegálních organizací je samozřejmě daleko více; i těch, které byly vyzrazeny a ještě více takových, které zůstaly utajeny a pracovaly až do konce války.⁴⁵ Připomeňme ještě aspoň tajnou skupinu z okolí Děčína, která pracovala zároveň mezi sovětskými a francouzskými zajatci a měla spojení s několika českými i německými anti-fašisty. V okolí Karlových Var, ve Staré Roli, vznikla ilegální skupina sovětských zajatců, v níž měl důležitou účast Viktor Nikolajevič Ukrajinec. Podle jeho vzpomínek měla skupina živé spojení s českými komunisty. Někdy v létě 1944, když se množství poruch na strojích stalo nápadné a chování zajatců bylo sebevědomější, začalo si všimnout dění v tábore zpravodajské oddělení a gestapo. Jemuž se podařilo některé členy zatknout.⁴⁶

Většina ilegálních skupin zůstala ušetřena zásahů nacistických orgánů, poněvadž nebyla nikdy vyslíděna. Dovídáme se dnes o nich jedině ze vzpomínek někdejších zajatců nebo civilního obyvatelstva, jež bylo nějakým způsobem do činnosti skupin zapojeno. Velmi užitečná a potřebná byla antinacistická propaganda, kterou prováděli jednotlivci nebo i skupiny sovětských zajatců v době, když se zrádní důvěrníci a východní propagandisté pokoušeli strhnout některé zajatce k protisovětskému vystoupení. V koncentračních táborech a ve věznicích gestapa a SD zahynul značný počet sovětských vlastenců, podezřelých z šíření komunistické propagandy nebo z podněcování protifašistického odporu.⁴⁷

Velmi zranitelným místem nepřítele, kde mu bylo možné způsobit značné nesnáze, bylo válečné hospodářství a výroba vůbec. I když byli sověští zajatci přísně stráženi, přece jen nacházeli rozličné způsoby, jak zpomalovat tempo výroby a jak ji poškozovat. Pokud se dochovaly zprávy o výkonnosti sovětských zajatců, byla vždycky velmi nízká. Nacističtí podnikatelé i jiní činitelé sice věděli, že fyzický stav sovětských zajatců nedovoluje očekávat takové výkony jako od dobře živěných dělníků, věděli však také, že mají často co dělat se záměrným zpomalováním práce. Proto bezohledně trestali každého, kdo upadl v podezření ze záměrně pomalé práce a usilovali naopak vybičovat poslední síly zajatců slibováním rozličných premií.⁴⁸

Kolektivy zajatců se obvykle nemilosrdně vypořádávaly s těmi, kteří se dali zlákat slibovanými výhodami, hleděli splnit stanovenou normu a pracovali více než bylo nutné před podezřívavými zraky dohlížitelů. Na jednom komandě stágu Těšín musela například vojenská správa vyměnit několik zajatců, protože byli ohrožováni ostatními na životech; pracovali podle jejich mínění příliš pilně a nabádali druhé k následování.⁴⁹

Na počátku války byli sověští zajatci nasazováni výlučně na pomocné a podřadné práce, například při vykládce a nakládce vagónů, při vožení materiálu v továrnách, a to bez rozdílu jakou měli kvalifikaci. Později, kdy německé hospodářství potřebovalo především odborné pracovní síly, byli také oni dáváni na odpovědnější místa. Avšak značná část z nich velmi úzkostlivě zatajovala své odborné znalosti. Přes zisk určitých výhod, které vyplývaly z přeřazení na kva-

⁴⁵ Tamtéž, 19 A, k. 26, fasc. 295.

⁴⁶ Srovnaj sbírku vzpomínek sov. zajatců na katedře dějin SSSR v Brně.

⁴⁷ VHA, 19 A, k. 23, inv. č. 268. Zápisky zpravodajského důstojníka z 19. 11. 1944. Tamtéž, k. 26, inv. č. 298.

⁴⁸ PA železáren v Brance, neuspořádáno. Zpráva z února 1944. O špatném výkonu sov. zajatců viz též výnos OKW, Berlín, 14. 9. 1944. StA Opava, Landrát Opava, W1 101-8-1210.

⁴⁹ VHA, 19 A, k. 26, inv. č. 298. Zápisky důstojníka abwehru.

lífikovanější pracoviště, zůstávali úmyslně raději při hrubých pracech, jen aby neposkytovali nepříteli více schopností a vědomostí než bezpodmínečně museli. Na některých pracovištích se vyskytly dokonce případy sebezmrzačení. Také touto cestou se chtěli zajatci vyhnout práci pro nepřítele. Například v dolech na Těšinsku a v Horním Slezsku si sovětští zajatci mrzčili prsty na nohou a rukou. Případů bylo tolik, že se jimi intenzivně zabývalo zpravodajské oddělení abwehru a velitelství stalagu. Značnou pozornost nejvyšších vojenských orgánů říše vyvolal případ onemocnění 750 sovětských zajatců nejmenovaného podniku. Všichni měli červené vyrážky na celém těle. Tato choroba byla ve skutečnosti hromadnou sabotáží. Zajatci si třeli kůži šťávou jedovaté rostliny. Sám ministr Speer věnoval tomuto a dalším podobným případům osobní pozornost a nařídil, aby se oznámilo sovětským zajatcům i civilním dělníkům, že každé sebezmrzačení bude co nejpřísněji potrestáno.⁵⁰

Vyskytovaly se rovněž případy poškození strojů a jiné způsoby sabotáží. Nejlépe o tom hovoří vzpomínky. Například Vladimír Andrejevič Gurčenko z Otynje uvádí, že ilegální organizace Jiskra, složená z civilních občanů SSSR i zajatců, způsobila řadu sabotážních akcí. Tato organizace pracovala ve středním Německu, měla však spojení i s tábory v Lipsku a podle uvedené vzpomínky i v tzv. Sudetech. Po vyzrazení někteří členové organizace uprchli a zmíněný Gurčenko se zapojil u nás do partyzánského oddílu „Smrt fašismu“.⁵¹ Většina případů sabotáží a destrukcí nebo podezření ze sabotáží nebude nikdy osvětlena. Za sebe-menší podezření z těchto činů byli zajatci předáváni gestapu a zpravidla po nich pak mizí jakákoli stopa. Avšak dlouhá řada rozličných výnosů o nutnosti pečlivého střežení sovětských zajatců nasvědčuje, že se nikdy nepodařilo odstranit tuto zbraň, jíž používali sovětští zajatci v boji s nepřítelem v táborech a na nucených pracích.⁵²

Jednou z významných forem odporu sovětských zajatců byly útoky. Lidé, kteří prošli martyriem roztřídovacích táborů, komisemi einsatzkomand SD, fyzicky zbídačení a přísné střežení za ostatními dráty daleko od vlasti, využívali přece každé příležitosti k útěku. Útoky byly velmi riskantní a tresty za ně ukládané drastické. Podle nařízení velitele SIPO a SD z 11. prosince 1941 byli chycení sovětští zajatci, pokud se nedopustili na útěku ještě nějakého přečinu, posíláni do koncentračních táborů, jinak se předávali SD k okamžité likvidaci. Mužstvo a poddůstojníci byli v posledním období války, pokud byli chyceni na útěku, uvězněni a pak převedeni zpravidla do trestního pracovního komanda. Procento uprchlíků bylo po celou dobu války značně vysoké a zvláště v posledních letech jejího trvání mělo stoupající tendenci a stalo se masovým zjevem. Největší počet úteků se uskutečnil vždycky v jarních a letních měsících, kdy byly podmínky výhodnější než v zimě.⁵³

Velmi často docházelo k hromadným útokům, při nichž sovětští zajatci zneškodnili strážné a uprchli i s ukořistěnými zbraněmi. Již v září 1941 se uskutečnila v oblasti XIII. vojenského okruhu velká razie po několika desítkách so-

⁵⁰ StA Postupim, Říšské ministerstvo obrany, č. 861. Výnos OKW, Berlín, 12. 8. 1942.

⁵¹ Sbírká vzpomínek v archivu katedry dějin SSSR v Brně.

⁵² VHA, 19 A, k. 10, inv. č. 156. Výnos OKW, Berlín, 10. 8. 1943.

⁵³ IML Berlín, sv. 35, dok. 569-D. Podle výnosu velitele SIPO a SD z 4. 3. 1944 byli zadrženi sov. důstojníci posíláni do konc. tábora v Mauthausenu. Srovnej tamtéž, sv. 27, dok. 1650 BW-US 246. VHA, 19 A, k. 10, inv. č. 158. Podle statistiky stalagu Těšin se pohybovalo procento uprchlých sov. zajatců od 1 do 14 0/0.

větských zajatců, kterým se podařilo uprchnout z transportu. Rozptýlili se po lesích a pokoušeli se přejít hory na československém pohraničí a dostat se do tzv. protektorátu. Způsoby, jež sovětsí zajatci volili k útekům, byly často velmi dobrodružné. V každém případě hrozilo nebezpečí, že je zastřelí strážníci, kteří měli nařízeno používat vůči nim při sebemenším podezření z útěku střelné zbraně, a to bez předchozího upozornění voláním. Jestliže se uprchlík dostal za dráty tábora nebo pracoviště, nebyl ještě zdaleka zachráněn. V oblastech, kam byli sovětsí zajatci nasazováni, žilo německé obyvatelstvo a to bylo zpočátku ve zdrcující většině nepřátelsky naladěno vůči nim. Uprchlík musel mít značnou dávku štěstí, aby se mu podařilo proklouznout sítí četnictva, členů landwachy i civilního německého obyvatelstva. Jen zřídka kdy získal potraviny bez nebezpečí, že bude prozrazen nebo zadržen.⁵⁴

Každý kdo zadržel sovětského uprchlíka nebo aspoň přispěl k jeho zneškodnění, měl právo na peněžitou odměnu až do výše padesáti, výjimečně i sta marek. Německé civilní obyvatelstvo mělo lví podíl při zneškodňování sovětských i jiných uprchlíků, stíhaných nacistickým režimem. V našich archívech se zachovaly stovky případů, jež dokazují takovouto aktivní pomoc německého obyvatelstva. Jsou tam celé fascikly žádostí o vyplacení odměn za chytení utikajících zajatců. Dokonce i německé děti byly nebezpečné pro každého uprchlíka. Ve škole a většinou i doma byly vedeny k nenávisti k tzv. nepřátelům říše, zvláště pak sovětským občanům. Horlivě se proto účastnily slídění po prchajících nešťastnících.⁵⁵

Uprchlíci se většinou toužili dostat z poněmčelého československého pohraničí do oblastí osídlených českým obyvatelstvem. Tam se jim dostalo zpravidla pomoci. Získat potraviny, civilní šaty a příležitost si odpočinout, nabrat nových sil. České a slovenské obyvatelstvo dělalo i další potřebné kroky, aby se uprchlík dostal do bezpečí. V prvních letech války usilovali uprchlíci dostat se co nejdále na východ; na Slovensko nebo do Polska, kde se připojovali k partyzánským skupinám. Některým se podařilo splynout s obyvatelstvem na okupované Ukrajině, anebo dokonce přejít frontu. Avšak již od r. 1943 a hlavně pak v letech 1944/45 se většina z nich zapojovala do partyzánských jednotek na československém území, aby tu se zbraní v ruce pokračovala v boji. Účast sovětských zajatců-uprchlíků v našich partyzánských oddílech si vyžaduje samostatné práce. Už dnes známé prameny i údaje z literatury ukazují na jejich značný význam při formování ozbrojeného odporu na našem území. Účast sovětských zajatců uprchlých z nacistických táborů na československém partyzánském boji zanechala trvalou stopu v historii našeho odboje. Sovětsí občané dokázali, že boj s fašismem se stal záležitostí většiny, jimž se podařilo dostat se z nenáviděného postavení válečného zajatce.

Nebude nakonec bez významu ještě jednou vyzvednout častý styk nasazených

⁵⁴ VHA, 19 A, k. 28, inv. č. 315. Podle hlášení vel. pro vál. zajatce voj. okruhu VIII Vratislav uprchlo např. 15. 9. 1944 z jednoho prac. komanda 15 italských a 5 sov. zajatců. Zmocnili se 13 pušek, několika pistolí a bedny ruč. granátů. Útěk podporovali 3 něm. vojáci, kteří společně se zajatci uprchli. Všichni byli v několika dnech postříleni v boji s oddíly policie a armády.

⁵⁵ Tamtéž, inv. č. 158. Výnos OKW, Berlín, 5. 6. 1942. StA Opava, Vládní prezident Opava, č. 1651. Krnov, 1. 4. 1944. Např. v oblasti čet. stanice Opava bylo za krátké období vyplaceno celkem 1979 marek na odměnách za pomoc civilním Němcům při zneškodňování prchajících zajatců.

sovětských zajatců na československém pohraničí s českým a slovenským obyvatelstvem. Byli to jednak Češi, kteří tam žili i po okupaci pohraničí, jednak Češi a Slováci nasazení tam z tzv. protektorátu nebo slovenského státu. Německé orgány se vždycky snažily izolovat sovětské zajatce od československých občanů v obavě, že dojde k projevům vzájemných sympatií a účinné pomoci. Technicky ovšem nebylo možné takovou izolaci uskutečnit. Zbídačení sovětské zajatci nacházeli v českých a slovenských dělnících vždy ochotné přátele, kteří jim poskytovali jídlo, šatstvo a jinou materiální pomoc.⁵⁶ Ještě významnější však byly zprávy, jež jim předávali o vývoji situace na frontách. Je známá dlouhá řada příkladů, kdy československé obyvatelstvo pomáhalo sovětským zajatcům při útečích, bez ohledu na přísné tresty, obvykle v koncentračních táborech. Přítomnost sovětských zajatců na československém území měla nemalý význam i pro naše občany. Sovětské zajatci byli zpravidla prvními sovětskými lidmi, s nimiž se naši setkali. Byli pro ně představiteli Rudé armády a země, v níž skládala většina českého obyvatelstva naděje na záchranu před okupanty. Jejich vesměs odvážný postoj v zoufalých podmínkách zajetí byl obecně přijímán s obdivem a dojetím. Mnozí naši lidé se poprvé z úst sovětských zajatců dovídali bližší podrobnosti o Sovětském svazu. Tyto styky, prováděné za zády nacistických strážných a zrádných špiclů z vlastních řad, vedly k vzájemnému poznání a k oboustranným sympatiím ještě dávno před příchodem Rudé armády.

Východní dělníci

Počátkem r. 1945 pracovalo v hitlerovském Německu na 2 030 000 občanů Sovětského svazu, tzv. ostarbeitrů; vedle 764 000 Francouzů, 851 000 Poláků, 227 000 Italů, 274 000 Holanďanů, 183 000 Belgičanů, 230 000 Jugoslávců, atd. To všechno jsou čísla jen civilních zahraničních dělníků, nikoli válečných zajatců nebo vězňů, kteří byli rovněž nasazováni do říšského hospodářství.⁵⁷

Představitelé hitlerovského Německa neváhali dlouho s nasazením občanů SSSR, ačkoli se oprávněně obávali jejich působení v říši; hnal je k tomu neustále se zvětšující nedostatek pracovních sil. Počátkem listopadu 1941 vycházejí první obsáhlejší směrnice o nasazení sovětských civilních dělníků, a to z úřadoven samotného Goeringa.⁵⁸ Goering vycházel naivně ze zjištění sice správného, že „Rusové“ dokázali svou pracovní schopnost při výstavbě obrovského sovětského průmyslu, leč s mylnými vlastními závěry, totiž, že budou stejnou měrou pomáhat i říši. Nařizoval, aby byli zařazeni převážně na stavbách silnic, při odklízování min a při úpravě letišť, a to na území blízkém frontě. Totéž mělo platiti kdekoli v zemědělství, kde ruce sovětských občanů předurčil Goering k tomu, aby nahradily nedostatek strojů a brzy i nedostatek hospodářů, kteří museli na frontu hájit barvy wehrmachtu.

Goering neváhal už v tomto rozkaze plánovat nasazení sovětských občanů též v hornictví; kromě jiných území hovoří tu o tzv. protektorátě. Pamatoval hned i na „odměnu“ těmto silám a velkomyslně povolil, že mohou dostávat malé ka-

⁵⁶ Viz četné doklady v kronikách obcí na Moravě a v Čechách. Mnohé výpisy uloženy v archívu katedry dějin SSSR v Brně. Též StÚA Praha, S-110-7-3.

⁵⁷ Der Prozess . . . , sv. 30, dok. 2520-PS, BW-US 197. Přísežná výpověď E. Deuse z 1. 11. 1945.

⁵⁸ Tamtéž, sv. 27, dok. 1193/PS, str. 56. Zpráva o schůzi 7. 11. 1941.

pesné; pouze příslušníkům pobaltských národů přiřkl právo na mzdu, dokonce ve výši mzdy německého dělníka. Neopomenul zdůraznit, že sovětsští civilní dělníci musí nosit viditelné označení, aby byli ihned k rozpoznání. Brzy byli sovětsští dělníci nasazeni všude, i do válečného průmyslu; v druhé polovině války zejména tam, poněvadž nacističtí podnikatelé neměli jiného východiska.

Tzv. ostarbeitři se objevili na území okupovaného Československa ještě na podzim 1941, ve větším měřítku pak počátkem r. 1942. Čím více sovětských občanů bylo nuceně odtransportováno do říše, tím častěji se jimi zabývaly směrnice, a to i nejvyšších míst. V únoru 1942 bylo vydáno nařízení podepsané Heydrichem.⁵⁹ Heydrich rozkazoval, aby dělníci z východu dostali zvláštní, žluté pracovní knížky. Zejména však připomínal, aby ostarbeitři, kteří by bezdůvodně opouštěli pracoviště, odmítali řádně pracovat nebo se snad uchýlovali k sabotážím, byli okamžitě předáni k potrestání gestapu. Jasně to říkala též připojená výzva k dělníkům z okupované části Sovětského svazu. „Dělníku! Jsi ve Velkoněmecké říši, která ti dává chléb a mzdu, pro tebe platí zejména tyto předpisy: Nesmíš opustit bez svolení policejního orgánu oblast okresu. Kdo nechce pracovat nebo dokonce nabádá jiné, aby nepracovali, kdo opustí pracoviště, bude poslán do pracovního výchovného tábora!“

Heydrichovo nařízení naznačilo, že ostarbeitři jsou levnou, ale z hlediska říše nebezpečnou pracovní silou, kterou je třeba střežit a přísně trestat za sebemenší přestupky. Speciálně se touto stránkou věci zabýval výnos Himmlerův, rovněž z února 1942.⁶⁰ Himmler vycházel z nepochybné skutečnosti, že nasazení sovětských občanů v říši s sebou nevyhnutelně přináší velké nebezpečí, a proto apeloval především na to, aby byli „beze zbytku“ odděleni jak od německých dělníků, tak od jiných zahraničních dělníků, a aby se jejich střežení věnovala maximální pozornost. Jeho výnos stanovil u každé služebny gestapa zvláštní referát pro sovětské občany. Himmler nařizoval, aby sovětsští civilní dělníci byli hlídáni právě tak jako váleční zajatci a jejich trestání se svěřilo pochopitelně gestapu. Rozšiřování komunistických myšlenek a sabotážní akce byli nacisté rozhodnutí trestat u nich nejpřísnějšími způsoby, smrtí a pobytem v koncentračních táborech. Obávali se zřejmě, že by určitá část německého obyvatelstva nebyla tak imunní vůči komunistickým ideím, a proto se chystali zmařit ještě v zárodku možnost jakékoli solidarity mezi Němci a ostarbeitry.

Současně s tímto speciálním nařízením vyšly z úřadoven říšského vůdce SS a šéfa německé policie všeobecné směrnice pro získávání a nasazení pracovních sil z východu.⁶¹ Nejvyšší německé orgány totiž usoudily, že je nutné ujednotit především policejní hlediska na „nábor“ sovětských občanů do říše. Zásadně rozlišovaly mezi obyvateli tzv. starého sovětského území, z něhož bylo vyjmutu Pobaltí a zařazenou do zvláštní kategorie. Uzavřenými transporty dostávali se sovětské občany do tzv. průchodných táborů, a to v blízkosti říšských hranic; odtud si vyzvedávaly pracovní síly speciální strážní jednotky a dopravovaly je na určená pracoviště. V případech větších podniků přicházely transporty až do táborů zřizovaných v jejich bezprostřední blízkosti.

Toto první nařízení určovalo, že ostarbeitři smějí pracovat jedině v uzavřených kolonách; kromě zemědělství, kde bylo potřeba hned od počátku povolit

⁵⁹ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301-645. Berlín, 20. 2. 1942. Nasazení prac. sil z východu.

⁶⁰ Der Prozess . . . , sv. 31, dok. 3040-PS, str. 500. Berlín, 20. 2. 1942.

⁶¹ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301-645. Berlín, 20. 2. 1942.

i práci jednotlivců. V průmyslu si nacistické orgány představovaly nasazení dělníků z východu nejdříve příliš jednoduše a dokonce doporučovaly zavádět speciální „Russenhetriebe“, v nichž by byli zaměstnáni výlučně jen občané SSSR, pod dohledem německých předáků a mistrů. Pokud by byli nuceni pracovat společně s ostarbeitry i němečtí dělníci, měly podniky učinit vše pro to, aby se německý dělník cítil vždycky nadřazený sovětskému, aby nikdy nemohl mezi nimi vzniknout pocit solidarity.

Sovětským občanům se dostalo ubytování v uzavřených táborech, obehnaných ostnatým drátem. Nesměli opouštět tábory kromě cesty na pracoviště. Veškerý volný čas — pokud jaký měli — museli trávit v tábore. O něco lépe na tom byli jen dělníci v zemědělství, poněvadž tam byli přidělováni k sedlákům jednotlivě. Výnos sice stanovil, že všichni ostarbeitři pracující na vesnici, musí spávat společně, ale praxe ukázala, že je to málokdy možné. Na pracovištích byli sověští občané neustále pod dohledem strážných. Poněvadž jich nebyl nikdy dostatek, byli strážným pověřováni němečtí mistři a dělníci fašistického smýšlení. V táborech pak připadal jeden strážný průměrně na dvacet až třicet ostarbeitrů. Museli nosit na všech svrchních šatech na pravé straně prsou pravouhlej trojúhelník s nápisem „OST“.

Pokud šlo o pracovní síly z Pobaltí, měli s nimi podnikatelé a strážní zacházet mírněji, poněvadž nebyli tak dlouhou dobu „pod intenzivním vlivem bolševismu“. Měli být nasazováni odděleně od ostatních ostarbeitrů a jejich tábory nemusely být hlídány ozbrojenými strážnými. To ovšem platilo velmi krátkou dobu, než se nacisté přesvědčili o svém omylu při národnostním posuzování obyvatelstva SSSR.

Nedostatek pracovních sil nutil německé orgány využívat všech způsobů k doplňování prořídilých řad pracovníků v továrnách i zemědělství. Zasloužil se o to významnou měrou generální zplnomocněnec pro pracovní nasazení Fritz Sauckel. Již v polovině r. 1942 mohl hlásit Hitlerovi, že získal pro říši kromě pracovních sil jiných národností také 917 832 ostarbeitrů.⁶² Podle jeho hlášení pracovalo už tehdy v říši 1 148 000 sovětských občanů, nepočítaje v to zajatce. Byla to obrovská čísla. Podle Sauckela bylo odtransportováno tehdy do říše 200—300 tisíc ostarbeitrů měsíčně. Přitom nacistické hospodářství pro ně nezajistilo ubikace, zásobování, lékařskou péči, nic. Stěží si lze představit, do jakých poměrů byli tito lidé posíláni.

Je pochopitelné, že Sauckelův aparát nemohl získat tolik sovětských občanů přesvědčováním, dobrovolnou cestou. Naopak sám říšský ministr pro obsazená území na východě Rosenberg mu vytýkal, že se jeho podřízení nerozpakují dnes a denně používat při verbování sovětských občanů do říše těch nejkrutějších metod. To potom vyvolávalo řadu těžkostí na obsazeném sovětském území.⁶³ „Známé mně zprávy ukazují, že rozmnožení partyzánských band v obsazeném východním území je třeba přičísti tomu, že v těchto oblastech se prováděly získávací akce za použití násilnických metod a mnohé ohrožené osoby přeběhly k bandám.“ Nacisté přiznávali, že vzrůstu partyzánských oddílů na dočasně obsazeném území pomohla také skutečnost, že se z říše vracely domů desettisíce nemocných a práceneschopných ostarbeitrů. Byl to výsledek špatného

⁶² Der Prozess..., sv. 27, dok. 1296-PS, str. 115. Velmi tajná zpráva Sauckela Hitlerovi a Goeringovi z 27. 7. 1942.

⁶³ Tamtéž, sv. 25, dok. 018-PS, str. 25.

zacházení s nimi, nedostatku potravy apod. Přiznávali sami, jak se velmi rozšířil na sovětském území trest bití, byly vypalovány usedlosti i celé vesnice, když se sověšší obyvatelé dobrovolně nedostavovali k odvodním střediskům, odkud je posílali do říše.

První série nařízení, která usměřňovala využití pracovních sil sovětských občanů v říši, byla velmi strohá a přísná. Nacisté brzy pochopili, že je nebudou moci v praxi v plném rozsahu uplatnit. Například hned otázka nasazování ostarbeitrů v kolonách, izolované od německých i jiných zahraničních dělníků, musela doznat změny. Chtěli-li dodržet plánovaný počet pracujících sovětských občanů, museli některá ustanovení pozměnit. Už v dubnu 1942 povolili zaměstnavatelům, aby směli zaměstnávat ostarbeitry v menších pracovních skupinách. Dále ve směrnících uvádějí, že se asi nedají vyloučit případy, kdy budou muset pracovat sověšší dělníci mezi německými nebo jinými zahraničními dělníky, dokonce někde i s válečnými zajatci.⁶⁴

Často přicházely s transporty do říše celé sovětské rodiny. Zpočátku se s nimi nakládalo zvláště nelidsky. Úmyslně je odlučovali a nasazovali každého člena rodiny na úplně jiném místě. Výše uvedený přípis doznával, že pro výkon ostarbeitrů bude výhodnější ponechat rodiny pohromadě. Ve všech případech, kdy nacisté zmírňovali postup vůči sovětským občanům, šlo jim o jejich pracovní výkon. Se stejným cílem později povolili, aby jejich tábory nebyly obchránny ostnatým drátem; domnívali se, že to na ostarbeitry psychologicky zapůsobí a tito se budou cítit svobodněji. Pro zemědělství bylo úředně stanoveno, že je možné ubytovat mužské síly jednotlivě u sedláků, což se dříve praktikovalo výlučně jen u žen. Dobrým sovětským pracovníkům byla povolena vycházka z táborů, i když jen ve skupinách a v čele s ozbrojeným strážným. Uvidíme ještě, že ekonomická nutnost vedla nacistické orgány i v dalších letech k novým opatřením, která aspoň částečně zmírňovala původní nařízení, podle nichž byl ostarbeitr prakticky vězněm či válečným zajatcem.

V květnu 1942 vyšel návrh táborového řádu pro ostarbeitry.⁶⁵ Začínal slovy: „Východní dělníku! Nacházíš v Německu chléb a mzdu pro sebe a svou rodinu doma. Očekává tě v Německu řádné zacházení. Toho se ti skutečně dostane, jestli se budeš chovat řádně, budeš přesně a odpovědně vykonávat práci a respektovat nařízení německých úřadů. Společné bydlení mnoha lidí v táboře vyžaduje přísnou disciplínu. Proto je tvou první povinností dbát následujícího . . .“

Ostarbeitr byl v táboře podřízen vedoucímu táboru a jeho personálu. Ze sovětských občanů byli vybíráni pouze vedoucí světnic a tzv. nejstarší táboru, kteří byli odpovědni za klid a pořádek v táboře. Důležitým článkem táborového řádu byl přísný zákaz vycházek bez povolení velitele táboru. Dvakrát do měsíce měli ostarbeitři povoleno odeslat dopis do vlasti. Všichni nadřízení měli dbát toho, aby sověšší dělníci nesimulovali a nezůstávali zbytečně v barácích jako nemocní. Nakonec táborový řád hrozil přísnými tresty všem, kdo nebudou dodržovat v táboře pořádek: „V žádném případě nesmí dojít k porušení pořádku, nesmí docházet ke srocování a dělání hluku. Každé takové jednání bude posuzováno jako vzpoura.“ Za vzpouru byl vyměřen trest pobytu v koncentračním táboře.

Ve snaze získat ostarbeitry pro plnění pracovních povinností sáhli nacisté

⁶⁴ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301-645. Přípis říšského vůdce SS. Berlín, 9. 4. 1942.

⁶⁵ Tamtéž. Výnos říšského vůdce SS. Berlín, 27. 5. 1942.

v polovině r. 1942 k dalším ústupkům. Úřad říšského vůdce SS se najednou začal starat o pracovní volno ostarbeitrů. Dosud nebyla povolena dělníkům z tzv. starého sovětského území žádná zábava. Nyní se povolovaly lidové tance, hudba, filmová představení v táborech a dokonce se pomýšlelo na vydávání novin v ruské a ukrajinské řeči a vysílání rozhlasových zpráv v těchže jazycích. Ve většině případů však zůstávalo jen při slibech. Říšský úřad pro propagandu v tzv. Sudetech přišel též se svou iniciativou a dal vytisknout se souhlasem říšského ministra pro lidovou osvětu a propagandu plakáty a rozvěsit je po táborech. Byly ruské, ukrajinské, estonské, litevské a lotyšské. Plakáty vyzývaly ostarbeitry, aby pracovali pro výstavbu „Nové Evropy“.⁶⁶

Překotné verbování dělníků v SSSR bylo vlastně nepřetržitou řadou zločinů, které v žádném případě nemohly posílit nacistické hospodářství. Sami nacisté doznávají, že dobře deset procent osob mezi ostarbeitry byla nezletilá mládež a lidé nemocní, práce neschopní. Nikoho nezajímalo dosavadní zaměstnání sovětských lidí a do průmyslu či zemědělství je nasazovaly příslušné orgány zcela libovolně.⁶⁷ Velitelé táborů nerespektovali příkaz o odstranění ostnatých drátů. Zpráva úředního orgánu pro dělníky z východu nepokrytě konstatovala: „Strážní zacházeli s ostarbeitry ve velké míře bezohledně a surově.“ Táborový řád povolal písemné spojení s domovem, ale táž zpráva tvrdila, a jistě pravdivě, že po celé měsíce nemohli sovětská dělníci poslat o sobě zprávu domů.

Některé orgány upozorňovaly na tyto skutečnosti proto, že se obávaly, aby je sovětská propaganda „nezneužila proti nim“. Uvědomovaly si, že se postavení ostarbeitrů v ničem neliší od postavení válečných zajatců, že se v tomto směru zašlo příliš daleko a tlačily na to, aby došlo k jisté nápravě. Tyto snahy se neseťkali v praxi s přílišným úspěchem; přesvědčí nás o tom například konstatování, že více než 40 % táborů pro ostarbeitry neodpovídalo požadavkům na bydlení. Připomínáme, že tyto požadavky byly minimální a že tudíž tábory byly po stránce kupříkladu hygienické zcela nevyhovující.

Upozorňovalo se též na tzv. problém navrátilců, kteří museli být pro pracovní neschopnost posláni zpět do obsazeného území SSSR. Pro tyto navrátilce byly založeny zvláštní sběrné tábory. Poměry v nich byly strašné a sovětská občana v nich mřeli po stovkách. Často při transportech těchto nešťastníků byly mrtvolky vyhazovány z oken vlaků. Nikdo se o ně dále nestaral.

Na podzim 1942 byla v proudu zvláštní akce, při níž šlo o nasazení sovětských děvčat. Byl to Hitler, který vyjádřil přání, aby bylo půl miliónu pracovnic z Ukrajiny ve stáří od patnácti do třidvaceti let dopraveno během tří měsíců do říše a nasazeno do soukromých domácností.⁶⁸ Počítalo se s tím, že tato děvčata zůstanou v říši trvale, a proto měla být vybírána tak, „aby svým zjevem nenarušovala německé city a blížila se naopak z rasového hlediska podobě německého národa“. Co největší počet jich měl být schopen postupného poněmčení. Rozkaz o nasazení sovětských děvčat v německých domácnostech byl motivován starostlivostí o německou ženu, zejména ženu s více dětmi a ženu v selských hospodářstvích; jejich zdraví mělo být podle názoru Hitlera šetřeno a jejich práci měla zastávat sovětská děvčata. Měly je nejdříve posoudit zvláštní komise, aby odpovídala rasovým podmínkám. Také lékařské kontroly byly dů-

⁶⁶ Tamtéž. Berlín, 27. 5. 1942. Liberec, 27. 6. 1942.

⁶⁷ Der Prozess . . . , sv. 25, dok. 084-PS, str. 25. Zpráva z 30. 9. 1942.

⁶⁸ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301-645. Berlín, 10. 9. 1942.

kladnější než u běžných ostarbeitrů. Prohlídky se konaly hned v obsazeném území SSSR a potom znovu v říši, poněvadž „... jde o to, aby k práci v německých domácnostech nebyly posílány ženy, které vyhlížejí primitivně východně“.

Sovětská děvčata neměla v německých domácnostech nijak snadný život. Nesměla opouštět přikázaný byt a na osobní volno měla pouze tři hodiny v týdnu. Kina, divadla a jiné zábavy — to vše pro ně neexistovalo. Nejvyšší nacistické orgány jim chystaly v budoucnu krutý úděl. Děvčata prošla rasovými kontrolami, měla modré oči a blond vlasy, a nacisté o nich začali tvrdit, že pocházejí vlastně ze starých germánských kmenů, usazených kdysi na Ukrajině a v severních oblastech Černomoří. Nacisté uznali děvčata za schopná „znovupoměnění“.

Pro život ostarbeitrů v táborech bylo důležité usnesení NSDAP, aby se členové strany zapojili do jejich střežení.⁶⁹ Přes tato mimořádná opatření nebyl problém hlídání sovětských občanů nikdy uspokojivě vyřešen. Nacistické orgány nepřestaly upozorňovat na to, že se mezi ostarbeitry skrývají sabotéři, provokatéři, sovětsí agenti, a to i za zdánlivě pracovitými dělníky.⁷⁰ Aby mohli nacisté lépe proniknout do prostředí sovětských dělníků, začali usilovat o vytvoření sítě svých důvěrníků, kteří by se pochopitelně rekrutovali z ostarbeitrů. Tito lidé měli odkrývat přípravy k sabotážím, útěky a jiné akce, nepřátelské německému hospodářství. Za špiclovské služby byli odměňováni zvláštními přídávky jídla, výhodami vycházek, mimořádným volnem apod.; ovšem vždycky tak, aby se o tom ostatní nedověděli. Kalkulace se zrádnými živly mezi občany SSSR zpravidla nevyšla. Pokud se takoví lidé našli, dovedli se s nimi obyčejně jejich spoludělníci brzy vypořádat.

Dosud líčené postavení ostarbeitrů v říši zůstalo bez podstatných změn až do konce války, i když se nacistické nejvyšší orgány pokoušely o jisté změny, a to zejména od poloviny r. 1943. To už bylo nacistické hospodářství otřeseno a trpělo chronickým nedostatkem pracovních sil. Příslušné německé orgány neměly již jiné cesty než se pokusit jinak než dosud vyzdímat ze zahraničních dělníků nejvyšší možný pracovní výkon, když se jim teror v tomto ohledu příliš neosvědčil; musely pomýšlet na umírněnější postup a na sliby. Pozornost se soustředila pochopitelně v první řadě na sovětské občany; už proto, že jejich další přísun do říše byl znemožněn postupným osvobozováním sovětského území Rudou armádou. Generální zplnomocněnec pro pracovní nasazení Sauckel neměl najednou území, odkud by bral nové síly. Nebylo jiné východisko, než se pokusit o zvýšení pracovního výkonu těch dělníků, kteří už v říši byli, především ostarbeitrů, jichž bylo početně nejvíce. Nastolila se stará metoda slibů. Nejvyšší orgány říše vypracovávaly nové směrnice, v nichž se snažily setřit nejmarkantnější rozdíly mezi cizinci různých národností, čímž by získali zejména sovětsí občané poměrně značné výhody.⁷¹ Nacisté bláhově doufali, že se jim odvděčí zlepšeným pracovním výkonem. Byly to především nejvyšší orgány, které se staraly o zavedení změn vůči zahraničním dělníkům. Každý dělník měl být zařazen na takové pracoviště, které by odpovídalo jeho dosavadní kvalifikaci, aby tak mohl dosahovat nejvyšších výkonů. Každý dělník měl mít právo na lékařské ošetření, na nemocnici, těhotná žena dokonce na porodnici. To všechno až dosud nebylo.

⁶⁹ Tamtéž. Přísně tajné nařízení o nasazení strany při střežení cizích děl. v říši z 5. 9. 1942.

⁷⁰ Tamtéž. Gestapo Opava, 8. 1. 1943.

⁷¹ Der Prozess . . . , sv. 25, dok. 315—PS, str. 346. Zápis říšského ministra pro výživu o schůzi v ministerstvu propagandy 10. 3. 1943. StA Litoměřice, Landrát Chomutov, Gend. II B 1-4. Merkblatt z 15. 4. 1943.

Nacisté nezapomněli ani na chvíle volna a povolili sportovní činnost, kina, divadla, dokonce i vycházky z táborů. To všechno platilo, lépe řečeno mělo platit, také pro sovětské občany.

Snad nejvyšší orgány chtěly všechny tyto předpisy realizovat, poněvadž jinak hrozil urychlený krach rozkládajícího se hospodářství říše. Proto hovořily dokonce o nejpřísnějších trestech těm osobám a institucím, jež by neuposlechly nových nařízení a nechovaly se vůči cizincům v jejich novém duchu. Vedoucí kruhy chtěly stůj co stůj oddálit konec říše. Jenže i v nacistickém režimu, který se vždy vychloubal disciplinovaností, bylo od slov k činům daleko, zvláště v konečných fázích války. Tak se z uvedených předpisů realizovaly víceméně pouze formálnosti; bylo to například nové označení sovětských občanů.⁷² Dá se tudíž říci, že snaha zvýhodnit postavení sovětských občanů v říši doslova zkrachovala.

Již obecné předpisy nacistů postavily sovětské občany na nejnižší stupínek ve vykonstruovaném pořadí mezi příslušníky cizích národů v říši. Ještě markantněji to dokáží ustanovení o dávkách potravin. Příklad z oblasti vládního prezidenta Karlovy Vary vyznačuje takové rozdíly v týdenních přidělech některých potravin v zásobovacím období října a listopadu 1941 v táborech ostarbeitrů a jiných zahraničních dělníků:⁷³

Druh potravin	Množství pro ostarbeitry	pro ostatní cizí dělníky
maso	250 g	400 g
černý chléb	2 225	2 600
bílý chléb	—	590
cukr	175	218,75
středně mléko	—	0,44 litru

Sovětští dělníci byli někdy zařazováni do kategorií těžce, nejtíže a pod zemí pracujících; podle toho dostávali potraviny navíc. Říšské ministerstvo pro výživu a zemědělství vydalo jednu ze směrnic 17. dubna 1942. Sovětští dělníci ve válečném průmyslu obdrželi týdně tyto dávky potravin:⁷⁴ Normální dělník 2600 g chleba, 250 g masa, 130 g tuku, 5250 g brambor, 150 g poživatin, 110 g cukru, 14 g náhražky kávy a určité množství řepy, podle stavu zásob. Ostarbeitři ostatních kategorií měli přidáno chleba, masa a tuků. Těžce pracující měli týdně 3400 g chleba, 400 g masa a 200 g tuků. Nejtíže pracující ostarbeitři 4200 g chleba, 500 g masa a 260 g tuků. Konečně pod zemí pracující dostávali 4400 g chleba, 600 g masa a 300 g tuků. Největší nedostatek byl zřejmě v mléce, protože to nebylo přiznáno ani jedné kategorii ostarbeitrů. Zato však bylo nařízeno, aby dávky masa pro ně kryly koňské a nucené porážky. Tuk se vydával jedině ve formě margarínu. Chléb se připravoval ze směsi 72 % šrotu a 28 % „plno-

⁷² StA Litoměřice, Landrát Chomutov. Policejní nařízení o označení ostarbeitrů z 19. 6. 1944. Tamtéž, nařízení Kaltenbrunera z 15. 7. 1944.

⁷³ StA Kadaň, Vládní prezident K. Vary, č. 1456 III a 6.

⁷⁴ Tamtéž.

hodnotných“ řízků z cukrové řepy. Lepší zásobování bylo jen v zemědělství, i když značně kolísalo a bylo odvislé od blahověle německých sedláků.

Četné stížnosti na zásobování ostarbeitrů masem ukazují, že jednak nedostávali zdaleka plný příděl, jednak šlo většinou o méněhodnotné maso, v nejednom případě v takovém stavu, že je sami nacisté uznávali za maso lidskému zdraví škodlivé.⁷⁵ I když nebylo jiných zábran, je samozřejmé, že špatně živěný sovětský dělník nemohl podávat dobrý pracovní výkon. Mnozí zaměstnavatelé posílali ministerstvům stížnosti na nedostatek potravin, protože nemohli dát ostarbeitrům ani předepsané dávky. Ministerstvo výživy vydávalo jedno nařízení za druhým, ale jídla tím sovětským dělníkům nepřidalo.⁷⁶ Situace se zásobováním ostarbeitrů v říši se naopak neustále zhoršovala, i když to nebylo na první pohled vidět na stanovené výši přídělů. Zaměstnavatelé dostávali totiž různé dodatky k základním směrnicím, které například hovořily o tom, že pro sovětské občany už na podzim 1943 nebyly brambory a místo 1 kg brambor měli dostávat 1 kg řepy. Na jaře 1944 nebylo už dostatek ani řepy.⁷⁷

Vyživovací situace v říši byla koncem války tak špatná, že skutečně přiděly zdaleka neodpovídaly předepsaným normám. Někdy nebyly zásoby, mnoho však mizelo pod rukama táborových velitelů a jiných nacistických funkcionářů. Ministerstvo výživy dobře vědělo o krádežích, poněvadž často vydávalo nařízení o přísných kontrolách táborových správ, která se však stala formální záležitostí. Ustálil se nakonec takový způsob zásobování cizinců v táborech, že existovaly dva jeho druhy: první pro ostarbeitry a všechny válečné zajatce a druhý pro všechny ostatní zahraniční dělníky v říši. Kromě toho se stalo běžnou skutečností trestání ostarbeitrů snižováním přídělů potravin. Byl to jeden ze způsobů, jak nacisté ochuzovali sovětské občany i o ty velmi ubohé příděly.

Platy sovětských dělníků byly vesměs nízké, a přece se objevují v některých případech úřadů a institucí zprávy, jež poukazují na výhody, že ostarbeitři mohou podporovat z našetřených peněz své rodiny ve vlasti. Ze mzdy se ostarbeitrům strhávaly částky na dřeváky, šaty, pokud ovšem jaké dostávali přiděleny. V případech malé výkonnosti se sovětským občanům mzdy bezohledně krátily. Kromě toho je zaměstnavatelé za každou maličkost pokutovali, takže jim z výplaty mnoho nezůstalo. O tom, že by byly s to podporovat své rodiny v SSSR, nemohlo být ani řeči. Nacistické orgány je spíše nutily, aby od svých rodin požadovali ještě podporu, například teplé oblečení a obutí na zimu.⁷⁸

To co bylo dosud napsáno, bylo pouze obrazem života sovětských občanů podle nacistických nařízení. Ta se nikterak netajila s pravými úmysly při zacházení s těmito lidmi, ale přece jen nepostihla skutečnost takovou, jaká opravdu byla. Obecně se dá tvrdit, že sovětské dělníci v zemědělství se měli lépe než v průmyslu, poněvadž měli více příležitostí sehnat si navíc nějaké jídlo. Němečtí sedláci a velkostatkáři se však k nim nechovali nijak přívětivě. Vladimír Andrejevič Gurčenko z Otynje vzpomíná na sedláka Bruno Kirschnera z oblasti tzv. Sudet.⁷⁹ „Od pěti hodin jsem vyhazoval kravám hnůj a nosil čerstvou vodu

⁷⁵ StA Litoměřice, Landrát Zatec, k 994. Berlín, 15. 7. 1942. Tajný přípis ministerstva výživy.

⁷⁶ StA Kadaň, Vládní president K. Vary, č. 1456 III a 6. Berlín, 6. 10. 1942.

⁷⁷ Tamtéž. Berlín, 22. 10. 1943.

⁷⁸ StA Třeboň, zem.-les. odd. Nový Hradec. Přípis správě velkostatku z 10. 8. 1942. Nařízení o mzdách ostarbeitrů z 18. 5. 1943. Zplnomocněnec pro prac. nasazení, Berlín, 29. 9. 1942.

⁷⁹ Rukopis vzpomínky „Nepokoření“; uspořádal a přeložil Zd. Konečný a Fr. Mainuš, str. 232. Ostatní úryvky tamtéž, str. 358, 264 a 273.

a trávu. Teprve v osm hodin mě pozvali k snídani. Na stole přede mnou se objevily dva malé krajíčky chleba a černá káva. Celý den jsem byl v jednom kole, všude jsem se musel pohybovat klusem . . .“

Nebo Jurij Konstantinovič Goloborodko z Chersonu píše o pracovním nasazení v chemické továrně československého pohraničí: „Zapřaháme se do vozíků vysoko naložených prkny a místo koní je taháme do dílen. Jsme tak slabí, že sotva klopytáme. Mistr s nacistickým odznakem na klopě nás píchá holi do boků a křičí: Los! Los! Nekonečně dlouho se táhly hodiny do oběda. V poledne jsme dostali půl litru polévky z brukví. A zase vyčerpávající práce až do večera. Únavou jsme někteří ztráceli vědomí. Večer v táboře jsem padl na pryčnu jako zabitý. Když jsem se po půlhodince jakž takž vzpamatoval, šel jsem do tzv. kantiny pro Rusy. Tam jsem dostal misku polévky z řepy a 250 g chleba z otrub. Nejstrašnější ze všeho byl hlad . . .“

V r. 1941 se dostal mladý Fedor Petrovič Spolitak z Džulinky na Ukrajině do Nestomic na Labi, kam byli zařazeni ostarbeitři v továrně na mýdla a tuky. Přišel tam ještě nezkušený a takto líčí své první dojmy: „Když zazněl povel k obědu, šel jsem i já. Tři dny jsem nemohl to hrozné jídlo pozřít. Brambory jsme měli jen málokdy, většinou jen odpadky z cukrové řepy. Hlad mne brzy přinutil jíst i to. Když jsme chodili z práce kolem důstojnické kuchyně, nabírali jsme potají ze škopků pomyje a o ty jsme se večer na světnici dělili . . .“

Také Fedor Stěpanovič Boznjuk z Korostoně se dostal do okupovaného Československa, kde pracoval v automobilové továrně: „Pracovali jsme od šesti hodin ráno do šesti odpoledne. V devět hodin byla snídane, ve dvanáct oběd a v šest večere. Na snídani jsme dostali 150 g chleba a šálek čaje. Oběd začal ve dvanáct hodin, mívali jsme polévku z kapusty nebo z řepy. Jíst jsme museli co nejrychleji, ne déle než šest, sedm minut. Vedoucí jídelní Heinrich nás často bil, nejdnou i zuby vyrazil. K večeři bývalo 150 g chleba a černá káva . . .“

Dlouho bychom mohli takto pokračovat a všechny vzpomínky by se shodovaly v jednom: že sovětsí občané zdaleka nedostávali k jídlu takové příděly jaké jim příslušely podle nařízení. Přesto však nebylo marné je podrobněji uvádět, poněvadž i ony byly velice nízké a nacisté se v nich sami usvědčili, že zacházeli s civilními sovětskými dělníky stejně jako s válečnými zajatci, nelidsky, se vši svou pověstnou brutalitou a krutostí.

Na okupovaném území Československa byli nasazováni sovětsí občané převážnou měrou v tzv. Sudetách, hlavně v oblastech s většinou německého obyvatelstva. Německé orgány nerady připouštěly styk sovětských dělníků s dělníky jiných národností. Zvláště pak měly zájem na tom, aby se nestýkali s Čechy. Měly oprávněné obavy, že by čeští dělníci poskytovali sovětským občanům pomoc materiální, pomáhali jim při útěcích, šířili mezi nimi zprávy z fronty apod. Izolovat sovětské občany od pracovníků jiných národností bylo však technicky nemožné.

Nejdříve byli ostarbeitři na našem území nasazováni do práce u německých sedláků, na velkostatech, na opravách silnic a železnic. Brzy se však začali dostávat do průmyslových závodů válečné důležitosti. Hojně jich bylo v dolech, v železárnách, chemických závodech, ale i v textilkách apod. Jen závody potravinářské jim byly nepřístupny, a to platilo pro celou říši.

Velký tábor čítající přes 400 Rusů byl již koncem r. 1941 v oblasti Moravské Třebové, tři tábory zhruba po stu sovětských dělnících byly například v okrese Jeseník, jeden tábor s tímž počtem dělníků v okrese Rýmařov, jeden v okrese

Krnov s 42 ostarbeitry, v okolí Jablonného nad Nisou bylo 22 táborů s pěti sty ostarbeitry, v oblasti pracovního úřadu v Ústí nad Labem bylo zbudováno 16 táborů s celkovým počtem 556 sovětských dělníků, velké tábory byly při výstavbě chemických závodů v Litvínově, v Sokolově a v mosteckých dolech, atd. Celkové seznamy dosud nebyly nikde objeveny, tak je nutno se spokojit spíše s typickými příklady než s úplným výčtem.⁸⁰

Po r. 1941 počet ostarbeitrů samozřejmě několikanásobně vzrostl. Kromě toho byl vybudován tzv. průchodní tábor v Branicích, který měl dodávat ostarbeitry pro celé tzv. Sudety. Celkovějších zpráv o stavech sovětských dělníků v Sudetech máme k dispozici jen několik. Tak například jedna z nich konstatuje, že na počátku r. 1944 pracovalo v průmyslu v obvodě landrátu Chomutov 4588 sovětských občanů, samozřejmě mimo válečné zajatce. Zhruba v tutéž dobu bylo v oblasti četnické stanice Krnov zaměstnáno 552 ostarbeitrů. Jinak jsou údaje jen útržkovité, které nedovolují určit ani jejich přibližný počet. Jen tolik můžeme konstatovat, že byli zaměstnáni snad ve všech vesnicích a v každé továrně tzv. Sudet. Šlo jistě o několik desítek tisíc lidí.⁸¹

Jinak máme jen náhodné zprávy o táborech, v nichž byly prováděny namátkové kontroly. Z nich se dovídáme, že sovětské dělníky byli ubytováni ve starých dřevěných barácích, v hostinských sálech, v starých továrenských budovách, ve stodolách apod. Zařízení nebyvalo právě nejlepší. Například ve Svitavách, kde pracovalo v místní textilce 120 sovětských děvčat, musela děvčata spávat na papírovém slamníku, bez prostěradel; slavník se nedal po celá ta léta vyprat. V Újezdu na Šumpersku žilo 22 Rusů v hospodářské budově a měli tam k dispozici prostor šest krátě tři metry; atd.⁸²

V táboře závodu na motory v Králíkách žilo na tři sta sovětských dělníků. Kontrola zjistila, že neměli žádné spodní prádlo, ačkoli to bylo už v lednu. Zaměstnavatel se pravděpodobně řídil názorem Goeringovým z počátku války, který prohlásil na adresu sovětských válečných zajatců: „Spodní prádlo Rusové sotva znají a nejsou na ně zvyklí.“ Nedaleko Zábřehu bylo ubytováno 23 sovětských dělníků ve stáji, kde se topilo jedinými miniaturními kamínky a na přikrytí dostali jen jednu chatrnou deku. Umývat se a prát mohli u jediného kohoutku, vařit nebylo kde. Kontrolní orgán musil přiznat: „Ubytování možno označit za více než špatné. Když pak visí v těchto prostorách plakáty, na nichž se poukazuje na bídu v domovech cizích dělníků, je třeba se ptát, kdo je zodpovědný za takové nemožné poměry.“ Podobná situace byla zjištěna takřka ve všech táborech na Zábřežsku, Šumpersku a Krnovsku, a bylo jich tam kontrolováno v té době několik desítek.

Počet táborů ostarbeitrů v tzv. Sudetách byl značný, poněvadž nebylo snad vesnice, kde by nepracovalo několik desítek sovětských zemědělských dělníků, nebo lesních dělníků, zaměstnanců pil a jiných menších závodů. Ve městech s rozsáhlejším průmyslem byly ovšem tábory daleko početnější. Není snad třeba

⁸⁰ StA Opava, Vládní prezident Opava, Opava, 13. 2. 1942. Jeseník, 11. 2. 1942. Beroun, 10. 2. 1942. Landrát Krnov Ho 604-1, č. 723. Krnov, 17. 5. 1942. StA Liberec, Landrát Jablonné v Podj., Pol. X 154-6-4-1. Jablonné, 2. 6. 1942. StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 302, č. 798. Ústí n. L., červen 1942. StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 8. Liberec, 12. 8. 1942.

⁸¹ StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 118. Říšský stavební úřad Opava, 24. 4. 1942. StA Litoměřice, Landrát Chomutov, Pol. III a 3. Gestapu v Mostě, 24. 4. 1944. StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604-1, č. 723. Čet. stanice Krnov, 26. 6. 1944.

zdůrazňovat, že ve všech těchto táborech platil řád jako v táborech na vlastním území říše. Za neposlušnost, špatnou práci, pokusy o sabotáž, opuštění pracoviště nebo tábora, za to všechno plnili sovětští dělníci výchovné a koncentrační tábory. Tzv. výchovné tábory, kam byli posíláni za „těžké přečiny“ proti disciplíně, nebyly ničím jiným než obdobou koncentráků. Nacističtí funkcionáři užívali však trestu výchovného tábora i za nepatrné přestupky ostarbeitrů. Fedor Petrovič Spolitak, který pracoval na železnici v Ústí nad Labem, si musil odpykat šestinedělní pobyt ve výchovném táboře za to, že z hladu vzal na nádraží bandasku mléka. O pobytu ve výchovném táboře v Záluží píše ve svých vzpomínkách tato slova:⁸⁴

„V táboře nás očekávali esesáci s karabáci a bili nás. Pak nás honili do úpadu a když někdo vyčerpán padl a chtěl si odpočinout, tu ho hodili do bazénu uprostřed kruhu, v němž nás honili. Bazén byl hluboký a ti, kdo neuměli plavat, marně se snažili udržet nad vodou. Když někdo padl ke dnu, vylovili ho, přivedli k vědomí a týrání začalo znovu. Takové uvítání čekalo na každého, kdo se tam dostal. Potom jsme přišli o boty, haleny a museli jsme být rádi, že jsme zachránili holé životy. Mnoho mých kamarádů v tomto táboře zahynulo.“ To všechno se dalo ještě na počátku r. 1945.

Zle bylo s těmi sovětskými občany, kteří v době nasazení v říši onemocněli. Orgány starající se o zdraví civilního obyvatelstva se velmi obávaly epidemických nemocí, zejména skvrnitého tyfu. Proto nařizovaly, aby všichni ostarbeitři prošli ještě na území SSSR karanténou a odvšivením. Nařízení se však prováděla velmi liknavě a často se objevili nemocní tyfem až v místech pracovního nasazení. Jeden z takových případů se vyskytl na území, které spadalo do kompetence pracovního úřadu v Liberci, a to v polovině r. 1942.⁸⁵ Takoví nemocní bývali obvykle urychleně odtransportováni na východ.

Pro nemocné a jejich eventuální návrat do vlasti platilo ustanovení, že musí být schopni transportu; to proto, že dříve mnoho nemocných cestou umíralo. Do vlasti měl být ovšem poslán jen takový ostarbeitr, u něhož nebyla naděje na vyléčení v době alespoň osmi týdnů. Poněvadž němečtí lékaři posuzovali nemoci sovětských dělníků velmi benevolentně, dostalo se do nemocničního sběrného tábora a odtud do transportu do vlasti jen velmi málo jedinců. Dotvrzuje to jiné nařízení, a to okresní úřadovny NSDAP v Šumperku:⁸⁶ „Do vlasti mohou být posíláni jen ti ostarbeitři, kteří opravdu již nemohou zastávat žádnou práci. Jinak mají být nemocní přeraženi podle druhu nemoci na jiná pracoviště.“

Následkem katastrofálně špatné výživy, ubytování i oblečení a celkového zacházení, rozmnožila se mezi ostarbeitry tuberkulóza plic. Co dělali nacisté s takovými nemocnými? V tzv. Sudetách je nejdříve posílali do nemocničních baráků, které byly pro ně vyhrazeny v Chomutově, Jablonném nad Nisou a v Moravské Třebové.⁸⁷ Do zmíněných baráků směli být však posíláni jen takoví nemocní,

⁸² StA Opava, Vládní prezident Opava 61-99, č. 3040. Opava, 19. 1. 1943.

⁸³ Tamtéž, Landrát Králiky, 19. 1. 1943. Der Prozess ..., sv. 27, dok. 1193-PS, str. 56. Goeringovy směrnice ze 7. 11. 1941.

⁸⁴ Rukopis „Nepokoření“, str. 265–6.

⁸⁵ StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 79, sign. 1a. Přípis prac. úřadu z 16. 7. 1942.

⁸⁶ StA Liberec, tamtéž. Gener. zplnomocněnc pro prac. nasazení. Berlín, 16. 10. 1942. Všem prezidentům zemských prac. úřadů. StA Zámorsk, Landrát Lanškroun, 602-1f. Šumperk, 15. 4. 1943.

⁸⁷ StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 51. Výnos říšského místodržícího pro tzv. Sudety z 3. 8. 1943.

u nichž byla záruka, že se brzy uzdraví a budou moci pokračovat v práci. Lidé s otevřenou tuberkulózou byli soustřeďováni ve sběrných táborech v tzv. Generálním Gouvernementu a někteří z nich pak odsunováni do vlasti. Německé orgány se však obávaly, že tito navrátilci, pokud se ještě udrží nějaký čas při životě, budou provádět ve svých domovech nepřátelskou propagandu vůči Německu a ztíží tím nábor nových pracovních sil pro říši. Zplnomocněnec pro pracovní nasazení doporučoval tudíž vedoucím pracovních úřadů v tzv. Sudetách, aby raději ponechávali i těžce nemocné ostarbeitry v podnicích a když už vůbec nebudou schopni práce, pak aby je odsunuli do tábora, který byl podřízen říšskému vůdci SS. Nemáme další zprávy o jednání s říšským vůdcem SS, dá se však předpokládat, že zmíněný zvláštní tábor nebyl ničím jiným než vyhlazovacím táborem práceneschopných sovětských dělníků.

Lékařské ošetření sovětských dělníků v tzv. Sudetách bylo velmi špatné. Dokud byli aspoň trochu schopni pracovat, pak je nacističní lékaři neuznávali nemocnými. Zásadně bylo zakázáno převážet nemocné ostarbeitry do nemocnic v tzv. protektorátě. Jedním z takových případů, který se stal, se zabýval sám říšský místodržící pro tzv. Sudety. Nacisté se obávali styku sovětských občanů s československým obyvatelstvem. Odpovídalo to konec konců strohému příkazu generálního zplnomocněnce pro pracovní nasazení z 2. července 1942, který na základě rozhodnutí říšského protektora pro Čechy a Moravu přísně zakázal, aby na území Čech a Moravy byli nasazováni příslušníci SSSR; právě tak nesměli být posíláni obyvatelé tzv. protektorátu na práce do východních území.⁸⁸

Oprávněnost tohoto nařízení z hlediska nacistů byla na bíledni. Však i přes toto nařízení se podařilo českému obyvatelstvu v nejednom případě pomoci sovětským dělníkům. Ti naopak dobře věděli o tom, že se jim této pomoci dostane, a proto nejsou řídké nářky nacistů, že ostarbeitři nasazení v blízkosti protektorátních hranic hromadně utíkají.⁸⁹

Konec konců jedině nacisté se mohli dívat na zubožené sovětské dělníky, kteří si neměli co obout a obleci, chodili v hadrech a dřevácích, a to i v třesnutých mrazech. Jediným zdrojem jak hodlali podnikatelé a velitelé táborů získat pro ostarbeitry oblečení a obutí, byl sběr starých, obnošených věcí. Ten zdaleka nemohl stačit. Konečně pokud se v něm našlo něco lepšího, putovalo to za německými vojáky na východní frontu.

Ze zpráv určených Goeringovi o situaci hospodářství v tzv. Sudetách se dnes dovídáme, že ostarbeitři byli masově nasazováni do těchto oborů: lesnictví, zemědělství, válečného průmyslu, výstavby chemických závodů v Litvinově, do hnědouhelných dolů, při těžbě kaolinu a křemitého písku, v textilním a sklářském průmyslu, v keramických podnicích apod.⁹⁰ Současně ze zpráv vyplývá, že je o ostarbeitry velmi špatně postaráno, nemají co jíst apod. Už z tohoto hlediska se proto nelze divit nízkým pracovním výkonům sovětských dělníků, kteří navíc nikdy nebyli ochotni pilně pracovat pro válečnou výrobu Německa. Sudetský místodržící si proto stěžoval Goeringovi, že v důsledku malé výkonnosti sovětských dělníků je například těžba uhlí pod plánem, a to dosti hluboko.

Za nesplněný pracovní výkon byli sověšští dělníci přísně trestáni. Podnikatelé

⁸⁸ Tamtéž, k. 79, sign. 1a. Praha, 5. 5. 1944. StA postupim, Říšské ministerstvo propagandy, fasc. 801. Berlín, 27. 7. 1942.

⁸⁹ StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 8. Zpráva Goeringovi z 12. 10. 1942.

⁹⁰ Tamtéž, 12. 8. 1942.

jim nemilosrdně snižovali dávky potravin, odmítali poukazy na šaty ze sběru starých věcí, udělovali pokuty a často je posílali do výchovných a koncentračních táborů. Podnikatelé se snažili nahradit malou výkonnost sovětských dělníků tím, že je nutili do přesčasových hodin a do práce o nedělích a svátcích. Dokonce v době, kdy uznali jejich nárok na dovolené, nasazovali je v ten čas na zemědělské práce. Totéž platilo i pro tzv. volný čas ostarbeitrů. Po večerech a v sobotu odpoledne byli přinuceni, aby pracovali ještě navíc v zahradnictví, zemědělství a při jiných příležitostných pracích. O bezohledném využívání pracovní síly ostarbeitrů svědčí i případ z r. 1943 v oblasti Niederdonau, kam spadaly jižní Čechy. Říšský místodržící Niederdonau se tehdy rozhodl, že povolí sovětským dělníkům oslavit den 1. ledna, jak je u nich zvykem. Souhlasil, aby pracovní povinnost jim ten den končila ve dvanáct hodin a byl dokonce tak „velkomyslný“, že „zameškané hodiny nemuseli nadpracovávat“.⁹¹

Četnické stanice a policejní orgány se staraly, aby sovětské občane neměli možnost velkého pohybu mimo tábor či ubytovny na vesnicích. Když se jednou o vánočních svátcích — bylo to v r. 1942 — shromáždili ostarbeitři z několika vesnic na okrese Jablonném nad Nisou, bylo z toho veliké pobouření. Nacisté se obávali, aby se nedomlouvali na společný útek, aby mezi sebou nešířili zprávy z fronty apod.⁹²

Pravidelně se stávalo, že velitelé táborů neuposlechli nařízení, která přinášela jistá zlepšení pro ostarbeitry. Gestapo v Liberci musela například několikrát napomínat velitele táborů, že ještě neodstranili ostnatý drát, že nepouštějí sovětské dělníky jednou týdně na společnou vycházku apod. Na druhé straně po mírně uvolněném strážení ostarbeitrů policie zjišťovala, že se tito objevují mimo tábor bez označení „OST“, někdy dokonce v kinech a hostincích. To byl ovšem vážný přestupek a musil být přísně potrestán. Také majitelé kin a hostinců mívali potom nepřijemnosti. Přestupky za nenošení „OST“ se trestaly pokutou až do výše 150 marek nebo vězením do tří dnů. Důvod tak vysokých trestů byl na bíledni. Sovětský občan bez označení nebyl nápadný a mohl působit politicky mezi německým obyvatelstvem a ovlivňovat ostatní zahraniční dělníky v říši. mohl snáze pomýšlet na útek apod.⁹³

Sovětský dělník měl zákaz opouštět své obydlí v době uzavíracích hodin. Ty byly stanoveny od dubna do září od devíti do pěti ráno a od října do března mezi osmou a šestou ranní hodinou. Kdo by se prohřešil proti tomuto řádu, zaplatil pokutu až 150 marek nebo byl na tři týdny uvězněn. Toto nařízení platilo stejnou měrou pro polské dělníky, kdežto na ostatní se nevztahovalo. V roce 1944 se tresty ještě přiosřily, poněvadž mnoho sovětských dělníků v tzv. Sudetách využívalo právě nočního opouštění táborů k útekům. Proto gestapo v Opavě nařizovalo trestat takové provinilce přeložením do výchovného tábora.⁹⁴

Podobné tresty očekávaly ty odvážlivce, kteří se přes přísný zákaz nerozpa-

⁹¹ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301-645. Opava, 27. 6. 1944. StA Třeboň, fond Bechyně IX C 1a-b. NSDAP Línec, 14. 4. 1944. Tamtéž, zem.-les. odd. Nové Hrady A-3a. Říšský místodržící, 11. 1. 1943.

⁹² StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Ho 604-1, č. 723. Přípis čet. stanice, 30. 12. 1942.

⁹³ StA Litoměřice, Landrát Děčín, Pol. 900. Gestapo Liberec, 11. 12. 1942. Tamtéž, Landrát Ústí n. L., Pol. 302. Ústí n. L., 6. 1. 1943. StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301-645. Opava, 10. 7. 1943.

⁹⁴ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301-645. Polic. úřad pro ostarbeitry, 10. 7. 1943. Opava, 2. 10. 1944.

kovali použít bez povolení železniční či silniční dopravy. Sovětský dělník nesměl totiž nasednou volně a svobodně do autobusu nebo do vlaku bez zvláštního povolení policejních orgánů. Nesměl dokonce používat ani jizdních kol k přepravě. Policii tu už nešlo jen o zabránění možného útěku, nýbrž také o to, aby znemožnila ostarbeitrům jezdit po vesnicích a žebrať o brambory či jinou stravu. Dělalí to pochopitelně z hladu, leč nacisté jim nechtěli povolit ani tento způsob vylepšení bídneho jídelníčku. Trestalí je za to vysokými pokutami a vězením.⁹⁵

Sověščí dělníci však byli nejen pokutováni, vězněni, posíláni do výchovných a koncentračních táborů, nýbrž byli velmi často bezdůvodně bití, až na to na sklonku války poukazovaly i vyšší nacistické orgány. Ty se totiž domnívaly, že příliš hrubě nakládáno s ostarbeitry bude mít za následek špatné výsledky náborčích do Vlasovovy armády. Tito tzv. východní propagandisté velmi aktivně pracovali v táborech sovětských občanů. Případů tělesných trestů bylo v tzv. Sudetách bezpočet. Uvedeme namátkově případ z Krnovska, kde starosta jedné obce zbil přidělenou jemu ukrajinskou dělnici Annu Děbornuju tak, že musela vyhledat lékařské ošetření. Četnictvo a gestapo dobfě vědělo, že se starosta i se ženou takto hrubě chovají ke všem ostarbeitrům, a přece nezakročilo jinak, než že panu starostovi přidělilo jinou sovětskou dělnici.⁹⁶

Německé obyvatelstvo nemělo obvykle slitování se sovětskými dělníky. Anežka Petraková z Prahy vzpomíná na ostarbeitry v dolech na Plzeňsku, kde v r. 1943 pracoval její otec.⁹⁷ „Neměli život k závidění. Naprostý nedostatek jídla, těžká práce, bití od nacistických dozorců — to byl jejich denní úděl. Často i nemocní byli nuceni dělat v dolech až do úplného vyčerpání. Ti z nich, kteří pracovali s Čechy, měli život přece jen snesitelnější. Podobně jako můj otec i ostatní čeští horníci se s nimi dělili alespoň o své svačiny.“

Nebyli na tom lépe ani dělníci v zemědělství, jak vypráví například Karla Halamová z Černé Hory na Šumpersku: „U mnohých německých hospodářů se měli zle, dostávali k jídlu jen brambory na loupáčku a černou kávu. Když si z hladu vzali něco na poli a byli přistiženi, žalovali Němci na ně a četníci si brali provinilce do šatlavy u kostela, kde bývala prováděna exekuce.“

Mnozí nacisté týrali ostarbeitry prostě z kratochvíle, pro potěšení. Na jednu takovou „zábavu“ vzpomíná Sába František z Brumova, který byl nuceně nasazen ve Vídni: „Stalo se to jednou v neděli, kdy se po ulici procházela skupinka mladých ukrajinských dělníků, čtyři děvčata a jeden hoch. Byli řádně označeni a bavili se. Naproti nim se najednou objevili mladí příslušníci SS. Neměli asi ještě dosti zábavy a znenadání se rozdělili. Ukrajinci učinili totéž, aby ani v nejmenším těmto mocipánům neবাদili. To však vojáci nechtěli a jeden z nich uhdil Ukrajinku do tváře, až byla zalita krví. Ukrajinský chlapec se ohradil a to bylo záminkou, že vojáci nemilosrdně dokopali a zbili všechny, za doprovodu nejsprostších nadávek. Zbité Ukrajince nechali ležet na místě činu. Přijelo si pro ně auto, nacisté je jako pytle naházeli na korbu a odvezli neznámo kam.“

Uvedeme ještě otřesnou vzpomínku zaměstnanců textilních závodů S. K. Neumanna v Krnově, kde za války pracovala mladá sovětská děvčata: „Nacisté

⁹⁵ Tamtéž, W1-101-8-1210. Opava, 17. 9. 1943. StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 302, č. 798. Přípis landráta z 12. 3. 1945.

⁹⁶ StA Třeboň, Schwarzenbergská inv. kontrola Hluboká n. V. Linec, 15. 3. 1945. StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604-1, č. 723. Čet. stanice Krnov, 19. 11. 1942.

⁹⁷ Soubor vzpomínek našich občanů, uložený na katedře dějin SSSR v Brně. Úryvky pod čj. 118, 96, 33 a 32.

s nimi nelidsky zacházeli, takže jich tu mnoho zahynulo. Ta děvčata, která to všechno vydržela, zanechala po sobě na stěně továrny nápis, který jsme našli po válce za skládkou materiálu:

— Ó bože, kolik na nás posiláš muk. Co se v této strašné továrně stalo, kolik hladu jsme zažili! Pracujeme denně dvanáct hodin i více. Kdybyste věděli, soudruzi, kolik tu zahynulo sovětských děvčat, která se vás nedočkala. Vy ještě nepřicházíte a nás odvázejí neznámo kam. Jaký je tu hlad, nouze a zima! Budiž prokletí fašisté v podobě člověka! Soudruzi, my mladá děvčata ve věku od devatenácti do dvaceti let, jsme odvážena daleko do Německa, abyste nás nemohli osvobodit! —

Nacisté totiž evakovali sovětské dělnice na západ před postupující Rudou armádou. O jejich osudu nic nevíme.“

Ačkoli nelidský režim nacistů byl v době války neomezeným vládcem nad statisíci zahraničních dělníků, přece jen se většina nestala jen pouhými loutkami. Tím méně pak sovětské dělnice. Ani za těch nejkřutějších podmínek se nevzdali aktivního boje proti fašismu, i když jeho formy pochopitelně přizpůsobovali daným podmínkám. Nejednou už byla učiněna zmínka o nízké výkonnosti a velké nemocnosti sovětských dělníků. Tu nikdy nezpůsobovalo jen jejich fyzické vysílení a opravdové nemoci. Ostarbeitři velmi často úmyslně zpomalovali výrobu a simulovali nemoc. To vše okrádalo hospodářství říše alespoň o několik pracovních dnů. U jednotlivců by se tato forma odporu zdála nepůsobivou; když ji ale uskutečňovaly dva milióny sovětských dělníků v říši, pak to byla obrovská síla a neméně obrovská ztráta pro německý válečný průmysl, zemědělství a jiná odvětví výroby.

Stížnosti zaměstnavatelů na pracovní výkon byly velmi častým zjevem. Příslušné orgány se snažily pozvednout pracovní morálku brutalitou i některými drobnými ústupky, leč všechno bylo marné. V polovině r. 1942 si například stěžoval lesní úřad v Krnově, že jeho ostarbeitři takřka vůbec nepracují a vymlouvají se na slabost a špatné obutí. Žádal, aby byli posláni raději na jiné pracoviště. Zpravidla však stihl ty, kteří odmítali pracovat nebo pracovali zjevně pomalu, krutý trest. Podnikatelé je hlásili gestapu a to pro ně mělo takřka jedinou míru trestu — výchovný tábor. Uvedeme konkrétní případ alespoň Mikoláše Ivanova, který pracoval v zemědělství na okrese Jablonném nad Nisou. Byl poslán na udání německého sedláka do výchovného tábora. Nebo sovětská dělnice Evženijs D., zaměstnaná u firmy Gelinek v Martiněvsi na Děčínsku, byla za špatnou práci zatčena a předána gestapu.⁹⁸

Jednou z příčin prudkých poklesů pracovního výkonu ostarbeitrů byly povzbudivé zprávy z východní fronty. Příkladem za všechny může být sovětská zemědělská dělnice A. D. na Litoměřicku, která po zprávách o bitvě u Stalingradu nejenže sama začala ještě více než dosud sabotovat práci, ale nabádala k následování i ostatní krajané na vesnici; třeba dodat, že s velkým úspěchem. Byla proto zatčena a předána gestapu. Totéž se dočítáme o ukrajinské dělnici zaměstnané u sedláka Dauma v Javorech na Ústecku; Pavlína Ukrajinovská byla zatčena proto, že odmítala pracovat, podněcovala navíc své krajané. Sovětský

⁹⁸ StA Krumlov, zem.-les. archív. Přípis z 12. 7. 1942. StA Liberec, Landrát Jablonné n. N., Pol. X 134-6, č. 51. Přípis místní čet. stanice, 18. 8. 1942. StA Litoměřice, Landrát Děčín, Pol. 900. Přípis z 6. 1. 1943.

haviř A. B. ze šachty v Dolním Jiřetíně zůstal jen dva dny v táboře s výmluvou, že má revmatismus, a již se dostal do spárů gestapa.⁹⁹

Podobných příkladů uchovaly prameny celou řadu. Nacističtí činitelé neměli slitování s matkou půlročního dítěte H. Oresjenkovou. Také ona se octla na gestapu v Ústí, poněvadž na ni přišlo udání, že špatně pracuje, nenahrazuje dny, které zameškala při porodu a nadává na Hitlera. Z gestapa se už do zaměstnání nevrátila. Co se stalo s jejím nemocným děckem, nikdo neví. V tutéž dobu věznilo ústecké gestapo osm ukrajinských lesních dělnic a dva muže, Ivana Jachiněva a Nikolaje Bělajeva. Dělnice proto, že špatně pracovaly a v poslední době vůbec odmítaly pracovat, odvolávající se na nedostatečné obutí. Dva největší dělníci proto, že je k tomuto činu podněcovali. Za všemi se zavřely brány výchovného tábora. Pro západní část tzv. Sudet sloužil výchovný tábor v Záluží u Mostu, pro východní v Heydebrecku.¹⁰⁰

Na některých místech v říši organizovali odpor vůči fašismu nejen jednotlivci, nýbrž ilegální skupiny sovětských dělníků. Na jednu z nich upozorňuje jeden z členů jejího štábu Vladimír Gurčenko. Skupina měla i svou tiskárnu a například koncem r. 1942 vydala tento leták:¹⁰¹ „Soudruhu! Přemýšlej, komu sloužíš! Proti komu připravuješ zbraně! Tvůj otec snad zahyne kulkou, kterou jsi sám zhotovil. Sabotujte proto válečnou výrobu! Nedávejte zbraně a náboje do rukou svých vrahů. Lámejte soustruhy, maňte všechny nacisty. Pracovníci na železnicích, syptejte písek do ložisek vagónů. Všechno pro boj s fašismem! Pomůžeme Rudé armádě svou činností v týlu!“

Organizace působila v městečku Wurzen a širokém okolí. Ve městě byli ostarbeitři zaměstnáni ve válečné výrobě, na vesnicích v zemědělství. Členům organizace se podařilo během r. 1943 poškodit 46 strojů a třetina výrobků, zejména munice, byly zmetky. Sabotáže byly prováděny velmi obratně a nacisté se o nich přesvědčovali teprve na frontě, kde už bylo těžko identifikovat, z které továrny zmetky byly. Sovětská děvčata skupiny byla zase vynalézavá v tom, že si sama přivodila množství zranění. Během r. 1943 „onemocnělo“ takto 264 děvčat. Kromě toho asi 480 jich leželo v nemocnici s popáleninami od kyselin, která si úmyslně způsobila. Podařilo se jim vylít kyselinu na velkou dávku šatstva na frontu a Němci na to vůbec nepřišli. Na mnoho jiných případů vzpomíná jmenovaný Gurčenko. Skupina měla spojení s ostarbeitry až na československém pohraničí.

Kolik podobných sabotáží a destrukčních akcí provedli v říši sovětské dělníci, to se dnes nikdo nedoví. Nesporně to velmi podlamovalo nacistické hospodářství a pomáhalo Rudé armádě. Však běda těm, jejichž činnost v nějaké ilegální skupině vyšla najevo; gestapo je krvavě trestalo. Několik takových příkladů známe z obžalovacího spisu proti skupině Zimmet a Hutzmann v Německu.¹⁰² V červnu 1943 byla zatčena východní dělnice Valentina Mondarenko a nařčena z šíření „sovětské propagandy“. Její cesta vedla od gestapáckého výslechu do koncentračního tábora v Osvětimi. Měla při sobě mimo jiné písemnosti, z nichž vyplývalo, že v mnoha táborech ostarbeitrů existují a pracují ilegální organizace. Na

⁹⁹ StA Litoměřice, Landrát Děčín, Pol. 900. Přípisy z 6. 2. 1943, 4. 5. 1943 (gestapo Ústí n. L.) a 21. 5. 1943.

¹⁰⁰ Tamtéž. Přípisy z 11. 12. 1943.

¹⁰¹ Rukopis vzpomínek „Nepokoření“, str. 239.

¹⁰² IML Berlin, sign. 1a-d, N 7-1434.

základě těchto dokumentů zatkli gestapáci na čtyři sta ostarbeitrů, našli dokonce nějaké zbraně a zjistili, že činnost těchto ilegálních skupin sahá až do r. 1941. U jejich počátků byli Karel Ozolin z Rigy, Roman Petrušenko z Taškentu aj. Zaměřovali se především na výzvy k sabotážím, propagandu pro SSSR, i na boj se zrádnou prací generála Vlasova. Měli styk i s ostarbeitry v tzv. Sudetách. Byli v úzkém spojení s českým dělníkem Karlem Mervatrem, který však byl odhalen, zatčen a v prosinci 1944 popraven v Postupimi.

Ačkoli nacisté usilovali o to, aby se do říše nedostali s ostarbeitry komunisté, tzv. komisaři, přece se jim tento záměr nepodařil. Mezi ostarbeitry bylo mnoho politicky uvědomělých soudruhů, kteří dovedli smelit své krajany pro boj s nacistickým režimem. Byli za to krutě stíháni, při dopadení je neminul koncentrační tábor. Na území tzv. Sudet pátralo gestapo v srpnu 1942 po pětadvaceti-letém Ivanu Solověvovi a dvaatřicetiletém Ivanu Dobikinovi, kteří byli označeni za sovětské politické komisaře, rozkládající morálku ostarbeitrů. V dubnu 1944 pročesávalo gestapo celé pohraničí okupovaného Československa, aby zjistilo, neukrývá-li se tu vůdce komunistické organizace ostarbeitrů Boris Melnikov, vystupující též pod jménem Fedjajev nebo Ivan Jarošenko. Mluvil prý perfektně ruský, ukrajinsky, německy a anglicky a dařilo se mu velice dobře se skrývat.¹⁰³

Pokud možno nejmenší účast na práci pro říši, nejružnější sabotáže a diverse — to byly nejuživanější zbraně sovětských i jiných zahraničních dělníků v říši. Zvláště sovětsští občané vynikali vynalézavostí a neopomenuli využít sebemenší příležitost, aby zpomalili práci, vyrobili zmetky apod. Nacisté nebyli s to této činnosti úspěšně čelit, protože byla v pravém smyslu slova masovou záležitostí. Uchylovali se proto k jednotlivým represáliím. Na jednu z nich vzpomíná Fedor Štěpanovič Boznjuk:¹⁰⁴ „Ještě chci napsat o jedné neděli. Byli jsme v táboře a dávali si do pořádku své věci, prali prádlo apod. V jednu hodinu nás všechny vyhnali na táborové nádvoří. Přivedli jedenáct lidí a začali je jednoho po druhém vřeset. Kolem nás stáli policisté a gestapáci. Když je všechny pověsili, vystoupil flumočnick a vysvětlil, že se tak stalo pro sabotáž, a že tak dopadne každý, kdo by je chtěl v této činnosti následovat.“ Událost se stala v r. 1942 v táboře u Hanoveru. Nebyla však neznámou zbraní nacistů vůči ostarbeitrům ani na československém pohraničí.

Další silnou zbraní sovětských občanů v boji s fašismem byly jejich útoky, které se staly masovým zjevem. Útoky ochuzovaly jednak nacistické hospodářství o pracovní sílu, jednak měli uprchlíci naději, že se jim na svobodě podaří účinněji bojovat proti fašismu. Velmi často hledali totiž útočiště v okupovaných zemích a zapojovali se tam do partyzánského hnutí. Nejvyhledávanější zemí uprchlých sovětských občanů bylo Československo. Český a slovenský lid nikdy nenechal uprchlíky na pospas fašistům, naopak všemožně je podporoval a pomáhal zapojit se do partyzánských oddílů. Jen tak se mohlo stát, že takřka v každé partyzánské jednotce u nás byli sovětsští občané, často ve funkci velitelů, komisařů apod.

Už z konce r. 1941 máme zprávy říšského místodržícího tzv. Sudet v Liberci o „takřka masovém sbíhání Ukrajinců z práce“. Říšskému místodržícímu docházelo až příliš mnoho stížností, že v lesnatých a horských oblastech okupovaného československého pohraničí není možné uhlídat desetitisíce ostarbeitrů, jejichž

¹⁰³ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X-154-6-4-1.

¹⁰⁴ Rukopis vzpomínek „Nepokoření“, str. 275.

počet se den ze dne zvětšoval. Četníků a policistů byl nedostatek, byli odsunováni na frontu, a tak se začali ve velké míře používat ke střežení ostarbeitrů zvláště cvičení psi. Leč ani tato opatření neodradila sovětské občany od nových a nových útěků. Dokazuje to jiný přípís říšského místodržícího, který konstatuje o měsíc později, že „masový útek Ukrajinců ze zemědělství trvá“.¹⁰⁵ Občané SSSR, kteří utíkali již v prvních měsících nasazení, směřovali většinou do vlasti; v některých dokumentech jsou označováni jako „černí dovolenci“.¹⁰⁶

Němci, kteří hlídali sovětské dělníky, měli povinnost v případě jejich útěku ihned použít střelné zbraně. Jakmile se zjistilo, že strážní svou nedbalostí napomohli útěku, byli sami krutě trestáni. Jako jeden z vážných motivů, proč se sovětským dělníkům v tzv. Sudetách dařily úteky, byla skutečnost, že jim aktivně napomáhali čeští obyvatelé nebo čeští protektorátní příslušníci, nuceně nasazení v pohraničí. Gestapo na to často upozorňovalo své úřadovny. Najde se v dokumentech řada přípísů formulovaných například takto: „Dnes okolo čtvrté hodiny uteklo v Hlemýždí jedenáct sovětských civilních dělníků. Směřují pravděpodobně do protektorátu.“¹⁰⁷

Opatření gestapa a policie o co nejpřísnější střežení ostarbeitrů se ukazovala málo účinná. Počet útěků se nejen nesnižoval, nýbrž, jak například příznávalo gestapo v Opavě, „útek sovětoruských civilních dělníků se v poslední době ještě zvýšil“.¹⁰⁸

Vážným nebezpečím pro uprchlíky bylo německé obyvatelstvo, které většinou napomáhalo zneškodňovat prchající ostarbeitry. Byly i čestné výjimky, ale většina německého sudetského obyvatelstva se projevovala jako fanatičtí přívrženci nacistického režimu a sloužila mu mimo jiné také tím, že napomáhala chytat prchající sovětské dělníky. Němci dostávali za tyto služby peněžité odměny ve výši až sto marek za jednoho dopadeného ostarbeitra. V aktech bývalých nacistických úřadů jsou proto bohaté zprávy například tohoto znění:¹⁰⁹ „Zemědělec Heinrich Wurzel z obce Trávník viděl ve svém lese podezřelého muže a zadržel ho. Byl to Rus, který se po nějaké chvíli pokoušel o útek. Zemědělec ho však spolu s některými lidmi přemohl a předal četnické stanici; odtud byl vypraven do vězení gestapa.“

Civilní Němci na našem pohraničí se nerozpakovali použít při honbě za sovětské uprchlíky ani střelné zbraně a nejednoho z nich sami zastřelili. Tento osud postihl například ostarbeitra Vladislava Jabloňského v obci Cvikově, kde ho na brambořišti při útěku zastřelil nějaký Schiller, německý civilista.¹¹⁰

Dopadení sovětští občané byli předáni gestapu, které je zpravidla posílalo bez meškání do výchovných nebo koncentračních táborů. Na úřady sudetských landrátů chodívaly pak zprávy tohoto znění: „Ostarbeitr Petr Ratsuk, narozený 12. 10. 1924 v Šapeivce, zaměstnán posledně v chomutovském depu u říšských drah, byl 18. 6. 1942 chycen na útěku a poslán do koncentračního tábora, kde 30. 10. 1944 zemřel. Stejně tak ostarbeitr Sinofij Oličuk, narozený 22. 9. 1915

¹⁰⁵ Josef Orlík, Opavsko a severní Morava za okupac. Ostrava, 1961. Str. 81 a 66.

¹⁰⁶ Tamtéž, str. 90.

¹⁰⁷ StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604-1, č. 723. Krnov, 18. 5. 1942. Tamtéž, Landrát Opava, Pol. 301-645. Gestapo Opava, 13. 7. 1942, oběžník č. 51. StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154-6, č. 51. Čestapo v Čes. Lípě, 20. 7. 1942.

¹⁰⁸ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301-645. Gestapo Opava, 26. 8. 1942.

¹⁰⁹ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154-6, č. 51. Přípís z 8. 8. 1942.

¹¹⁰ Tamtéž, 6. 8. 1942.

v Tatarnovce, zatčený 18. 6. 1942 na útěku, poslán do koncentračního tábora, kde zemřel 16. 11. 1942.“

Nebo zpráva gestapa v Liberci z března 1943: „Ostarbeitr Vasilij Makulenko, zaměstnaný u fy Schmidt v Podmoklech, byl pro útěk odsouzen a poslán do koncentračního tábora v Gross Rosen a tam 30. 5. 1943 zemřel.“¹¹¹

Mnoho takových obětí přivodil zrůdný fašistický režim. Více však bylo těch, kteří se zachránili a přežili. Je velikou ctí pro lid ČSSR, že to byl právě on, který tisícům sovětských občanů zachránil včasnou pomocí život. Tehdy se zrodila velká a významná kapitola v historii československo-sovětského přátelství.

¹¹¹ StA Litoměřice, Landrát Chomutov, L III Pol. III a 3. Gestapo v Liberci, 3. 10. 1944. Tamtéž, Landrát Děčín, Pol. 900. Liberec, 11. 6. 1943.

První Poláci se dostali na naše území již koncem září 1939, a to jako váleční zajatci. Zpočátku jich v tzv. Sudetech nebylo mnoho; pracovních sil byl nadbytek, takže podnikatelé nežádali o přidělení polských zajatců, kteří jim byli nabízení. Podle dochovaných zpráv, jež však nemohou být zdaleka úplné, bylo na podzim 1939 na našem území několik desítek pracovních komand polských zajatců. Už 8. září 1939 hlásil opavský vládní president všem landrátům, že nasazení polských zajatců je v zásadě možné v zemědělství; musí však být zaměstnáváni nejméně padesátičlenné kolony.¹ Zdá se však, že ani v zemědělství nebyl tehdy ještě hlad po musovních silách a poptávka po polských zajatcích nebyla valná. Landrát v Opavě například oznamoval vládnímu presidentovi již 12. září 1939, že na poradách s okresním selským vedoucím pracovního úřadu zjistili, že nutnost nasazovat polské zajatce do zemědělství se nejeví zatím příliš aktuální. Dále byla probírána otázka využití zajatců v cukrovarech. V nejbližších dnech byli skutečně posíláni na cukrovarnickou kampaň.

V počátečních fázích války nebyli ještě němečtí podnikatelé dostatečně seznámeni s výhodnými podmínkami, vyplývajícími z přidělení válečných zajatců a cizích civilních dělníků do pracovního procesu. Měli ještě k dispozici nadbytek německých a českých pracovníků, protože armáda neodčerpávala zdaleka tolik lidí, aby se situace na pracovním trhu mimořádně zostrčila. Ani průmysl nebyl ještě zatěžován vojenskými dodávkami jako v příštích letech, zejména od počátku r. 1942.

V zimě r. 1939 a v následujícím roce pracovali polští zajatci na československém pohraničí především v cukrovarech, dále na melioračních pracích, při stavbách a opravách cest a železnic, a v r. 1940 ve větší míře už i v zemědělství. Nedá se stanovit jejich přesný počet, lze jen usuzovat, že nepřesáhl několik málo tisíc. Již v r. 1940 byli polští zajatci propuštěni ze zajetí. Nevrátili se však do svých domovů, ale museli zůstat v říši jako civilní dělníci. Propuštěni nebyli pouze příslušníci inteligence, důstojníci, praporčíci a poddůstojníci, kteří se dobrovolně nepřihlásili do práce, židé a politicky nespolehliví občané.² Značná část Poláků, kteří byli na našem území jako zajatci, se tím zařadila mezi civilní polské dělníky. Po r. 1940 se objevují pracovní komanda polských zajatců jen ve výjimečných případech.³ Hlavní masa Poláků se pak skládala z civilních dělníků, ať už byli posláni ze své vlasti jako civilisté, nebo byli v průběhu války propuštěni ze zajetí a převedeni do stavu civilních dělníků.

Civilní polští občané se objevili na našem pohraničí také už na podzim 1939. Zatímco se němečtí zemědělci, především velkostatkáři, tehdy ještě rozmýšleli vzít si polské válečné zajatce, velmi se zajímali o přidělení pracovních sil z řad polského civilního obyvatelstva. A tak již na podzim 1939 začaly i do našich měst a na vesnice přijíždět transporty polských mužů i žen, starých i mladých a dokonce celých rodin z Polska. V prvních měsících války byli Poláci přidělováni výlučně do zemědělství a lesního hospodářství.

¹ StA Opava, Landrát Opava, Ho 600—327.

² StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6/4, č. 51. Přípis říšského vůdce SS. Berlín, 10. 7. 1940.

³ StA Opava, Vládní president Opava, W1 101—8/1210. Zpráva vl. presidenta Opava, 25. 9. 1942. Prac. komanda polských zajatců byla např. v Kerharticích (11 mužů), Kunčicích (12 mužů), Hladkých Životicích (10 mužů), Dol. Pavlovicích (11 mužů), atd.

Přijížděli tito lidé dobrovolně? Je obecně známou skutečností, že z miliónů cizích dělníků, nasazených na práce v říši, se jen mizivé procento přihlásilo dobrovolně. Nejinak tomu bylo s polskými občany. Jen málo z nich odešlo na práce do Německa z vlastní vůle, věříc nacistické propagandě o možnostech dobrého výdělku a o slušném zacházení. V prvních měsících války, kdy se ještě v říši neprojevil markantní nedostatek pracovních sil, byly získávací metody vůči polským dělníkům poměrně mírné, ale již na jaře 1940, kdy bylo třeba získat pracovní síly pro jarní práce, žně a podzimní sklizeň, byly tisíce Poláků poslány do československého pohraničí násilím. Materiály v našich archívech ukazují, že právě v jarních měsících 1940 začaly k nám docházet početné transporty polských civilních dělníků, které pracovní úřady přidělovaly na velko-
statky i k jednotlivým sedlákům.⁴

Nacistické hospodářství potřebovalo stále více pracovních sil. V Polsku používali nacisté všech nevybíravých forem nátlaku, aby přinutili Poláky k pracovnímu zapojení na území říše.⁵ Od vyhlášek, jimiž se nařizovala pracovní povinnost v říši, až po nucené posílání osob chycených při razířích, které prováděli nacisté ve městech a na vesnicích; například v kostelích, kinech nebo prostě na ulicích. Za neuposlechnutí pracovního úřadu, který vydal pokyny k transportu do Německa, byly těžké tresty, zpravidla koncentrační tábory. Systém deportace polského obyvatelstva do říše byl jedním z nejtvrděších ze všech obsazených zemí. Zcela v soulase s celkovou politikou okupantů vůči polskému národu byly bezohledně posílány do Německa i polské ženy a dokonce nezletilé děti.

Počet polských občanů, kteří byli v dalších letech války nasazováni na okupované československé území, stále stoupal. Pracovali pak už nejen v zemědělství a lesnictví, i když tam byli stále dáváni přednostně, ale v letech, kdy válečná výroba pohlcovala nové a nové pracovní síly, byli polští dělníci posíláni také do továren. Koncem války nebylo na našem pohraničí snad jediné továrny, v níž by nepracovala početnější skupina Poláků. V každé vesnici byly desítky polských mužů a žen nasazených u sedláků. Celkový počet Poláků na našem území se dá velmi těžko zjistit. Všechny dokumenty však hovoří o tom, že jich bylo mnoho desítek tisíc.⁶ Například za sedm měsíců r. 1941 bylo do zemědělství v našem pohraničí přiděleno 5240 Poláků.⁷ Není pochyb o tom, že v následujících letech jejich počet silně vzrostl; vždyť v té době došlo k totální mobilizaci a ve své funkci se horlivě uvedl Sauckel jako generální zplnomocněnec pro pracovní nasazení. Podle údajů nacistických orgánů bylo na sklonku války na území Německa (včetně okupovaného československého pohraničí) okolo 911 000 Poláků.⁸ Je pravděpodobné, že tento počet byl ještě vyšší, jak ukazuje například Rusiński, který uvádí, že k 30. červnu 1944 bylo tam okolo 1 356 000 Poláků.⁹ Velký počet polských občanů v říši se plně potvrzuje i v našem pohraničí, kde mezi ostatními národnostmi byli co do početnosti na předním místě.

⁴ Např. mezi 15. 11. 1939 a 28. 2. 1940 bylo přiděleno bukvojskému velkostatku v Nových Hradech 38 pol. zem. dělníků. StA Třeboň, zem.-les. odd. N. Hradý, Pol. VII C5. Zpráva ved. prac. úřadu v Čes. Krumlově, 4. 12. 1940.

⁵ Wł. Rusiński, *Położenie robotników polskich w czasie wojny 1939—1945*, sv. O. Poznań 1949.

⁶ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 302. Zpráva landrátu z 10. 12. 1942.

⁷ StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 8. Měsíční zprávy Goeringovi. Liberec, 8. 8. 1941.

⁸ *Der Prozess . . .*, sv. 30, dok. 2520-PS/BW US 197. Přísežná výpověď E. Deuse z 1. 11. 1945. Stav k lednu 1945.

⁹ Tamtéž, str. 29.

Polští občané přicházeli na německé území do prostředí, jež bylo vůči nim fanaticky nepřátelské. Nacistická propaganda líčila již před válkou utrpení německé menšiny v Polsku, německý občan denně četl o krvavých „zločinech“ Poláků vůči Němcům, o jejich vraždách apod. Také po skončení válečných akcí v Polsku oznamovali nacisté veřejnosti v říši neustále údajné zločiny, jichž se měla dopustit polská armáda a polské civilní obyvatelstvo na bezbranných Němcích, a uměle vyvolávali vůči Polákům zášť německého obyvatelstva.¹⁰ Nacistická propaganda se snažila vylicít Poláka jako člověka méněcenného, zrádného, krvelačného, s nízkou inteligencí, jenž se nehodil k ničemu jinému než k nejtěžší práci a musel být proto pod nejpřísnějším dohledem všech Němců. Poláci byli jedni z prvních, kteří nesli celou tíži nacistického rasového šílenství. Německé obyvatelstvo československého pohraničí netvořilo ve své většině v tomto směru žádnou výjimku, naopak bylo snad ještě fanatictější ve srovnání se starými oblastmi říše. S touto skutečností třeba počítat jako s jedním z důležitých faktorů, jenž měl významný vliv na život cizích dělníků, v tomto případě na Poláky.

Polští dělníci přijížděli do našeho pohraničí v hromadných transportech a hned v prvních hodinách se přesvědčili, že na ně nečeká žádný slušný život. Násilně odloučení od rodin, domovů a transport do neznáma tvořily jen předehru jejich pobytu v československých pohraničních oblastech. Zpravidla už první střetnutí se zaměstnanci pracovních úřadů a zájemci o jejich pracovní sílu se zapsala navždycky do paměti těch Poláků, kteří vystoupili na stanicích našich měst. Tam byli rozděleni novým zaměstnavatelům. Již v letech 1940/41 se desetitisíce německých sedláků hlásily o polské pracovníky a možno říci že každý velkostatek měl příležitost získat levné pracovní síly z polských transportů.

Za jakých podmínek byli tito lidé přidělováni a dopravováni novými zaměstnavateli z okresních měst na vesnice, svědčí například následující případ. V září 1941 si německý zemědělec Kirschner z Mimoně odvedl z pracovního úřadu v České Lípě polskou rodinu se dvěma dětmi. Děti byly téměř nahé a hladové, protože nedostaly po celou dobu transportu najíst. Cestou domů se zastavil sedlák v hostinci, Polákům však nedal nic k jídlu, i když děti plakaly hladem. Scéna vzbudila soucit hostinské a žen, které tu byly evakuovány z Berlína. Přes odpor sedláka daly dětem chleba a sehnaly narychlo nějaké oblečení.¹¹ Tento případ není výjimečný, nýbrž typický a charakterizuje příchod většiny polských občanů do nového prostředí.

Na československém pohraničí byly zřízeny zvláštní rozřídovací tábory, jimiž procházeli jak Poláci, tak občané SSSR. Byli tam podrobeni karanténě, poněvadž praxe ukázala, že transporty často zavlekly na území říše nakažlivé choroby. Pro oblast východních Sudet byl zřízen jeden z rozřídovacích táborů v Branicích a pro západní Sudety v Chomutově.¹²

Nacistické orgány vydaly pro nasazení Poláků dlouhou řadu nařízení, jež podrobně určovala každý jejich krok. Poláci byli ubytováni většinou společně a jen v případě, že pracovali u sedláků, jednotlivě. Společné ubytování znamenalo například, že všichni polští dělníci z jednoho nebo i více velkostatků žili

¹⁰ Např. K. M. Pospieszalski, *Sprawa 58 000 Volksdeutschow*. Documenta occupationis, sv. VII. Poznań, 1959.

¹¹ StA Liberec, Ladrát Jablonné v P., Pol. X 154/6, č. 51. Zpráva čet. stanice v Mimoně, 12. 1. 1942.

¹² StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604/1, č. 722. Přípis prac. úřadu v Opavě, 31. 5. 1943.

v jedné ubytovně, pokud šlo o továrnu byly zakládány barákové tábory. Ubytovací prostory bývaly obvykle velmi ubohé. V nacistických nařízeních nacházíme často poučení, že Polák zásadně nesmí bydlet pod jednou střechou s Němci. V praxi však nebylo možné, aby se na statcích německých sedláků našly vždy nějaké odlehlejší místnosti, takže polští dělníci byli zpravidla ubytováni ve starých podkrovních místnostech, na půdách, v prázdných sýpkách a stájích, v továrnách zase ve starých budovách apod. Velmi záleželo na vůli zaměstnavatele, jak svého polského dělníka ubytoval. V archívním materiálu je dostatek důkazů o tom, že ubytovací podmínky pro cizí dělníky jako celek a pro polské v míře ještě větší byly velmi špatné. Ve většině případů nebyly dodrženy základní hygienické předpoklady. Místnosti nebylo možno zpravidla vytápět, byly vlhké a studené.¹³

Hlavním ukazatelem při výběru obydlí byla snaha, aby polští občané byli izolováni od okolí a nedostali se do styku ani s německým, tím spíše pak s českým obyvatelstvem. Cizí dělníci znamenali pro nacistickou říši veliké nebezpečí, a byla proto činěna všechna opatření, aby mohli být co nejdokonaleji střeženi a nevzdalovali se, zvláště v nočních hodinách a ve dnech volna, ze svých ubytovacích prostor. Pod přísným trestem nesměli vycházet po určité hodině z obydlí. V oblasti vládního prezidenta v Ústí nad Labem byl například stanoven pro r. 1940 zákaz opouštět ubytovací prostory pro Poláky takto: V době od 1. dubna do 30. září od 21. hodiny večer do 5. hodiny ráno, v době mezi 1. říjnem a 31. březnem od 20. hodiny večer do 6. hodiny ráno. Pokud máme zprávy, nebylo lepší ani ubytování polských válečných zajatců. Na pracovních komandech jim sloužily za ubytovací prostory rozličné staré budovy továren, kůlny a v nejlepším případě tělocvičny apod. Platila zásada, že pro ubytování polských válečných zajatců je vhodné každé místo. Důležitá byla jen možnost přísného střežení budovy.¹⁴

Protože nehygienické podmínky, v nichž cizí dělníci zpravidla žili, znamenaly vážné nebezpečí pro zdravotní stav německého obyvatelstva, snažily se příslušné orgány přimět zaměstnavatele, aby odstranili alespoň některé základní nedostatky ubytoven, umožnili dělníkům pořádně se umýt, vyprat si prádlo, v zimě zatopit apod. Pokud to bylo možné, ubytovávali nacisté v táborech příslušníky každé národnosti zvlášť. Polští a sovětské občané dostávali ta nejhorší místa, jejich baráky byly ještě více přeplněny než například francouzské, belgické, holandské aj.

Poláci nesměli nikdy opustit místo svého pracoviště a pochopitelně ani bydliště bez písemného svolení policejního úřadu či četnické stanice. I zemědělství dělníci byli připoutáni ke statku svého sedláka a v nejlepším případě se mohli — pokud s tím souhlasili místní činitelé — pohybovat volně po vesnici. Také po jiných stránkách byli velmi zkráceni na osobní svobodě, což nejlépe vynikalo při srovnání s příslušníky národů západní Evropy.¹⁵ Pro polského člověka, který

¹³ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6. Přísně tajný oběžník gestapa v Liberci ze 17. 11. 1942. Zpráva čet. stanice v Mímoní z 12. 1. 1943.

¹⁴ StA Opava, Landrát Krnov, B II 938. Výnos říšského míst. v Sudetech z 15. 2. 1943. Výnos vládního pres. v Ústí n. L. z 1. 9. 1940. Viz též StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6. Oběžník gestapa v Liberci, 17. 11. 1942. StA Opava, Landrát Opava, Ho 600—327. Přípis vládního pres. v Opavě, 17. 6. 1940.

¹⁵ StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604/1, č. 723. Směrnice pro něm. vedoucí podniků o zacházení s dělníky pol. původu, červenec 1942.

se ocitl v cizím prostředí, bylo jistě velikým utrpením žít uprostřed lidí, kteří jej nenáviděli, těžce pracovat a neustále se strachovat o sebe i o své blízké. Tyto psychické stavy se lehčeji snášely, jestliže spolu pracovala početnější skupina Poláků. Nelze se proto ani divit, že se polští zemědělstí dělníci na vesnici stále pokoušeli o to, aby se mohli alespoň večer nebo o svátcích scházet. Nacisté však trestali každé sebemenší vzdálení z místa ubytovacího prostoru po uzavírací hodině. Naše archívy obsahují akta o stovkách pokut, které udělili četníci Polákům, když je chytili ve večerních hodinách mimo vyhrazené ubytovny. Pokuty byly značně vysoké a pohybovaly se v rozmezí od 5 do 20 marek. Mzdy měli Poláci nízké, a tak každá pokuta znamenala vážný zásah do jejich hotovosti.¹⁶

Ještě větší tresty stihly ty Poláky, kteří byli přistiženi mimo pracoviště bez povolení v pracovní době. Nacisté úzkostlivě sledovali, a to nejen četnictvo, ale takřka všechno německé obyvatelstvo, aby se polští občané nevzdalovali z pracoviště ani bydliště. Za přestupky byly pokuty, v opakovaných případech vyšší tresty, jako vězení, a jestli se postižený dopustil ještě jiného nedovoleného činu, mohl lehce skončit v trestním pracovním táboře, často i v koncentračním táboře. Příslušníci NSDAP, kteří se projevovali jako nejaktivnější dohlizitelé nad zahraničními dělníky, pořádali čas od času prohlídky ubikací polských dělníků a střežili tak každý jejich pohyb. Velmi záleželo na místních činitelích, jak byl dodržován zákaz vycházek a jak často a v jaké míře byli Poláci za přestupky trestáni a pokutováni.

Například organizace NSDAP v Mimoni se ukázala jako velmi čilá. Její členové bezustání sledovali zahraniční dělníky, konali u nich za nocí prohlídky ve snaze přinutit je, aby trávili všechnen volný čas v neutěšených, v zimě nevytopených místnostech. Izolovat Poláky od vnějšího světa a zabránit jim ve vzájemném styku jevilo se nacistům nutné z bezpečnostních důvodů. Gestapo v Opavě vymyslelo za porušení zákazu vycházek osobitý způsob trestu. Příslušná četnická stanice měla zadrženého polského dělníka zavřít na sobotní odpoledne a neděli do vězení, zostřeného tvrdým ložem, o chlebě a vodě. Toto ustanovení neplatilo samozřejmě při nárazových pracích, kdy v sobotu i přes neděli měli Poláci pracovní povinnost.¹⁷

Nacistický režim s oblibou používal zvláštního označení pro některé národnostní skupiny. Vzpomeňme tu židovské šesticípé hvězdy i označení příslušníků SSSR nápisem „OST“. Poláci s označením „P“ byli pochopitelně na první pohled nápadní, každý nacističtí si jich okamžitě všiml, věnoval jim pozornost a sledoval jejich pohyb. Za nenošení písmene „P“ stihl trest tisíce Poláků i na našem území. Dokumenty úřadů všech landrátů obsahují celé fascikly spisů o pokutách a trestech vězení za nedodržování tohoto označení. Polští občané se nestyděli nosit na prsou své „P“, byli na ně naopak hrdí. Velmi často však v praktických důvodů „P“ skrývali, kdykoli chtěli být nenápadní; když šli večer po pracovní době do hostince, do kina, když chtěli jet vlakem, autobusem, bylo lépe se pohybovat bez „P“, jinak se stali obětí prvního nacisty a byli potrestáni. Nacisté dodržovali označení Poláků až do konce války. Na našem území se místní německé obyvatelstvo dostatečně přičiňovalo, aby polští dělníci nosili „P“ za všech okolností.

¹⁶ Např. v landráte Ústí n. L. je několik set dokumentů o pokutách udělených Polákům.

¹⁷ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6/4, č. 51. Přípis místní skupiny NSDAP, Standarty SA 195 z 28. 4. 1944. StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301, č. 645. Opava, 14. 8. 1942.

Nenošení „P“ bývalo dokonce příčinou, že se mnohý Polák dostal do výchovného tábora a přitížilo každému, kdo z jakýchkoli důvodů padl do spárů gestapa.

Například starosta obce Dubnice v okrese Jablonné si stěžoval gestapu v České Lípě, že Poláci nenosí označení „P“. Uváděl, že příčinou toho je záměrná agitace, již mezi nimi provádí Jan Lentorski, který dokonce navazoval styky s krajany v sousedních vesnicích. Starosta kategoricky žádal, aby tento člověk byl jako rozvrtný živel poslán do koncentračního tábora, jinak nebude v obci klid a bezpečí. Je pravděpodobné, že Lentorského stihl požadovaný trest, protože gestapo vyhovovalo až příliš ochotně přáním místních funkcionářů NSDAP a jiných organizací.¹⁸ Tento případ je charakteristický pro mentalitu většiny nacistických funkcionářů v našem pohraničí, kteří si nezřídka doslova vynucovali na gestapu a policii nejtvrděší potrestání cizích dělníků, mezi nimi Poláků na předním místě. Uváděli do praxe všechna nařízení vyšších míst o zacházení s polskými dělníky se vši pečlivostí a často mnohem tvrději, než se to na nich vyžadovalo.

Jiní cizí dělníci — mimo sovětské občany — mohli například bez překážek chodit k holiči, Poláci měli přístup do veřejných holíren a kadeřnictví přísně zakázán. Ve větších táborech byly pro ně zřízeny holičské dílny a kde to nešlo, byly ve veřejných holírnách zavedeny zvláštní hodiny pro Poláky; v tu dobu tam nechodili němečtí zákazníci.¹⁹ Na první pohled by se snad zdál tento zákaz maličkostí. Třeba však uvážit, že šlo o jeden z mnoha článků dlouhého řetěza podobných nařízení, pokoušející se omezit Poláky ve svobodném pohybu, stavící je na roveň bezprávného otroka, zraňující jejich lidskou důstojnost. Poláci ani ostarbeitři neměli přístup do veřejných lázní, kdežto dělníci ostatních národností směli lázni používat.²⁰ V táborech s větším množstvím Poláků a ostarbeitrů měly být zřizovány oddělené lázně, neboť i tito páriové na žebříčku zahraničních dělníků v říši museli mít možnost zbavit se tělesné špíny, vykoupat se; jinak mohli ohrozit zdraví „soukmenovců“ nějakou epidemickou chorobou nebo zavléci do německých domácností nežádoucí cizopasníky.

Uplatňování zásad rasové méněcennosti vůči polským občanům se projevilo i v tom, že byli vyřazeni z toho mála kulturního života, jež bylo dopřáno například dělníkům z Francie, Belgie a jiných západoevropských zemí. Poláci nesměli navštěvovat žádná kulturní zařízení, kina, divadla apod. Četnické stanice v Jablonném žádala například 13. ledna 1943 gestapo v Liberci, aby byl převeden do trestného tábora Polák Pavel Ivanicki, který navštívil 26. prosince 1942 bez označení „P“ místní kino. O několik dnů později žádala též četnická stanice gestapo v Liberci, aby poslalo za týž přestupek do tábora Poláka Česlava Klimka. Jeho trest měl být vyměřen ještě přísněji, poněvadž už byl několikrát trestán za nenošení „P“. Je více než pravděpodobné, že tito a mnozí jiní polští dělníci — neboť podobných obvinění byly desítky a stovky — si pobyli několik týdnů či měsíců v trestném táboře v Litvínově, kam byli z československého pohraničí Poláci transportováni.²¹

Je paradoxní, že koncem války, kdy se pracovní síly cizích dělníků staly bez ohledu na národnost nesmírně cenné pro pošramocené říšské hospodářství, se

¹⁸ StA Liberec, Landrát Jablonné, Pol. X 154/6. Přípis z 25. 5. 1940.

¹⁹ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 302. Přípis landrátu Ústí n. L., 16. 6. 1943.

²⁰ Tamtéž. Přípis vl. presidenta, 4. 11. 1944.

²¹ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301. Výnos říšského vůdce SS. Berlín, 10. 9. 1943. Též StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6. Oběžník gestapa v Liberci, 17. 11. 1942.

pokoušeli nacisté získat i příslušníky polského národa různými ústupky, například přidavky jídla, povolením návštěvy kina apod., na svou stranu. Ovšem jak se zdá, na mnoha místech nenalezla tato snaha obecné pochopení a někteří starostové obcí, majitelé kin a nižší nacističtí funkcionáři dělali všemožné potíže při promítání filmů pro Poláky. Pocit „rasové nadřazenosti“ byl u mnoha Němců v našem pohraničí tak zakořeněn, že ani strašlivé porážky na východní frontě a beznadějnost situace nebyly s to zvíkat jejich nenávisť vůči „podlidem“, za něž vysoké procento německého obyvatelstva považovalo Poláky, občany SSSR, Čechy a v mírnější formě i jiné příslušníky porobených národů. Nepomohlo, že byli z nejvyšších míst příslušní funkcionáři nabádáni, aby nekladli překážky „dodávce duševní potrawy“ cizím pracovníkům, a to v zájmu upevnění vítězství.²²

Nejrůznější zákazy zůstaly prakticky v platnosti i po tomto pokusu o zmírnění dosud tvrdého postupu vůči Polákům v říši. Polští občané měli například zakázáno navštěvovat hostince. Samozřejmě že dával tento zákaz možnost horlivým a snaživým místním nacistům v československém pohraničí, aby ukojili své „vlastenecké“ pudy a okamžitě vyhodili z hostince každého Poláka, který se tam náhodou zastavil na sklenku piva. V našich archívech je dostatek materiálů, jež dokazují, že i z tak malicherných záležitostí, jako byla nedovolená návštěva hostince, vznikaly pro polské dělníky vážné následky, že pečliví režimisté z řad německého obyvatelstva si získávali jejich pronásledováním nové zásluhy. Například Polka Marie Galka byla přísně napomenuta a odsouzena k pokutě čtyř marek za to, že vešla do hostince a požádala o pivo, i když hostinský dokázal, že tři němečtí návštěvníci seděli ve vedlejší místnosti a Polku vůbec neviděli.²³ Výjimečně bylo v některých obcích dovoleno, aby Poláci chodili do hostince v určité vymezené hodiny, kdy tam nebyli Němci.

Nacistické orgány se snažily izolovat Poláky v říši tak, aby se mezi sebou zbytečně nestrýkali. Bylo známo, že veliký vliv na polské dělníky měla církev. V říši mohla mít církev, respektive některé její projevy, v souvislosti s Poláky, pro nacisty neblahý vliv. Proto nesměli polští občané navštěvovat na německém území církevní obřady a kostely bez zvláštního povolení. Poláci by totiž měli při návštěvě kostela jedinečnou příležitost se sejit a pohovořit si. Měli možnost hovořit a modlit se polsky či dokonce polsky zpívat. To vše se nehodilo do plánů nacistických funkcionářů. Poláci směli tudíž navštěvovat jen zvlášť pro ně určené bohoslužby o velkých svátcích a jen každou první neděli v měsíci, a to v době mezi 10. a 12. hodinou. V kostele nesměli být přítomni němečtí věřící, nesmělo se zpívat polsky a bylo zakázáno vykonávat polská kázání.²⁴

Polští váleční zajatci měli výnosem OKW povoleny návštěvy kostela, a to každou neděli, pokud to nenarušovalo jejich pracovní povinnosti. Další výnosy však ukazují, že oni i civilní polští dělníci byli v tomto směru podstatně omezo-
vováni.²⁵ Poláci v říši tak jak tak nemohli v církevních obřadech nalézt tu posilu, jakou jim poskytovala návštěva kostela ve vlasti, kde se pod náboženskou rouš-

²² StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6, č. 51.

²³ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 302. Oběžník něm. podnikatelům, zaměstnávajícím pol. dělníky, 6. 5. 1941.

²⁴ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. 30–3b. Říšský ministr pro církevní záležitosti. Berlín, 23. 2. 1942.

²⁵ StA Kadaň, Landrát Aš, W1 11 678. Gestapo K. Vary, 14. 3. 1940.

kou skrývaly mnohé vlastenecké projevy. Byla to jedna z mála možností nalézt posilu při společném shromáždění polského obyvatelstva v boji s nelibostnými okupanty. Na území Německa byla i návštěva kostelů provázána pocity cizoty a nepřátelství, s nimiž se polský věřící setkával u německých věřících. Chyběl tu polský jazyk kazatelů i polský zpěv. Snaha nacistů zabránit Polákům při návštěvě kostelů a bohoslužeb pramenila ze stejných zkušeností, jakou měli s tímto problémem na polském území. Tu i tam se Poláci pokoušeli využít shromáždění v kostele pro odbojovou činnost.

Za jakých podmínek museli polští občané pracovat v zemědělství, průmyslu a dopravě v okupovaném Československu, zejména v tzv. Sudetách? Třeba ihned připomenout, že podmínky byly zhruba totožné pro celou říši, v pohraničí však díky fanatismu značné části německého obyvatelstva a jejich tradičnímu pohrdání vším slovanským, se žilo a pracovalo polským občanům mnohdy hůře než na území staré říše. Násilně zavlečení Poláci byli přiděleni jednotlivým podnikatelům, aniž si mohli vybrat zaměstnání podle své kvalifikace; nejčastěji se octlí v zemědělství. Teprve později, kdy válečný průmysl nutně potřeboval kvalifikované síly, kladli nacisté na tento problém jistý význam a přidělovali občany Polska a SSSR na ta místa, pro něž měli schopnosti. Přesto se Poláci octlí většinou na nejpodřadnějších pracovištích. V zemědělství se stávali čeledíny a děvečkami, v průmyslu pomocnými dělníky. Velmi nepříznivá byla pro polské dělníky skutečnost, že většina z nich neměla kvalifikované zaměstnání ani ve vlasti, takže ani v posledních letech války se jich mnoho nedostalo na odbornější práce.

Polský dělník byl připoután ke svému zaměstnavateli bez ohledu na to, zda mu práce vyhovovala, zda s ním zaměstnavatel dobře zachází apod. Poláci nesměli opouštět zaměstnání bez písemného svolení pracovního úřadu. Za porušení tohoto nařízení jim hrozil trest pobytu ve výchovném táboře, popřípadě v koncentračním táboře. V praxi byl polský dělník nucen snášet i bití od zaměstnavatele a jeho posluhovačů, špatnou stravu apod. Ve většině případů byli Poláci trestáni za to, že se odvážili zajít na pracovní úřad, stěžovat si tam na svého zaměstnavatele a žádat o změnu pracoviště.²⁶

Pracovní doba byla prakticky neohrazená, zejména v zemědělství. Poláci museli pracovat tak dlouho, jak jim určil jejich zaměstnavatel. Například podle zprávy landráta v Opavě bylo nemyslitelné, aby polští zemědělští dělníci pracovali v době potřeby jen deset hodin denně. Museli otročit na německé půdě 12–14 hodin i více. Samozřejmě, že ani o nedělích neměli volno. Například landrát v Děčíně nařizoval Polákům v zemědělství nedělní práci, pokud to němečtí sedláci uznají za potřebné. Zdůrazňoval, že je vyloučeno, aby Poláci odpočívali, když němečtí sedláci a „volksgenossen“ pracují. Proti těm, kdož odmítli v neděli pracovat, měly zakročit se vši přísností četnické stanice.²⁷ Pracovní doba v zemědělství je pochopitelně v době sklizně vždy delší než v průmyslu, leč pro Poláky prakticky neplatilo žádné vymezení pracovní doby, ta závisela od libovůle sedláka nebo velkostatkáře. V průmyslu byla během války pracovní doba taktéž prodloužena, tím spíše pro zahraniční dělníky. Poláci společně s ostatními

²⁶ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 302, č. 789. O povinnostech pol. dělníků v době jejich pobytu v říši. Bez data. StA Liberec, Landrát Jablonné v P., 21. 3. 1942. Landrát upozorňoval starosty obcí, že si Poláci stěžují na prac. úřadě v Čes. Lípě.

²⁷ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301–604. Přípis z 20. 7. 1942. StA Litoměřice, Landrát Děčín, Pol. 300. Přípis 11. 6. 1940.

museli i tu pracovat 10–14 hodin denně, podle místních podmínek a důležitosti podniku pro válku.

Výdělečné možnosti polských občanů byly sníženy několika způsoby. V každém případě dostávali podstatně nižší mzdu než němečtí dělníci. Zásada, aby Polák měl za každou cenu nižší mzdu se zachovala ve všech tarifech, jež byly za války vydány. Podniky mohly na Polácích požadovat kromě toho podle potřeby přesčasovou práci, kterou jen zčásti honorovaly. Také v případě polských zajatců byla situace obdobná; měli mzdové podmínky horší než zajatci západní.²⁸ Polští dělníci neměli nárok na příplatky za přesčasovou práci a za práci o nedělich a svátcích. Němečtí dělníci a dělníci jiných národností měli nárok na přídatky pro rodiny a děti, polští občané nedostávali nic. Neměli nárok na finanční podporu ani v případě narození dítěte, sňatku, na vánoční přídatky apod. Neutěšené výdělečné podmínky se projevovaly zvláště u těch Poláků, kteří měli ve vlasti rodiny a museli jim posílat část své mzdy. Ti si nemohli zpravidla koupit ani ty potraviny, které dostávali na lístku a trpěli hladem. Přitom nejhorší bylo pomýšlení, že nejsou s to poslat svým nejbližším slušnější sumu peněz. Pokud Poláci posílali peníze domů, museli tak činit jedine prostřednictvím poštovního šekového úřadu ve Varšavě.²⁹

Většina Poláků přicházela do říše bez zásob šatů, prádla a obuvi. Z valné části bylo jejich majetkem jen to, co měli právě na sobě. Za několik týdnů těžké práce roztrhali poslední boty a šaty. Z domova jim sotva co mohli poslat, protože tam okupantská politika ožebračila obyvatelstvo s příslovečnou důsledností. Na koupi těchto potřeb neměli polští dělníci peníze.³⁰ Nacistické orgány vydaly sice Polákům šatenky, ale bez bodů opravňujících k nákupu textilií, takže byli nakonec odkázáni jen na zvláštní poukazy, které přicházely jen výjimečně. Množství zpráv dokumentuje svízelnou situaci polských občanů zvláště v zimě. Například četnická stanice v Býčkovících hlásila, že je možno u nich denně vidět polské dělníky, jak pracují bosí a ve zcela rozedraných šatech. Nebo hospodářský úřad bukvojského panství v jižních Čechách hlásil landrátu v Kaplicích, že Poláci chodí tak roztrhání, že je to pro podnik hanba, a dožadoval se příslušných poukazů pro ně. Týž úřad žádal rezolutně o přiděl nejnutnějšího prádla a šatstva pro polské dělníky, kteří ještě v lednu měli jen letní prádlo a za šaty jim sloužily montérky.³¹

Největší nouze byla o boty, dokonce i dřeváky se staly v pozdějších letech války vzácností. Nedostatečné obutí a oblečení způsobovalo pochopitelně častá onemocnění. Podnikatelé a drobní zemědělci se snažili zajistit Polákům alespoň nejdůležitější součástky oděvu a obuvi, neboť potřebovali jejich pracovní výkon. Ovšem situace se zásobováním v říši byla zvláště ke konci války tak svízelná, že Poláci dostávali z toho mála jen ubohé zbytečky.

Člověk, který musí po mnoho hodin denně pracovat, potřebuje k obnově pra-

²⁸ Mnoho zajímavého o mzdách je v *Mitteilungen des Beaufragten für den Vierjahrsplan der Generalbevollmächtigten für den Arbeitseinsatz*, které vycházely jako velmi přísné informace. StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604/1. Vel. tábora v Lambinovicích, 22. 2. 1940. Též StA Třeboň, fond Bechyně IX C 1a–b. Přípis gener. zplnomocněnce pro prac. nasazení. Berlín, 3 3. 1943.

²⁹ Cit. d. Rusiňského, str. 321. StA Kadaň, Vládní prezident K. Vary, 1456 III a 6. Oběžník ministerstva práce pro pol. dělníky o zasilání úspor. Bez data.

³⁰ StA Litoměřice, Landrát Litoměřice, Pol. III a 3. Přípis landrátu 4. 5. 1940.

³¹ StA Třeboň, zem.-les. odd. N. Hradý, Poláci VII C 5. Zpráva z 10. 6. 1944 a 28. 1. 1942.

covní schopnosti dostatek vydatné stravy. Sledujeme-li zásobování polských dělníků v říši, objeví se nedostatek jídla na první pohled. Dávky potravin se pro polské občany v průběhu války zmenšovaly, stejně jako dávky cizích dělníků ostatních národností. Polští občané byli v přidělech potravin postaveni na jeden z nejnižších stupínků žebříčku; měli zhruba stejné přiděly jako ostarbeitři a so-
většití váleční zajatci.

Polští zemědělní dělníci se ocitli v kategorii samozásobitelů. To znamenalo, že dostávali na velkostatku či u sedláka část přídělů potravin v naturáliích, část si opařovali za výdělek na lístky. Přiděly byly přitom nižší než pro národnosti západní Evropy. Jídlo u německého sedláka bylo vždy velkou neznámou. Záleželo výlučně na slušnosti jednotlivých zemědělců, zda svým polským zaměstnancům dali najíst, či u nich hladověli. Dokumenty průkazně hovoří o tom, že těch druhých bylo po celou dobu války nesporně více, zvláště v okupovaném československém pohraničí. Za příklad zvláště nelidského zacházení může sloužit polská rodina, kterou zaměstnával německý sedlák Kirschner z Mimoně. Rodina měla malé děti a přesto dostávala k jídlu výlučně jen brambory, zřídka chleba. Ráno nanejvýše jidali polévku z mouky a brambor.³² Nechceme generalizovat na základě dochovaných dokumentů, ale i tak lze říci, že většina polských občanů trpěla podvýživou. Špatná strava bývala i nejčastější příčinou útěků polských zemědělských dělníků od sedláků a z velkostatků.

Polákům, kteří pracovali v zemědělství, zakazovaly nacistické orgány jíst ve stejné světnici a už vůbec ne za stejným stolem s německými příslušníky rodiny či německou čeledí. Předpisy nejvyšších orgánů na to dbaly proto tak bedlivě, aby vyloučily „méněcenné“ Poláky z německého společenství. Slouží ke cti některým německým zemědělcům, povětšinou jejich ženám, že ani v době největších štvanic na Poláky neztratili lidský cit, považovali Poláky za rovnocenné lidi, nechávali je jíst ve svých kuchyních a někdy s nimi jedli dokonce za stejným stolem; nacistické orgány tuto skutečnost nejednou ostře pranýřovaly.³³

Pokud si polští zemědělní dělníci museli připravovat jídlo sami, zejména na velkostatech, kde jen v řídkých případech byly společné vývařovny, měli s tím nesmírně mnoho obtíží. Především neměli potřebný čas k vaření, chyběl otop apod. Nejčastěji se stávalo, že valná část Poláků jedla potraviny za studena, čímž velmi brzy vyčerpali svůj hubený příděl a navíc si zdravotně neposloužili. Na tuto okolnost často upozorňovaly revizní komise táborů zemědělských dělníků z Polska. Například v r. 1943 bylo při prohlídce těchto táborů v oblasti Teplic nad Metují zjištěno, že v táborech zemědělských dělníků, jimiž byly povětšinou kůlny, stáje a stodoly, byli Poláci a ostarbeitři odkázáni na nemožné poměry. Maso dostávali jen tu a tam a samozřejmě je hned snědli; pak po celé týdny neměli nic. Na otázku, co jedí, odpovídali, že jejich jídelníček je prostý: „Brambory, polévka, zelí, polévka, brambory.“ Tento okruh se celé měsíce a roky neměnil a nutně se projevil na jejich zdraví.³⁴

Odstrašujícím příkladem mohou být Poláci zaměstnaní na velkostatku z Žernosecích, kteří oprávněně naříkali na nedostatečné zásobování, zhoršené ještě

³² StA Liberec, Landrát Jablonné, Pol. X 154/6. Prac. úřad v Čes. Lípě, 3. 3. 1942.

³³ StA Opava, Landrát Krnov, B II 983. Výnos říšského míst. v Sudetech z 15. 2. 1943. Tamtéž, Ho 604/1, č. 723. Zpráva čet. stanice v Březové, 14. 4. 1944.

³⁴ StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 79, sign. 1 a med. Zemské vedení NSDAP v Liberci, 12. 8. 1943.

tím, že se jim jejich zaměstnavatel nepostaral ani o nejjzákladnější zajištění pro přípravu jídla. Neměli topivo. Konečně pověřil jednu Polku vařením pro své spolubytobčany a spolupracovníky. Ti jí ovšem museli dohromady hradit její mzdu, což nebylo nikterak jednoduché. Poláci často prosili o vyšší přiděly potravin, nikoli však masa, protože na jeho koupi neměli peníze.³⁵ Poláci v průmyslu a dopravě dostávali potravinové lístky a stravovali se vesměs v táborových nebo závodních kuchyních. Přiděly potravin měli po celou válku velmi nízké a vždy dostávali dávky citelně nižší než příslušníci západních národů. Uveďme pro ilustraci aspoň výnos o dávkách potravin z dubna 1944. Týdenní dávky pro dělníky z okupovaných zemí vypadaly takto: maso 250 g, chléb 4000 g, chlebová mouka 500 g, jiná mouka 375 g, cukr 225 g, brambory 3500 g. Pro Poláky byly tyto dávky zmenšeny o 1 kg chleba, nedostávali žádnou mouku a též u ostatních potravin vždy o několik gramů či dekagramů méně.³⁶

Pokud bylo v táborech ubytováno více národností, byli Poláci dáváni společně se sovětskými občany. Většinu potravin jim odčerpala táborová kuchyně, takže navíc jim kromě chleba nezbylo nic, čím by si mohli chudou táborovou stravu doplnit. Jen v případě, že byl polský dělník zařazen do kategorie těžce pracujících, nejlíže a dlouze v noci pracujících, jež měly nárok na přidávkové lístky, dostal část těchto přidělů buď ve formě lístků, ale většinou in naturá v táboře. Vzhledem k nízkým mzdám si na získané lístky stejně mohl málo co koupit. Pokud byly tábory příliš vzdáleny od pracoviště, stravovali se polští dělníci v závodních kuchyních. Jídlo jim však připravovali odděleně od německých soukmenovců, bylo mnohem horší kvality a menší kvantitě.

Strava jak v táborových, tak závodních kuchyních pro Poláky byla jednoduchá, jednotvárná, chudá na bílkoviny a tuky, zeleninu a ve většině případů šlo o jídlo z jednoho kotle; polévky, v nichž byly brambory, ale častěji řepa, brukev apod. Kuchyně dostávaly pro polské a sovětské dělníky maso výlučně koňské nebo z nucených porážek; i kvalita ostatních potravin byla podřadnější než na běžném trhu.³⁷

Možno tudíž tvrdit, že i Poláci v průmyslu a dopravě trpěli v říši hladem. Příslušníci západoevropských národů i Češi mohli dostávat z domova balíčky. Poláci takových možností zpravidla neměli a těžce trpěli nedostatkem potravin. Důsledky mnohaleté podvýživy v neutěšených ubytovacích podmínkách, při mnohahodinové těžké práci, se projevily ve vysokém procentu úmrtnosti, vážných a vleklých chorob, zejména tuberkulózy, srdečních onemocnění atd. Zeslabený organismus polských občanů byl příčinou, že si mnoho z nich odneslo z říše těžké choroby, jež jsou dodnes trvalou památkou na dobu jejich nedobrovolného pobytu v říši i v našich pohraničních oblastech.

V aktech nacistických institucí je nemálo dokladů o potrestání Poláků, kteří se snažili získat jídlo postranními cestami. Chodili po vesnicích a pokoušeli se koupit nějaké brambory nebo chléb, zejména u českého obyvatelstva. Pochopitelně se objevují i případy krádeží na polích, v táborových skladech, závodních

³⁵ StA Litoměřice, Landrát Litoměřice, Pol. III a 3. Zpráva čest. stanice v Pokraticích, 27. 8. 1940.

³⁶ StA Kadaň, Vládní prezident K. Vary. Výnos z 19. 4. 1944.

³⁷ Tamtéž, 1456 III a 6. Výnos z konce r. 1941.

jídelnách apod. Nacisté tvrdě trestali tyto přestupky, k nimž polské i jiné dělníky donutil vysloveně hlad; posílali je do koncentračních táborů a káznic.³⁸

Polští zajatci dostávali v táborech zhruba stejné dávky potravin jako zajatci jiných národností, mimo sovětské, jejichž zásobování bylo ještě horší. Byli ovšem v nevýhodě oproti západním zajatcům v tom, že neměli vcelku příležitost dostávat balíčky od Červeného kříže a z domovů.³⁹

Pokud byl cizinec v říši tělesně zdrav, byl jeho osud sice těžký, ale přece jen víra v brzkou porážku nacismu a osvobození mu dávala sílu nejen přežít, ale u mnohých i aktivně bojovat proti tyranům. Zákeřným nepřítelem pro Poláky byla nemoc. Při onemocnění měli formální nárok na ošetření závodním nebo veřejným lékařem. Jakmile však byla choroba vážnější a vyžadovala si nemocničního ošetření, nastávaly komplikace, protože německé nemocnice přijímaly polské pacienty jen ve výjimečných případech a velmi nerady. V některých městech našeho pohraničí byla zřízena při nemocnicích zvláštní oddělení pro nemocné cizince; například ve Vítkově a Chebu. Lékaři tam byli vybraní Němci, ostatní personál byl složen z příslušníků cizích národností. Němečtí lékaři byli zařazováni na tato oddělení zpravidla z trestu. Například v Chebu to byl lékař, jemuž byl odňat diplom za nedovolená přerušování těhotenství. Nemocní Poláci, kteří se museli léčit delší dobu, byli někdy posíláni domů, ovšem jen ve výjimečných případech. Například v Landrátě Teplice bylo v říjnu 1941 odesláno do vlasti šest práce schopných Poláků.⁴⁰

Jen neradi uznávali nacističtí lékaři polským dělníkům pracovní neschopnost. Máme doklady, jak nelítostný postup lékařů vedl k osobním tragédiím, kdy Polák, jenž nebyl uznán nemocným, utrpěl vážnou újmu na zdraví, nebo i zbytečně zemřel. Například vážně nemocná Josefa Turková, zaměstnaná u sedláka v Branticích, byla dána k dispozici gestapu, protože nemohla pracovat a lékař ji neuznal; nakonec byla obviněna, že se svévolně vyhýbá práci, sabotuje. Jiná polská dívka, rovněž těžce nemocná, musela pracovat a německý sedlák ji navíc nemilostivě honil a vyhrožoval gestapem; spáchala ze zoufalství sebevraždu.⁴¹

Polští dělníci neměli nárok na nemocenskou dávku ani nebyli hlášeni do invalidního důchodu. President zemského pracovního úřadu v Liberci vydal nařízení, že polští zemědělní dělníci smějí být odtransportováni do vlasti jen v případech, kdy nebylo naděje na zlepšení jejich zdravotního stavu ani v době čtrnácti dnů. Do Polska měli být posíláni jen těžce nemocní tuberkulózou, kýlou apod.; zvláště ti, kteří by museli podstoupit operativní zásah, který byl v říši na Polácích prováděn jen výjimečně. Nikdy se snad nedovíme, kolik polských občanů zemřelo na našem území na následky nemoci, podvýživy, úrazů a bylo pohřbeno mimo veřejné hřbitovy, jak nařizoval nacistický výnos.⁴²

Zvláštní pozornosti zasluhují polské rodiny s dětmi, které byly jako celek pře-

³⁸ V aktech je dostatek materiálu o soudních rozsudcích nad Poláky, kteří z hladu kradli potraviny.

³⁹ StA Kadaň, Vládní president K. Vary, 1456 III a 6. Výnos říšského min. pro výživu. Berlín, 6. 10. 1942.

⁴⁰ StA Opava, Vládní president Opava, 61–99, č. 3014. Přípis z 22. 2. 1943. StA Litoměřice, Landrát Teplice-Šanov, Pol. XL-1. Prac. úřad Teplice, 1. 11. 1941.

⁴¹ StA Opava, Landrát Krnov, Pol. 900/1. Zpráva čet. stanice Úvalov, 17. 3. 1943. StA Liberec, Landrát Jablonné, Pol. X 154/6, k. 50. Čet. stanice Rynoltice, 16. 5. 1942.

⁴² StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., k. 79, sign. 1 a med. StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301–645. Výnos říšského vůdce SS. Berlín, 10. 9. 1943.

vezeny do Německa na nucené práce. Počet takových rodin byl dosti značný, a to i v našem pohraničí. Například v srpnu 1941 přijel do tzv. Sudet transport polských občanů, v němž bylo 24 malých dětí. Nebo v r. 1944 bylo napočítáno v oblasti landrátu Jablonné 21 polských dětí ve věku od jednoho do tří let a 4 od čtyř do deseti let. Rodiče měli na své děti jen velmi málo času, protože museli od rána do večera pracovat. Děti zůstávaly zpravidla v táborech nebo ubytovně a celý den byly bez rodičovského dozoru. Více než dospělí trpěli děti nedostatkem jídla, nehygienickými poměry v táborech, nechodily do školy, protože bylo zakázáno, aby děti Poláků a ostarbeitrů navštěvovaly německé školy. Mnoho set polských dětí strávilo společně s rodiči neradostná léta nejtělejšího mládí na našem pohraničí, aniž poznaly krásu dětství a snímaly nádhery tamní přírody. Polské děti byly od dvanácti let uznávány za práce schopné a nasazeny za stejných podmínek jako dospělí Poláci.⁴³

Nemálo polských žen dalo život svým dětem v říši. Polské ženy někdy využívaly dokonce těhotenství, aby se dostaly domů. Nacistické úřady brzy prohlédly tento manévř a vydaly nařízení, že těhotné polské ženy nesmějí být odesílány do vlasti, nýbrž musí po porodu dále pracovat v říši. I když situace žen a kojenců byla svízelná, protože nacisté pro ně nezřizovali jesle a děti zůstávaly po dobu matčiny práce bez ošetření, neustrnuly se nacistické orgány a v důsledku katastrofálního nedostatku pracovních sil vydávaly i nadále nařízení, aby i matky s malými dětmi byly nasazovány do práce, zejména do zemědělství. Předpokládalo se, že starostové obcí vyberou vhodnou místnost pro děti, kde by se jim matky mohly po práci věnovat.⁴⁴ V mnoha případech byly vydány polské děti hned po porodu zvláštním ústavům; „rasově vyhovující“ děti byly matkám odebrány navždy a dány na poněmčení do německých rodin. V případě rasově „méněcenných“ dětí byly tyto zapsány do průkazu matky s místem pobytu, aby v případě odjezdu matky do vlasti nezůstaly samy v říši. Úřady tzv. Sudet navrhovaly, aby polské děti byly po narození odtransportovány do Polska. Úřad vládního presidenta Opava vyslovil například obavu, aby polské děti nesplynuly nakonec s německým prostředím a neovlivnily nežádoucím způsobem „rasovou podstatu německého národa“.⁴⁵

Poláci v říši toužili pochopitelně dostat se aspoň na návštěvu do vlasti. V prvních letech války skutečně nacistické úřady povolovaly menšímu počtu Poláků odjezd na dovolenou, a to nejvíce jednou do roka. V posledních třech letech války byly však dovolenky stále vzácnějším zjevem a v letech 1944/45 se prakticky nedostal žádný Polák oficiálně domů. Ti, kteří byli nasazeni na práce do oblastí blízkých Polsku, tudíž i v našem pohraničí, se často pokoušeli odejet domů bez povolení. Chtěli navštívit rodiny, přesvědčit se, jak žijí nebo zůstat doma natrvalo. Taková cesta byla spojena se značným rizikem, protože Poláci nesměli bez písemného povolení užívat železnic ani jiných dopravních prostředků, byli nápadní svým označením i tím, že si neměli pořádně co obléci a about a konečně všude na drahách byly neustálé kontroly. Například před vánočními 1943 nařídilo opavské gestapo všem služebnám, policejním orgánům

⁴³ StA Litoměřice, Landrát Teplice, Pol. XL-1. Zpráva prac. úřadu Teplice, 1. 9. 1941. StA Liberec, Landrát Jablonné, Pol. X 154/6, č. 51. Zpráva ze 4. 2. 1944. StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301—645. Výnos říšského vůdce SS z 10. 9. 1943.

⁴⁴ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6, č. 51. Zpráva ze 4. 2. 1942.

⁴⁵ Jos. Orlík, Opavsko a sev. Morava za okupace, str. 157. Situační zpráva vládního pres. v Opavě z 5. 4. 1943.

i železniční policii, aby v době od 18. prosince do 3. ledna prováděly na všech nádražích přísné kontroly zahraničních dělníků; šlo především o polské dělníky, kteří byli bez povolení na cestě do vlasti.⁴⁶

Polští dělníci zajištění ve vlacích bez povolení, bez ohledu na to, zda jeli do Polska nebo směřovali pouze na návštěvu ke známým na území říše, byli odezdáni k vyšetřování nejbližší služebně gestapa. Poláci, pokud používali na cestě do práce nebo z práce jako dopravního prostředku vlaku, měli spolu se sovětskými občany vyhrazeny vozy.⁴⁷

V r. 1943 nařídily nacistické orgány, aby se pro zahraniční dělníky připravily v táborech vánoční oslavy, s hudbou a lepší štedrovečerní stravou, protože jen málo z nich se dostalo na dovolenou do vlasti. Je charakteristické pro celkové postavení Poláků v říši, že jedině pro ně, cikány a židy, nařízení o vánočních oslavách neplatila; Poláci nesměli se oslav účastnit.⁴⁸

Nacističní rasoví ideologové označili Poláky za velmi nebezpečné pro rasovou podstatu německého národa a ve stupnici evropských národů je podle rasové hodnoty řadili na poslední místo. Proto také vyšla celá řada nařízení, podle nichž měl být co nejpřísněji trestán každý sebemenší náznak, kdy mohl Polák „podsukvnit rasovou čistotu“ německého obyvatelstva v říši. Podle potřeby vydávala rasová propaganda letáky, brožury a nařízení, s nimiž seznamovala německé obyvatelstvo včetně dětí školou povinných. Všude se hovořilo o rasové nadřazenosti Němců a o ochraně rasové čistoty před cizinci, zejména před Poláky a sovětskými občany. Například leták ministerstva školství, vědy a lidové osvěty z konce r. 1941 hlásal: „Německá ženo, chraň své děti před osudem míšenců, uchovej svou čest při setkání s příslušníky cizí krve. Udržování čistoty krve je v zájmu plnocenné rasy. Buď hrdá, že jsi Němka!“⁴⁹

Největším přečinem, jehož se mohl Polák dopustit proti rasovým nařízením bylo, jestliže měl intimní styk s německými ženami. V takovém případě byl odsuzován k smrti. Němečtí fanatici na vesnicích i ve městech sledovali pečlivě každé podezřelejší chování polských občanů a jen zřídka jim ušlo, když se některá německá dívka zamilovala do polského chlapce. Pak přišlo gestapo a cesta na popraviště. K trestu smrti byli přítom odsuzováni i Poláci, jimž ani nebylo přímo dokázáno, že by udržovali intimní styk s německou ženou. Stačilo podezření, udání a nikdo takového nešťastníka nezachránil. Archivní materiál ukazuje mnoho takových případů. Tak například počátkem dubna 1941 byl pověšen jménem neuváděný Polák v Liptáni za milostný styk s Němkou. Podle hlášení vládního presidenta v Opavě vyvolala poprava veliké uspokojení v řadách německého obyvatelstva; dokonce prý žádalo, aby i ona žena byla stejně potrestána, totiž pověšena. Všichni Poláci zaměstnaní v místě a okolí, museli se popravy povinně účastnit. Vládní president označil pak popravu za úspěšný odstrašující prostředek. Obdobně tomu bylo při popravě dvou Poláků (jména neuvedena) v lednu 1942 v téže oblasti za týž „přestupek“.⁵⁰

⁴⁶ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301–645. Výnos říšského vůdce SS. Berlín, 10. 9. 1943.

StA Opava, Landrát Krnov, B II č. 983. Oběžník gestapa.

⁴⁷ Tamtéž, Landrát Opava, WL 101/8-1210. Přípis gestapa v Opavě, 17. 8. 1943.

⁴⁸ StA Třeboň, fond Bechyně, IX C 1a–b. Přípis NSDAP Linec, 3. 12. 1943.

⁴⁹ StA Opava, Kult. 101–395. Přípis ze 17. 12. 1941.

⁵⁰ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6, č. 51. Gestapo Liberec, 17. 11. 1942. StA Opava, Vládní president Opava, č. 1448 I–6. Situační zpráva landrátu Krnov z dubna 1941. Cit. d. Jos. Orlíka, str. 91. Situační zpráva 4. 2. 1942.

Uvedené příklady ukazují na nenávisť značné části německého obyvatelstva k rasově „méněcenným“ příslušníkům cizích národů, nenávisť, jež se nezastavovala ani před smrtí, naopak si ji vyžadovala. Takřka všichni Němci byli „spravedlivě“ rozhořčeni, když se polský chlapec zamiloval do německé dívky, a plně schvalovali nelidská nařízení trestu smrti za tuto skutečnost. I pro postiženou německou ženu si žádali přísnější trest, než stanovil zákoník, také trest smrti; zákoník totiž předurčoval takovou ženu do koncentračního tábora. V těchto projevech se jasně zobrazuje smýšlení zfanatizovaného německého obyvatelstva i na našem okupovaném pohraničí.

Postoj většiny polských občanů vůči nacistickému režimu byl odmítavý a nepřátelský. Dokazuje to dlouhá řada příkladů i od nás, četné zprávy nacistických orgánů, které se prostřednictvím svých důvěrníků snažily poznat pravdivé smýšlení polských lidí. Při posuzování forem odporu, jichž užívali Poláci vůči nacistům, je nutno vycházet ze dvou hledisek. Násilím nahnané lidi na práce v říši vedla obvyklá lidská snaha zlepšit si své postavení porušováním rozličných nařízeních. Všichni měli společný cíl: přežít válku a vrátit se do vlasti. Taková tendence motivovala mnohé činy polských občanů, které je dostávaly do rozporů se správním, policejním či hospodářským aparátem říše. Především však existovala u značné části Poláků uvědomělá snaha škodit nacistickému režimu, podlamovat jeho hospodářství a aktivně se podílet na boji za zničení fašismu. Někdy velmi těžko poznáváme na základě materiálu, zda šlo o uvědomělou činnost proti okupantům či o sebeobranu s cílem „vydržet“ a zlepšit si životní a pracovní podmínky.

Cizí pracovníci v Německu, vytrženi ze svých domovů, daleko od rodin, trpěli nejen živořením v trudných poměrech, hladem, těžkou prací, nýbrž i strachem o rodiny a obecnou nejistotou z příštích dnů. Osamocení člověk by v takovém prostředí velmi brzy otupěl, zlohostejněl a rychleji ztrácel schopnost odporu. Toho si byli velmi dobře vědomi nacističtí činitelé a záměrně zakazovali Polákům, aby se scházeli a navzájem navštěvovali.

V nacistických zprávách se vyskytují časté zmínky o neutuchající touze polských občanů scházet se po práci a v době pracovního volna. Je zcela pochopitelné, že polský muž či žena snadněji snášeli odloučení od vlasti i těžkou práci, měli-li příležitost si pohovořit rodným jazykem s krajany, mohli-li si vzájemně poradit a pomoci. Schůzky polských dělníků a dělnic nesloužily tudíž jen k tomu, aby si tu navzájem vylévali své stesky, nýbrž staly se místem povzbuzování, posilování, předávání zpráv z domova i zpráv politických apod. Je zajímavé sledovat reakci nacistických úřadů, když zjistily, že se na některé vesnici Poláci scházejí. Z takových zpráv lze vždy vyčísti strach a nejistotu z toho, co polští občané na schůzkách dělali, o čem hovořili apod.

Nacistické orgány neměly pochopitelně nejmenší zájem, aby Poláci konali jakékoli schůzky. Sledovaly pečlivě každý jejich krok. Četnická stanice Velké Březno hlásila například v prosinci 1942 zjištění místního vedoucího NSDAP, že se polští dělníci z okolních vesnic hodlají sejít u jednoho zemědělce. Brzy se ukázalo, že šlo o pokus několika Poláků společně oslavit štědrý den; leč i to bylo nacistickým funkcionářům podezřelé a „viníci“ byli oznámeni gestapu.⁵¹

Strach i ze zcela nevinných schůzek byl tak veliký, že Poláci, kteří se přes zákaz pokusili sejít se známými a třeba si s nimi jen pohovořit, byli přísně tres-

⁵¹ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 302. Zpráva čet. stanice Vel. Březno, 26. 12. 1942.

táni. Například gestapo v Opavě vydalo v r. 1942 nařízení, aby polští dělníci a dělnice, kteří porušili zákaz o vycházce a schůzkách, byli místo dlouhého úřadování a psaní na místě zatčeni a uvězněni. Ve vězení však nesměli sedět v pracovní dny; trest si odpykávali v sobotu odpoledne a ve volné neděle, a to o chlebě a vodě, na tvrdém lůžku. Dokonce ani schůzky, na nichž si polští občané jen zpívali, popřípadě hráli na hudební nástroje, nacisté nepovolovali, rozháněli je a provinilce trestali.⁵²

Pročítáme-li archivní prameny o Polácích na našem pohraničí, setkáme se velmi často s jejich odporem vůči dlouhotrvající pracovní době, přesčasové práci, práci o nedělích a svátcích. V zemědělství byla pracovní doba prakticky neomezená. V průmyslu se počet hodin pohyboval mezi 10–12 až 14 hodinami denně. Němečtí zemědělci žádali po svých polských dělnících, aby pracovali od svítání do pozdní noci. Pokud se někdo vzpíral, byl přinucen hrozbou pracovního či koncentračního tábora. Na poradě starostů z oblasti vládního prezidenta Opava si mnozí z nich stěžovali, že Poláci odmítají pracovat více než deset hodin denně a že je třeba je neustále nutit k vícehodinové práci alespoň ve žních. Značný počet Poláků raději opouštěl tajně zaměstnání a prchal směrem k domovu. Vládní prezident podotýkal ke stížnostem „bürgermeisterů“, že polští dělníci musí bezpodmínečně pracovat tak dlouho, jak si to přeje německý sedlák. Dále oznamoval, že nestačí trestat Poláky, kteří bez svolení opustili přidělená pracoviště, pouhým třítydenním vězením, nýbrž je nezbytné posílat takové provinilce do trestného tábora pro cizince v Norsku.⁵³

Četnická stanice v Liptáni například hlásila, že Poláci zaměstnaní v obci a okolí odmítali pracovat déle než dvanáct hodin a tvrdili, že v Polsku není ani při špičkových pracích v zemědělství delší pracovní den. Na shromáždění jim úředník pracovního úřadu vysvětlil jejich povinnosti a upozornil je, že při odmítnutí dlouhotrvající práce budou posíláni do koncentračního tábora.⁵⁴

Značný odpor u polských občanů vyvolala práce o nedělích a svátcích. Dělník, který celý týden od rána do noci těžce pracoval, dostával nedostatečnou stravu a jako odměnu neúměrně nízkou mzdu, neměl pochopitelně chuť strávit několik nedělních volných hodin znovu v práci pro nenáviděnou říši. V zemědělství byly v tomto směru pochopitelně poměry nejhorší a zvláště v době sezónních prací neznali polští dělníci co je to pracovní volno. Na mnoha místech se proto vzpírali nedělní práci, ale zase tu byl nacistický potlačovací aparát, který hrozbami vězení, gestapa a koncentračních táborů zjednával pořádek. Ke konci války často už nepomáhaly ani hrozby či represálie a stále se množily případy, kdy Poláci odmítali dlouhou pracovní dobu. Nakonec i v zemědělství nechtěli pracovat déle než osm hodin denně.⁵⁵

Na mnoha místech se polští dělníci domáhali vyšších mezd a uváděli, že nemohou vyžít z několika vydělaných marek. Stávaly se případy, že odmítali pracovat za nízké mzdy a jen hrozba koncentračních táborů byla zpravidla s to přinutit nespokojence k jakés takés poslušnosti. Mzdová politika byla vůči polským dělníkům tvrdá především v zemědělství. Tam také nejčastěji docházelo k jejich střetávání s nacistickými orgány.

⁵² StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301–645. Přípis gestapa Opava, 14. 8. 1942.

⁵³ Tamtéž. Přípis landrátu Opava, 20. 7. 1942.

⁵⁴ Tamtéž, Landrát Krnov, Ho 604/1, č. 722. Zpráva 26. 4. 1940.

⁵⁵ Cit. d. Jos. Orlika, str. 170.

V r. 1940 hlásila například četnická stanice v Píckovicích, že četnictvo muselo zjednat pořádek mezi polskými zemědělskými dělníky, kteří odmítali pracovat jak u sedláků tak na velkostatku. Na velkostatku si dospělý Polák mohl vydělat nejvíce 30 marek měsíčně (ženy a mládež mnohem méně), u sedláka pak jen 21 marek. Poláci, kteří odmítli za tak nízkou mzdu pracovat, uváděli na svou obranu, že nemají ani šatenky, chodí bez obutí a rozedraní. Samotní četníci hlásili, že vylíčená situace je pravdivá a že je nutno najít nějaké řešení. Starosta obce Rašovic hlásil landrátu v Litoměřicích v r. 1940, že polští zemědělstí dělníci, kteří vydělávali u sedláka 21 marek a dělnice 15 marek měsíčně, odmítli pracovat a dokonce nepřijali výplatu s odůvodněním, že nebudou pracovat, dokud nedostanou přidáno. Pracovní úřad měl celou záležitost prošetřit společně s četnictvem, a to takovým způsobem, aby Poláci prý už konečně poznali, že musejí respektovat i nařízení o mzdách.⁵⁶

Také v Liptáni odmítla početná skupina Poláků pracovat. Když je četníci vyšetřovali, odvolávali se na slib, že v říši dostanou měsíčně aspoň 40 marek a zatím si vydělávali nejvýše 23 marek. Obdobných příkladů by bylo možné uvést daleko více.⁵⁷

Nespokojenost se mzdou byla spojena zpravidla se stížnostmi na stravování a ubytování. Četnická stanice v Krnově například hlásila v červenci 1941 gestapu v Opavě, že se mezi polskými dělníky na velkostatku v Holčovicích rozmohla krajní nespokojenost se mzdami a stravováním. Vyšetřování ukázalo, že někteří Poláci odmítali pracovat a chtěli odejít. Hlavním podněcovatelem byl Józef Nowak, který nabádal své krajany, aby žádali hodinovou mzdu a denně litr plnotučného mléka. Zatímco se někteří dali zastrašit hrozbami, vrátili se a začali pracovat, Nowak se pokusil společně s bratrem uprchnout; byli však chyceni. Četnický velitel žádal pro Nowaka co nejpřísnější potrestání, protože již předtím byl několikrát trestán za nenošení „P“. Není známo, jak byl Nowak potrestán, ale je více než pravděpodobné, že musil ztrávit několik měsíců ve výchovném táboře.⁵⁸

Polští dělníci nebyli tudíž nečinní vůči nelidskému vykořisťování, i když jim hrozily kruté tresty. Nejenže si stěžovali na nízké mzdy, ale odmítali dokonce pracovat a žádali návrat do vlasti. Výsledkem těchto pokusů byly většinou jen hrozby koncentračními tábory a zákroky četnictva či přímo gestapa. Nacistický režim dal Poláky k dispozici velkým i drobným podnikatelům, průmyslníkům i zemědělcům jako jednu z nejlacinějších pracovních sil a jakákoli jejich obrana byla za tehdejších podmínek téměř bezvýslednou. Tím více třeba obdivovat ty z polských občanů, kteří se odvážili protivit nacistické mzdové politice a dokonce si vynucovali zvýšení mezd odmítáním práce. Nutno uvést, že šlo zpravidla o malé skupiny zemědělských dělníků, izolovaných na německých vesnicích, proti nimž mohl vystoupit nacistický potlačovací aparát s veškerou brutalitou.

Zaměstnavatelé vyžadovali na cizích občanech nejvyšší možný výkon. V tomto ohledu se jim zdaleka nepodařilo dosáhnout vytčeného cíle. Vidíme na příkladech polských dělníků, kteří byli na našem pohraničí, jaké s nimi měli různí nacističtí funkcionáři a zaměstnavatelé potíže. Zpravidla pracovali jen tolik, kolik v daných podmínkách považovali z hlediska osobní bezpečnosti za nutné. Při

⁵⁶ StA Litoměřice, Landrát Litoměřice, Pol. III a 3. Přípis ze 4. 5. 1940 a 2. 5. 1940.

⁵⁷ StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604/1, č. 722. Zpráva čet. stanice v Liptani, 26. 3. 1940.

⁵⁸ StA Opava, Landrát Krnov, Pol. 900/1. Přípis z 6. 7. 1941.

čtení zachovaných hlášení a zpráv rozličných úřadů a institucí objevujeme desítky způsobů, jak Poláci narušovali nacistickou výrobu. Mezi nimi se projevovala obecná nechuf k práci, ať v zemědělství nebo v průmyslu. Němečtí statkáři si nejednou stěžovali, jak Poláci pracují bez zájmu, myslí být ke všemu v pravém slova smyslu honěni apod. Bylo prý jim lhostejné, zda úroda shnije na polích, zda se poškodí nějaký stroj atd.

Gestapo v Liberci vydalo v r. 1943 oběžník, v němž upozorňovalo své nižší složky, policejní a stranické instituce, že cizí dělníci včetně Poláků jsou solidární ve snaze porušovat pracovní morálku a disciplínu. V oběžníku se praví, že nedisciplinovanost na pracovištích je u nich výsledkem nepřátelského postoje k režimu říše. Dále liberecké gestapo upozorňovalo na nepřátelskou propagandu, která vyzývala ke zpomalování pracovního tempa. Nedisciplinovanost a špatná pracovní morálka byla podle názoru gestapa spjata s uvědomělou sabotáží.⁵⁹

Gestapo v Opavě již v r. 1941 poukazovalo na skutečnost, že se mezi polskými dělníky rozšířily případy odmítání práce a špatné pracovní morálky. Gestapo sdělovalo v oběžníku podřízeným služebnám a četnickým stanicím, že proti Polákům, kteří se takto proviní, je zbytečné postupovat systémem ukládání dlouhých trestů vězení s úmyslem je takto napravit. Poláky jako potřebné dělníky bylo by prý nevhodné zdarma živit ve státních věznicích. Proto gestapo navrhuje přivádět je k rozumu krátkým, ale ostrým vězením. Zkušenosti prý ukázaly, že je to výhodnější cesta. Po dohodě s generálním prokurátorem v Litoměřicích nařídilo opavské gestapo, aby Poláci, kteří se dopustili nějakého přestupku proti pracovní disciplíně, nebyli dáváni do soudních vězení, nýbrž aby je služebny gestapa potrestaly nejvýše čtyřtýdenním zostřeným vězením. Zostření spočívalo v tvrdém lůžku a v podávání teplého jídla pouze jednou za čtyři dny.⁶⁰

Velká vítězství Rudé armády měla neobyčejně kladný vliv na chování cizích dělníků a válečných zajatců v říši. Téměř v každé zprávě nacistických úřadů se hovoří o rostoucím sebevědomí těchto lidí, o dalším poklesu jejich pracovního výkonu apod. Opavský vládní prezident hlásil například v červnu 1943 nadřízeným orgánům, že zvláště slovanské dělnícko začíná být sebevědomější, natrně z utvrzeného přesvědčení o brzké porážce fašistického Německa. Dále připomínal, že zejména Poláci a ostarbeitři jsou nespolehliví a málo pracovití, zato mají spoustu nesplnitelných požadavků. V zemědělství například odmítali pracovat více než osm hodin denně.⁶¹

Velitel četnické stanice v Březové nad Svitavou vypracoval rozsáhlý elaborát o zkušenostech s cizími dělníky z r. 1944. Psal, že se od jisté doby rozšířila mezi nimi nechuf k práci a velmi sebejisté, možno říci drzé vystupování. Uvádí, že příčinou toho jsou nejen poslední neúspěchy wehrmachtu na frontě, nýbrž i skutečnost, že tito lidé jsou již delší dobu v říši, že si proto dovedou poradit s nepřátelským prostředím a využít všech příznivějších okolností ve svůj prospěch. Dále se z přípisu dovídáme, že na mnoha místech je německý sedlák plně závislý na polských pracovnících, protože je nezbytně potřebuje a náhradu za ně nemá. Toho jsou si Poláci vědomi a vzniklé situace prý zneužívají.⁶²

⁵⁹ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6/1. Přípis gestapa v Liberci, 11. 1. 1943.

⁶⁰ StA Opava, Landrát Krnov, Pol. 1000/1, č. 273. Oběžník gestapa Opava, 18. 12. 1941.

⁶¹ Cit. d. Jos. Orlika, str. 170.

⁶² StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604/1, č. 723. Zpráva čet. stanice v Březové nad Svitavou landrátu ve Svitavách, 14. 4. 1944.

Třeba přiznat, že autor přípisu správně vystihl některé příčiny, jež vedly k rozkladu pracovní morálky cizích dělníků, mezi nimi též Poláků. V prvních letech války, kdy Německo bylo na vrcholu moci a cizích občanů bylo v říši ve srovnání s pozdějším období méně, mohli nacisté lépe kontrolovat jejich pracovní výkon a celkové chování. Avšak po porážkách na východní frontě byli němečtí sedláci a němečtí dělníci z průmyslu posíláni ve větší míře na frontu. Počet cizích dělníků rostl. Nemohli být už zdaleka tak pečlivě střeženi jako dosud. Navíc se v průběhu války stále upevňovala mezinárodní solidarita cizích pracovních sil v říši, což podstatně ovlivňovalo jejich pracovní morálku a zvyšovalo sebejistotu ve vystupování vůbec.

Je velmi těžko posoudit, do jaké míry špatná pracovní morálka, vyhýbání se práci, poškozování strojů či podobné akce byly uvědomělou akcí, sabotáží a do jaké míry šlo o projev lidské reakce na špatné zacházení, o čin motivovaný nenávistí k německému zemědělci, nebo snad o náhodné poškození stroje apod. Máme k dispozici pouze zprávy nacistických orgánů, které pochopitelně kvalifikují všechny takové události jako sabotáž. Je nepochybné, že polští občané sahali velmi často a zdařile k uvědomělým pokusům o sabotáž. Na druhé straně nacistické instituce charakterizovaly většinu sebemenších pracovních prohřešků jako sabotáž a obviněné podle toho krutě trestaly. Neznáme zdaleka všechny pokusy či provedené sabotážní akce. Na mnohé nacisté vůbec nepřišli; značná část materiálů byla zničena. Poláci, podobně jako jejich druhové jiných národností, hledali cesty a způsoby, jak třeba i maličkostí poškodit hospodářství říše. Nacistická výzvědná služba podávala čas od času hlášení o některých zamýšlených sabotážích, o nichž se nějakým způsobem dověděla.

Například v r. 1941 bylo hlášeno z Norimberka služebnám gestapa v tzv. Sudech, že polské podzemní organizace zamýšlejí provádět větší i menší sabotážní akce, které měly být maskovány jako nešťastné náhody. Objekty sabotáží byly vojenské budovy, sklady, továrny, železnice apod. Všechny služebny gestapa měly proto co nejpřísněji dohlížet na polské dělníky.⁶³

Značné vzrušení způsobila v továrně Schmidt a spol. v Děčíně událost, která se stala v r. 1944. Skupina šesti polských dělnic a jedna Ukrajinka odmítly pracovat přes čas v jiné dílně, než kam byly přiděleny, i když vedoucí podniku je několikrát volal k zodpovědnosti a vyhrožoval policií. Když ani po opětovném vyhrožování tři z polských dělnic a ani ukrajinská dělnice neuposlechly a nešly pracovat, kvalifikovalo ředitelství podniku jejich čin jako sabotáž. Psalo kriminální policii, že v podniku je u většiny cizích dělníků zřejmá tendence odmítat práci a že zmíněný případ je jen logickým pokračováním cílevědomého narušování pracovního procesu. Bylo uvědoměno také gestapo. Ředitelství továrny žádalo, aby všechny pracovnice pro výstrahu co nejpřísněji potrestalo.⁶⁴

Některé další dochované příklady naznačují na mnohem promyšlenější způsoby, jak se vyhnout práci, jak odejít na výhodnější pracoviště, jak co nejvíce poškodit nacistické hospodářství i poškozováním strojů apod. Například polský zemědělský dělník Niederthal byl odsouzen v r. 1943 na osm týdnů do výchovného tábora, protože podle sdělení gestapa v Opavě nabádal své krajané, aby nepracovali u sedláků, kam byli přiděleni, a šli na pracovní úřad, kde by se dožadovali nového zařazení. Gestapo charakterizovalo onoho dělníka jako „za-

⁶³ StA Kadaň, Vládní prezident K. Vary, 866 VII-16. Dálnopis Norimberk, 6. 2. 1941.

⁶⁴ StA Litoměřice, Landrát Děčín, Pol. 300. Zpráva z 6. 10. 1944.

vilého Poláka“, který byl drzý a každou noc se potuloval kdesi venku. Majitelka velkostatku, na němž Niederthal pracoval, žádala gestapo, aby po odpýkání trestu nebyl k ní posílán zpět, má-li být mezi ostatními polskými dělníky klid. Označila Niederthala za vůdce polských a ukrajinských dělníků v landrátě Krnov, na něž prý měl neobyčejný vliv. Dále sdělovalo gestapu, že záměrně ničil zemědělské stroje. Dělal to tak obratně, že mu bylo těžko co dokázat. Podle vyjádření odborníka byl například elektrický stroj, o němž se soudilo, že se sám spálil, úmyslně poškozen. Niederthala odsoudili do koncentračního tábora.⁶⁵

Polská zemědělská dělnice Majcherowa, zaměstnaná u německého sedláka v Křišťanovicích, byla zaměstnavatelem oznámena gestapu, protože projevovala „naprostou nechuť k práci“ a navíc se měla několikrát pokusit o poškození strojí. Do řezacího stroje strčila lopatu a zlomila nože; při řezání sečky rozřezala i dřevo, což bylo nebezpečné jak pro sečku, tak pro zvířata; krávy nedojila správně apod. Kromě toho nabádala své krajany, aby jednali jako ona, aby málo pracovali a poškozovali majetek německých sedláků, kde jen mohou. Toto udání se dostalo až do situační zprávy landráta Moravský Beroun. Sám vládní prezident v Opavě si při čtení zprávy připsal na okraj poznámku: „Patřila již dávno zavřít.“ Není pochyb, že i tato Polka byla exemplárně potrestána.⁶⁶

Dne 5. července 1943 shořela ve Vlčicích velká stodola, v níž bylo asi 67 fůr sena. Za pachatele byli označeni dva Poláci, kteří byli na místě 23. července popraveni. K popravě se museli dostavit všichni Poláci z území landráta Jeseník. Bylo jich asi pět set. Velmi charakteristický je komentář příslušného orgánu landráta. Němečtí sedláci prý byli rozezleni, že polští dělníci, nakomandovaní k popravě svých krajanů, zameškali celý den žňových prací. Podle názoru landráta se měla poprava konat v některou volnou neděli nebo ve večerních hodinách.⁶⁷

Nikdy se nemůže podařit zjistit všechny případy sabotáží, větších i menších, zdařilých i nezdařilých. Je však jisté, že se mnozí polští občané snažili podle svých možností poškodit nacistické hospodářství všude, kde se jen naskytla příležitost. Na první pohled nepatrnými zásahy přispívali bezejmenní Poláci aktivně a účinně v boji proti fašismu. Zpravidla bylo zapotřebí i k nepatrnému sabotážnímu činu značné dávky odvahy a politického uvědomění, uvážíme-li, jak právě Poláci byli pod nepřetržitým dozorem policie a gestapa, i prostých německých občanů.

Velmi důležitým způsobem obrany i odporu, jehož používali polští i jiní občané na nucených pracích v říši, byly útoky. Poláci na československém pohraničí byli v poměrně výhodnějším postavení než jejich krajané ve vzdálených oblastech říše. Neměli do svých domovů tak daleko a tudíž větší naději při útěku, že proniknou sítí obtíží a nebezpečí. Často se stávalo, že Poláci přechali už z transportů do fašistického Německa, nebo ještě před přidělením na jednotlivá pracoviště.

O útěk se pokoušeli z mnoha důvodů. Někteří byli přiděleni ke zvláště krutému zaměstnavateli, u něhož byly pracovní podmínky ještě horší, než se stalo

⁶⁵ StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604/1, č. 723. Čet. stanice Liptaň, 21. 11. 1943 a Krnov, 2. 12. 1943.

⁶⁶ StA Opava, Vládní prezident Opava, I-6, č. 1448. Situační zpráva landráta Moravský Beroun, červen 1941.

⁶⁷ Cit. d. Jos. Orlíka, str. 183.

pravidlem. Například u některých sedláků a velkostatkářů dostávali méně jídla než jim náleželo, byli bití, byli zvláště nedostatečně oblečení a obuti, špatně ubytováni apod. Nemohouce snést takové poměry, dávali přednost útěku, i když riskovali v případě chycení přísné potrestání. Konec konců nebyli bezpeční, ani když se dostali z říše domů. Tam na ně čekal život štvance, protože nacistické orgány uprchlíky hledaly a posílaly je do výchovných a koncentračních táborů.

U některých Poláků to byla zase touha po domově a starost o rodiny, která je hnala do rizika opustit přidělená pracoviště v říši a utéci domů. Značný počet jich utíkal ze zaměstnání s cílem vyhledat lepší místo v jiné oblasti, s toužebně očekávanými výhodnějšími pracovními podmínkami. V průběhu války procházelo našim územím mnoho polských uprchlíků, kteří byli nasazeni například v Bavorsku, Sasku, Rakousku a jinde. Odtamtud uprchli a šli přes okupované Československo, kde bylo riziko útěku (zejména v oblastech s českým obyvatelstvem) nesrovnatelně menší než tam, kde bylo osídlení německé. V mnoha případech útěků bylo nemálo uvědomělé snahy nepracovat pro fašisty, oslabit svým útekem mašinerii nacistického hospodářství.

Archívy nacistických úřadů vydávají stovky příkladů, jako svědectví rozsáhlých útěků polských občanů. V materiálech z počátku války se vyskytují hlášení také o útečích polských válečných zajatců. Bylo to hlavně v době, kdy tisíce Poláků žily ještě v zajateckých táborech.

V prvních válečných letech dostávala část polských občanů dovolenky na cesty domů. Velmi často se však stávalo, že se jich většina nevrátila zpět do říše. Všechny však hledaly v Polsku nacistické orgány; když se nezdržovali u své rodiny, byla tato s celým příbuzenstvem přesto ve značném nebezpečí před zásahem gestapa. Německé úřady v tzv. Sudetech se mnohokrát dožadovaly, aby uprchlí občané, nebo ti, kteří se nevrátili z dovolené, byli v Polsku intenzivně hledáni a v případě dopadnutí exemplárně potrestáni. Starosta v Dubnici ve svém hlášení landrátovi v Jablonném v Podještědí vyzýval například, aby se proti chyceným uprchlíkům postupovalo co nejpřísněji, jinak prý se německé úřady stanou v očích všech Poláků směšnými a úteky se budou množit.⁶⁸

Počet polských uprchlíků rok od roku stejně stoupal. Příčin bylo několik. Jednak Poláků v našem pohraničí přibývalo v důsledku přemístování průmyslu. Proto i počet těch, kteří toužili utéci a svůj záměr provedli, byl nutně větší. Nacistické orgány nebyly s to ani při největším vypětí sil uhlídat tak velký počet cizinců. Počty četníků na vesnicích a příslušníků továrních stráží nebylo možné zvyšovat, takže ti to ani s pomocí civilního obyvatelstva nebyli schopni zvládnout nad nimi dozor. Porážky nacistů pochopitelně působily blahodárně na sebevědomí, uvědomělost a rozhodnost cizích občanů v říši, Poláci nevyjímajíc. Zvláště, když se Rudá armáda blížila nezadržitelně k polským hranicím, usilovali polští občané v co největší míře dostat se do svých domovů. Také rostoucí solidarita mezi cizími dělníky všech národností zvyšovala koncem války naději na zdařilé úteky, jejichž počet tak silně narůstal.

Máme k dispozici seznamy hledaných a chycených osob, které vypracovalo gestapo pro oblast vládnoucího presidenta v Ústí nad Labem. Mezi hledanými převážnou většinu tvořili uprchlí cizí dělníci a váleční zajatci. Na základě těchto zatykačů — byť nejsou zdaleka úplné — si přece jen můžeme učinit představu o rozsahu útěků. Zatímco v r. 1941 pátralo gestapo tohoto obvodu asi po 15–20

⁶⁸ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6/4. Přípis ze 14. 3. 1942.

cizích dělnících a válečných zajatcích každých čtrnáct dnů, v r. 1942 za stejné časové období hledalo průměrně třicet uprchlíků a v následujícím roce ještě více. Mezi hledanými byl vždy značný počet Poláků. Také mezi chycenými bylo vždy několik polských dělníků. Například podle hlášení z 3. července 1941 hledalo gestapo celkem 14 uprchlých osob, z toho 8 Poláků. V předchozích dvou týdnech se podařilo gestapu chytit 7 polských zemědělských dělníků na útěku. Ve zprávě z 11. listopadu 1942 se pohřešovalo 58 osob, z toho 4 Poláci; chyceno bylo za 14 dnů, o nichž zpráva hovoří, 8 Poláků, atd. atd.⁶⁹

Skutečnost, že rok od roku utíkalo stále více Poláků z našeho pohraničí, dokazují i jiné zprávy nacistických orgánů. V srpnu 1943 měly četnické stanice v oblasti vládního presidenta Opava vypátrat, zda nepůsobí nějaká tajná organizace, která povzbuzuje cizí dělníky, hlavně Poláky a ostarbeitry, k útěku. Z Krnova hlásili, že o organizaci nic nevědí a podle jejich mínění byl prý podminěn masový útek polských dělníků špatnou stravou, nevhodným ubytováním a krutým zacházením s nimi. Gestapo v Opavě vydalo v říjnu 1942 tajný oběžník o cizích pracovních silách. Velká část oběžníku se věnuje polským občanům. Potrestání polského uprchlíka z pracoviště, pokud byl chycen, spadalo pod pravomoc gestapa. Dále oběžník zdůrazňoval, že téměř každý uprchlý Polák byl domluven s kamarády, kteří mu pomáhali. Proto pokládalo gestapo za nutné vyšetřit přísně i spolupracovníky uprchlíka a zjistit všechny kontakty.⁷⁰

Procento cizích dělníků prchajících z říše se stalo pováživým zjevem. V našem prostředí byli Poláci mezi ostatními příslušníky evropských národů, kteří hledali východisko ze své situace v útěku, na předním místě. Nacistické orgány se pokoušely omezit počet útěků a zvyšovaly okruh osob, které hlídaly cizí dělníky. Byli zapojeni též vybraní příslušníci NSDAP. Podle výnosu říšského vůdce SS z 5. září 1942 byla strana NSDAP pověřena pomáhat policii a gestapu při dozoru nad cizími pracovníky. Vůdce SS poukazoval na nebezpečí, které hrozí říši zejména od příslušníků východních národů a z tzv. protektorátu. Krajští vedoucí NSDAP měli proto vybrat nejspolehlivější příslušníky strany a poučit je o povinnostech při pozorování cizích dělníků. Pověření členové NSDAP pracovali skrytě a oznamovali svá pozorování policii a gestapu.⁷¹

Německé obyvatelstvo, a to nejen vybraní důvěrníci, velmi často účinně zasahovalo a pomáhalo policii a gestapu chytat polské i jiné uprchlíky. Dá se říci, že valná většina polských občanů, která uprchla z pracovišť na našem pohraničí, nebo ti, kdož jím procházeli na cestě domů a byli tu polapeni, dostali se do rukou policie aktivní pomocí německého obyvatelstva. I mezi Němci byli pochopitelně slušní lidé, leč zejména v prvních fázích války byla většina z nich zpita válečnými úspěchy wehrmachtu, a proto byly tyto kraje pro každého uprchlíka krajně nebezpečné. Teprve koncem války ochabli někteří Němci ve své jakési mimoslužební horlivosti. Ovšem i potom zůstal všude dostatek fanatiků, kteří poctivě pomáhali zneškodňovat prchající cizince, mezi nimi i Poláky. Značná část těchto dopadených uprchlíků se dostala do rukou gestapa a odtud do koncentračních táborů.

⁶⁹ StA Litoměřice, Landrát Chomutov, Pol. X—D. Zatykač gestapa pro oblast vládního pres. Ústí n. L.

⁷⁰ StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604/1, č. 723. Přípis polic. vel. Krnov, 16. 8. 1943. Tamtéž, Landrát Opava, Pol. 301—645. Gestapo Opava, 23. 10. 1942.

⁷¹ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301—645. Přísně tajný výnos. Berlín, 5. 9. 1942.

Nacistické orgány se snažily zabránit útekům polských občanů i jinými způsoby než zvýšeným dozorem. Poláci nesměli používat například železniční dopravy bez svolení policie. Ve vlacích našeho pohraničí se na příkaz gestapa často prováděly kontroly a razie na prchající Poláky, kteří přes zákaz použili železnice.⁷² Dále gestapo upřesnilo pravomoc pro stíhání a trestání uprchlých Poláků. Policejní orgán hlásil gestapu útěk Poláka spolu s jeho popisem a adresou v Polsku. Chycení polští dělníci podléhali výlučně pravomoci gestapa a byli posíláni buď do výchovných nebo koncentračních táborů.⁷³ Ovšem ani tresty, ani kontroly, razie ve vlacích, ani obtíže ve vlasti nebyly s to zmenšit touhu Poláků po domově. Útěky pochopitelně vážně narušovaly hospodářství říše.

Poláci na našem pohraničí nezůstali osamoceni v moři nenávisti a pohrdání ze strany nacistů. Vytvářeli často na vesnicích a v továrnách kolektivy, aby se navzájem posilovali v odporu vůči fašistickým zotročovatelům. Mnozí Poláci s pomocí českého obyvatelstva měli možnost poslouchat rozhlas a šířit pak zprávy mezi své krajany.

Například gestapo v České Lípě již v r. 1939 nařídilo, aby byli zatčeni polští občané, šířící nepřátelskou propagandu, a převezeni do zvláštního oddělení v koncentračním táboře Dachau.⁷⁴ V nacistickém materiálu se nacházejí zprávy o pátrání po Polácích, kteří byli členy podzemních organizací a pracovali mezi svými krajany na území říše. I když tyto zprávy jsou velmi kusé, přece jen podávají nezvratný důkaz, že mezi Poláky v říši existovaly ilegální skupiny, jejichž cílem bylo působit na krajany pracující v Německu a vést je k boji proti fašismu.

K takovým Polákům patřil jistě také Dobrowolski, na něhož byl v r. 1940 vydán zatykač. Tento Polák vedl mezi svými krajany v tzv. Sudetech „rozkladné řeči“. Před zatčením se mu podařilo uprchnout. Nebo polský občan Józef Beran, po němž pátralo gestapo v Trutnově v červenci 1941, byl podle všech náznaků vyplývajících z hlášení gestapa, příslušníkem ilegální skupiny. Byl stíhán za „velezní radné rejdy“. Také jemu se podařilo před gestapem uprchnout. O několik týdnů později úřadovna SIPO v Trutnově hledala horlivě příslušníci polského podzemního odboje, působící na našem pohraničí, Hertu Mackovou, která byla zapsána jako „Volksdeutsche“ skupiny III. Její pravé jméno bylo Hedwika Malkowska, narozená ve Varšavě. V tzv. Sudetech měl podle zpráv gestapa v Trutnově působit též Polák Jan Gosowski, vlastním jménem Feodor Gnura, jemuž se podařilo uprchnout z vězení v Halle. Tento Polák plánovitě šířil rozkladnou propagandu v podnicích válečného hospodářství.⁷⁵

Bohužel zprávy z nacistických pramenů jsou v těchto otázkách velmi skoupé. I tak je pravděpodobné, že mezi polskými občany v tzv. Sudetech existovaly ilegální kroužky. Je možno se i domnívat, že některé z nich byly ovlivněny komunisty. Tuto domněnku mimo jiné dokazuje nařízení K. H. Franka z května 1944. Tam se praví, že pokusy zahraničních činitelů o rozpoutání komunistické činnosti při vytváření rozličných spojů v řadách polských dělníků a dělníků z východu si vyžaduje zvýšený policejní dozor nad nimi a omezení jejich osobní

⁷² Tamtéž. Porada o prac. nasazení cizích dělníků, konaná v Opavě 27. 7. 1942.

⁷³ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301—645. Gestapo Opava, 2. 3. 1942.

⁷⁴ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6/4. Gestapo Čes. Lípá, 14. 10. 1939.

⁷⁵ StA Litoměřice, Landrát Litoměřice, Pol. III a 3. Čet. stanice Píčovice, 8. 5. 1940. StA Zámorsk, Landrát Vrchlabí, k. 487. Gestapo Trutnov, 26. 7. 1944. Tamtéž, SIPO Trutnov, 15. 11. 1944. Tamtéž, gestapo Trutnov, 19. 12. 1944.

svobody. Frank poukazoval pak na skutečnost, že mnohde je zanedbáván dohled nad těmito pracovními silami, zvláště pak nad těmi, které jsou ubytovány jednotlivě na vesnicích.⁷⁶

Mnozí Poláci nasazení na našem pohraničí navázali v průběhu válečných let úzké styky s tamním českým obyvatelstvem a s Čechy, kteří tam byli nasazení z tzv. protektorátu. Nacistickým úřadům pochopitelně nebylo neznámo, že mezi českým obyvatelstvem a polskými dělníky dochází ke stykům a snažily se je omezit na minimum. Vládní prezident v Ústí nad Labem vydal v dubnu 1940 nařízení všem přednostům pracovních úřadů, v němž uváděl, že z národně politických důvodů není únosné, aby Poláci přicházeli do styku s Čechy. Připomínal, že vzhledem ke srozumitelnosti jazyků by mohlo dojít k nežádoucím následkům a mělo by to nepříznivý vliv na nálady a chování Poláků. Ovšem technicky, jak psal vládní prezident, bude těžko vyhnout se styku Poláků s Čechy v západočeském uhelném revíru, v němž pracoval vysoký počet českých havířů. Proto nařizoval, aby v pásmu širokém aspoň 15 km od protektorátních hranic nebyli nasazováni polští civilní dělníci a polští váleční zajatci, a to ani v zemědělství. Na místa Poláků měli být v té souvislosti dáváni slovenští dělníci, i když s nimi byly potíže v tom smyslu, že Slováci museli dostávat vyšší mzdy.⁷⁷ V budoucnu pak nikdy nebyli nasazováni Poláci k českým zemědělcům.⁷⁸

Ani v dalších letech války nebyli Poláci nasazováni do obcí, v nichž žila většina českého obyvatelstva. V r. 1942 na poradě, jež se konala v Opavě a na jejímž pořadu byly otázky spojené s nasazením cizích dělníků, poukazoval opavský selský vedoucí na nebezpečí, jež hrozí v případě nasazení cizinců, hlavně Poláků a ostarbeitrů v obcích s převahou českého osídlení. Spolupráce Čechů s těmito lidmi se projevovala například v útěcích a byla označena vůbec za nejvyšší nebezpečnou pro nacistickou válečnou výrobu.⁷⁹

Bylo však technicky nemožné izolovat Poláky od Čechů, zvláště v oblastech, kde žilo vysoké procento českého obyvatelstva. Například v oblasti vládního prezidenta Opava nebo Ústí nad Labem. Mezi Poláky a Čechy existoval po celou dobu války těsný vzájemný vztah s hlavním motivem vzájemné pomoci. Dřívější nacionální nevraživost, jejímiž nositeli byli představitelé buržoazních vlád obou států, byla setřena společným osudem. Čeští občané pomáhali polským hmotně i morálně. Máme zprávy z nacistických pramenů, jež zcela jednoznačně dokazují tuto pomoc. Když byly z obsazeného Polska přeloženy tábory polských zajatců i na naše území, vyskytovaly se případy, že čeští obyvatelé dávali polským zajatcům nejen potraviny a šatstvo, ale že se pokoušeli zprostředkovat jim i styky s jejich rodinami v Polsku odesíláním tajných dopisů a zpráv. Účinně jim pomáhali též při útěcích.

Češi posilovali Poláky i morálně. Měli možnost poslouchat zahraniční rozhlas a ochotně předávali zprávy i Polákům. Zprávy o situaci na frontě měly mnohdy větší účinek než potraviny. Člověk informovaný o dění ve světě, o formování

⁷⁶ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301–645. Přípis K. H. Franka. Praha, 3. 5. 1944. Archivní materiál k těmto otázkám je velmi skrovný.

⁷⁷ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Pol. 302. Vládní prezident, 19. 4. 1940.

⁷⁸ Tamtéž, Landrát Litoměřice, Pol. III a 3. Landrát Litoměřice, 22. 4. 1940 a starostenský úřad v Evancovanech, 24. 4. 1940.

⁷⁹ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301–645. Porada o prac. nasazení cizích dělníků. Opava, 27. 7. 1942.

antifašistických sil a v pozdějších letech o porážkách wehrmachtu, lépe snášel těžký život, snadněji se vyrovnal nejen se svým postavením, ale získal i podnět, vzpruhu pro drobný, leč nebezpečný boj s fašistickými utlačovateli.

Z příkladů šíření politických zpráv nutno uvést aspoň některé. Ortsgruppenleiter NSDAP Picker z Polep sdělil četnictvu, že jeden Čech pravidelně seznamuje Poláky s politickými novinkami a pravděpodobně je i nabádá, aby odmítali pracovat. Výsledkem bylo, že polští zemědělstí dělníci se začali domáhat lepších pracovních podmínek, kvalitnější stravy apod.⁸⁰ Četnická stanice v Nové Vsi u Ústí a tamní gestapo vyšetřovalo v r. 1942 skupinu polských zemědělských dělníků a také některé Čechy, protože byli v podezření, že agitují mezi Poláky, aby nepracovali a bránili se proti týrání od nacistických funkcionářů. Pozornost se soustředila především na Poláka Kajetána Kapustu a Čecha B. Zemana z Božtěšic. Pracovní úřad v Ústí nad Labem dostal anonymní dopis, v němž se vyhrožovalo pracovníkovi tohoto úřadu Walterovi, který s oblibou bil polské dělníky. Dopis prý byl psán na českém stroji a zněl: „Herr Walter! Misshandeln sie die Polen ruhig weiter, aber vergessen sie nicht, dass der Tag der Abrechnung kommt. Winseln sie dann nicht zu viel, wenn sie dann dieselben Grausamkeiten am eigenem Leibe zuspüren bekommen. Denken sie daran, der Tag kommt bestimmt!“ Zmíněný Zeman Kapusta, podle výpovědi německých sedláků, nabádal Poláky, aby pracovali pomalu, aby o nedělích a svátcích vůbec odmítali pracovat a aby celkově zvýšili odpor proti německým zaměstnavatelům. Nepodařilo se bohužel zjistit výsledek vyšetřování.⁸¹

Polští občané na našem pohraničí žili v dobrých vztazích nejen s českým obyvatelstvem, nýbrž i s příslušníky jiných národů, kteří sem byli posláni na nucené práce. Nacisté se pokoušeli Poláky izolovat i od občanů západních států, zejména od Francouzů. Polští váleční zajatci neměli být zásadně nasazováni a ubytováni v místech, kde byli váleční zajatci západních států.⁸² Leč tak jako nacisté nemohli zneškodnit styk Poláků s Čechy, nemohli zabránit ani jejich styku s Francouzi, občany SSSR, s Jugoslávci atd. Podle mnoha zpráv nacistických orgánů byly vzájemné vztahy cizinců různých národností v říši velmi dobré, poněvadž všechny spojovala jednotící myšlenka nepřátelství vůči fašismu.

Například četnická stanice Březová nad Svitavou hlásila v r. 1944, že cizí dělníci „drží pohromadě“ a jsou si významu této soudržnosti velmi dobře vědomi. Spojovací články této solidarity byli podle názoru NSDAP a četnictva ve zmíněné obci Ukrajinci a Poláci.⁸³

Mohli bychom uvádět další a další hlášení rozličných nacistických orgánů, z nichž jednoznačně vyplývá, že mezi oběťmi nacistického režimu, dočasně pobývajících na našem okupovaném území, byla opravdu vzájemná solidarita, jež se projevovala například pomocí při stravování, oblečení, různých druhích odporu apod. Mezi těmito lidmi se jako lavina šířily zprávy o německých porážkách a zdrcující většina byla rozhodnými odpůrci fašismu.

Poláci přechájející z nuceného nasazení směřovali převážně do vlasti. Tam se skrývali, žili v ilegálně a často se připojovali k partyzánským oddílům. Leč i na

⁸⁰ StA Litoměřice, Landrát Litoměřice, Pol. III a 3. Čet. stanice Polepy gestapu v Litoměřicích, 10. 5. 1940.

⁸¹ Tamtéž, Landrát Ústí n. L., Pol. 302, č. 798. Čet. stanice Božtěšice gestapu v Ústí n. L., 5. 5. 1942.

⁸² StA Opava, Landrát Opava, Ho 600—327. Výnos říšského min. práce. Berlín, 29. 5. 1940.

⁸³ Tamtéž, Landrát Krnov, Ho 604/1. Přípis z 14. 4. 1944.

našem pohraničí a v tzv. protektorátě se setkáme s Poláky, kteří se zapojili do našich odbojových a partyzánských organizací. Bohužel pramenů je velmi málo a jen na základě vzpomínek by mohly být zjištěny podrobnosti. Z nacistických dokumentů je znám jeden vážnější příklad. V průběhu vyšetřování ilegální KSČ se podařilo opavskému gestapu zneškodnit v r. 1943 tajnou organizaci v Příboře. Hlavou skupiny byl bývalý polský zajatec, který po propuštění ze zajetí ještě nějaký čas pracoval jako civilní dělník v tzv. Sudetech. Jmenoval se Kowalski. Současně s ním byli zatčeni tři stejně smýšlející Češi, které získal Kowalski pro organizaci. Gestapo připomínalo, že nejde o první případ nebezpečného spojení polské a české národnosti v obvodě vládního presidenta Opava. Ve skupině Kowalského pracoval také Leopold Krumholz, úředník z Kopřivnice, Rudolf Sasín, obchodní příručí z Příbora, a Jan Melčák, zámečnick. Melčák měl spojení se sovětskými partyzány a snažil se k nim převést uprchlého sovětského zajatce, který se skrýval u jednoho českého sedláka v Děhylově. Celá skupina Kowalského byla po krátkém věznění na gestapu v Opavě poslána do koncentračního tábora, kde se po ní ztratila stopa.⁸⁴ Dá se předpokládat reálně, že podobných příkladů spolupráce Poláků s Čechy v odbojovém hnutí na našem okupovaném území bylo dozajista více.

⁸⁴ Cit. d. Jos. Orlíka, str. 183 a 196.

Ze všech evropských národů, jejichž příslušníci se po fašistickém obsazení za války ocitli na nucených pracích v hitlerovské říši, tvořili Francouzi jednu z nejpočetnějších skupin. Když nacistické Německo zvítězilo nad Francií, verbovali fašisté v této zemi statisíce Francouzů na nucené práce. Kromě toho se ocitly v říši další statisíce francouzských válečných zajatců, rovněž začleněných do hospodářství říše. Statistika o počtech nasazených válečných zajatců a civilních dělníků všech národností v říši z počátku posledního roku války ukazuje, že Francouzi byli po občanech SSSR nejpočetněji zastoupeni.¹

Už v r. 1940 se na území Československa objevili francouzští váleční zajatci a brzy po nich i civilní dělníci z Francie. Bez nároků na úplnost pokusíme se určit největší podniky, druh a podmínky zaměstnání, v nichž Francouzi u nás žili. Jedna z prvních zpráv pochází z poloviny r. 1940 a jejím autorem bylo ústředí lesního hospodářství ve Vídni.² Oznamovalo všem lesním správám našeho území východně od Labe, že přichází velký počet francouzských a belgických válečných zajatců. Francouzi i Belgičané měli být použiti k jakýmkoli lesním pracím, především však k úpravě cest, a to za stejných podmínek stravovacích, ubytovacích aj. jako polští váleční zajatci. Hned první nařízení o Francouzích nerespektuje tudíž národnostní rozdíly.

Takřka současně nabízel francouzské zajatce vládní prezident v Opavě.³ Jednotlivé podniky si měly podávat žádosti o francouzské pracovní síly, jakmile pro ně vytvořily potřebné podmínky. V přípise je charakteristický dovětek: „Pro ubytování francouzských válečných zajatců je v zásadě vhodné jakékoli místo. Mohou to být například hostinské sály, stodoly, stáje, dřevěné baráky apod.“ Aby se zlikvidovalo nebezpečí útěků, měla být okna obydlí zamřížována, dveře opatřeny silnými závorami a ubikace obehnány ostnatým drátem. Francouzi mohli být zařazeni do práce ve skupinách i jednotlivě, ovšem jedině tehdy, když pracovali s německými dělníky. Jakmile se v závodech vyskytovali ve větší míře Češi, bylo jednotlivé nasazení Francouzů přísně zakázáno. Nacisté se obávali, že Češi vynaloží všechny síly k tomu, aby co nejvíce zmírnili tíživé postavení Francouzů.

Vinou zaměstnavatelů trpěli cizinci v říši obvykle mnohem více, než jak si to představovaly nejvyšší nacistické orgány. Výjimku netvořili ani francouzští váleční zajatci, a to hned na počátku války. Dokazuje to například zpráva kontrolního důstojníka, který měl za úkol prošetřit situaci v táborech válečných zajatců v obvodu lesní správy Vrchlabí.⁴ Žili tam povětšinou polští a francouzští zajatci. Důstojník zjistil, že v táborech nejsou žádné deky, zajatci nemají v ubytovnách ani židle, ani stoly, pryčny na spaní byly uzounké, zajatci se neměli kde mýt. Nemenší závady byly i ve stravování. Zajatci nejenže nedostávali přídavky pro těžce pracující, jak jim byly slíbeny, ale zaměstnavatel zdaleka nedodržel ani předepsanou normu potravin pro normální zahraniční dělníky. Kontrolní důstoj-

¹ Der Prozess . . . , sv. 30, dok. 2520-PS, BW-US 197. Civilních franc. dělníků bylo tehdy v říši nasazeno 764 000 a vál. zajatců 750 000.

² StA Třeboň, zem.-les. odd. N. Hradý A—30.

³ StA Opava, Landrát Opava, Ho 600—327. Vládní prezident I. 13—490/40. Opava, 17. 6. 1940.

⁴ StA Zámorsk, Landrát Vrchlabí, Pol. 1002/03/9, k. 488. Vel. stalagu VIII Görlitz, 3. 8. 1940.

ník doslova uvádí: „Na večeri se vaří brambory po celý den ve čtyřech malých hrncích, pak se hodí do necek, přidá se trochu zeleniny, kroupy, večer se to všechno promísí a promění v hustou břečku.“ Lesní úřad ve Vrchlabí slíbil, že učiní nápravná opatření, ale neopomenul dodat svou domněnku, že se ani němečtí zajatci ve Francii neměli lépe než Francouzi u nich v táboře. Z odpovědi jasně vyplývalo, že tento zaměstnavatel nevyvinul asi mnoho úsilí k tomu, aby zlepšil postavení francouzských a polských zajatců, které vykořisťoval.

Nacisté často prováděli kontroly táborů zajatců nebo civilních dělníků. Nutila je k tomu situace na frontách, která si žádala, aby pracovní síla cizinců v říši byla co možná nejefektivněji využita. Na druhé straně si byli funkcionáři vyšších orgánů dobře vědomi toho, že oni sami nejvíce okrádají cizince o dávky potravin, šatstva a jiných náležitostí. Aby pak dostáli zvyšujícím se potřebám nacistického hospodářství ohledně práce schopných zahraničních dělníků, museli kontrolovat své podřízené, neboť ti by okrádání těchto pracovních sil přivedli tak daleko, že by příliš brzy byly ve stavu nepotřebného lidského materiálu, pro nějž by byla jediným východiskem krematoria koncentračních táborů.

Na podzim 1940 konstatoval například kontrolní důstojník v obvodě lesní správy Klášterce nad Ohří, že téměř všichni francouzští váleční zajatci mají tak rozedrané boty, že se nikterak nedají opravit. Francouzští zajatci museli pracovat s mokřýma nohama v leších, čímž vysoce vzrostla jejich nemocnost. Kontrola upozorňovala, že všichni Francouzi pocházejí z jižní Francie a nejsou tudíž zvyklí na zdejší podnebí.⁵

Na základě smlouvy mezi Německem a představiteli vlády ve Vichy mohly provádět prohlídky Francouzů také zvláštní francouzské komise. Velitelé táborů se však dovedli zajistit předem tak, aby komise snad neměla důvody ke stížnostem; komisi předcházela vždycky přátelská upozornění jednoho velitele druhému, aby někoho nepřekvapila nepřipraveného.⁶

Z dosavadních příkladů vyplývá, že Francouzi — váleční zajatci — byli zaměstnáváni na našem pohraničí lesními správami. V r. 1942 bylo lesnímu hospodářství odňato množství pracovníků, mezi nimi i Francouzů. Byli nasazeni na místa v té době již potřebnější, totiž do zemědělství. Nejvíce Francouzů pracovalo u německých sedláků či velkostatkářů v oblastech opavského a ústeckého vládního presidenta.⁷ Francouzští zajatci žili u sedláků přes různá šikanování přece jen volnějším životem než na pracích v lese. Především proto, že pracovali povětšinou jednotlivě. Konec konců byli i takoví němečtí sedláci, kteří měli s Francouzi jisté slitování, často byli ovšem zato německými orgány trestáni. Jako příklad uvedeme událost z landrátu Chéb. V jedné vesnici pracoval francouzský zajatec Jean Moignot v selské rodině Georga a Anny Silbermannových. Četnická stanice jednoho dne hlásila, že jmenovaní Němci byli viděni, jak se asi patnáct minut baví na cestě s Francouzem, ukazují mu fotografie a nakonec mu zaplatili v nedalekém hostinci pivo. Anna Silbermannová odnesla toto „nedůstojné“ chování k francouzskému zajatci odsouzením do koncentračního tábora.⁸

Většinou však žili Francouzi i u německých sedláků špatně. V obvodu landrátu Jablonné nad Nisou ubytovali například němečtí sedláci Francouze tak

⁵ OA Kadaň, Stalag III B. Landeschützenbatalion 826. Klášterec n. O., 8. 10. 1940.

⁶ Tamtéž, 00117/1—12. Weiden, 22. 10. 1941.

⁷ StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 8. Zprávy Goeringovi, Liberec, 12. 6. 1942.

⁸ StA Kadaň, Landrát Aš. Cet. stanice Chéb, 30. 6. 1941.

bídně, že kontrolní orgán musel nařídit, aby žili raději ve společném táboře.⁹ Hlášení pocházelo z prosince 1941 a Francouzi tehdy stále ještě spávali v nevytopených místnostech, ve stodolách a na půdách.

Do průmyslových podniků byli zpočátku zařazováni pouze civilní dělníci z Francie, nikoli zajatci. Nejdříve se tak dalo do závodů, které nenáležely do sektoru válečného průmyslu. O poměrech, v nichž žili francouzští civilní dělníci, svědčí příklad z keramických závodů ve Znojmě.¹⁰ Francouzský důvěrník psal veliteli NSDAP v oblasti Oberdonau o pracovních a životních podmínkách francouzských dělníků v řečeném závodě jen ta nejhorší sdělení. Uvádí například, že noční směna, trvající od šesti hodin večer do šesti hodin ráno, nedostává žádné jídlo, Francouzi jsou hladoví a nelze od nich tudíž očekávat potřebný pracovní výkon. Ani přídavky pro těžce pracující nedostávají, ačkoli na ně mají právo.

Důvěrník tvrdí v dopise, že s francouzskými dělníky se v podniku obecně špatně nakládá, ba dokonce, že jsou často bití: „Přiznávám, že mnozí z mých krajanů nestojí za mnoho, ale přece se najdou jiné prostředky, než zacházet s nimi jako se zvířaty, bít je a ponižovat.“ Také na stravování snesl důvěrník mnoho žalob a stížností, neboť se nedalo zdaleka srovnávat s jídlem německých dělníků: „Je nemožné, aby trvaly dále poměry, že by Francouzi čekali ještě o půlnoci jako psi na zbytky kuchyně.“ Nakonec dodává, že mnozí z civilních francouzských dělníků odjížděli do říše dobrovolně, ale jejich pracovní podmínky se nedají naprosto srovnávat se sliby, které jim Němci při verbování na práci dávali.

Podobné poměry si můžeme ověřit v dopise jedné francouzské dělnice, nasažené taktéž v keramických závodech ve Znojmě. Stěžuje si, že musí pracovat aspoň 72 hodin týdně místo smluvené šedesátihodinové pracovní doby. Svobodní dělníci nedostávají první rok žádnou dovolenou. Všichni jsou nuceni k tomu, aby podepsali smlouvu o nasazení v říši na celou dobu války. Přitom jsou špatně ubytováni. Disciplínu tu zajišťují ozbrojení verkšusáci, jejichž jediným argumentem je vrhnout se ve třech na jednoho Francouze a zbit ho holemi.

Poněvadž nacistický válečný průmysl trpěl nedostatkem pracovních sil, byli v něm brzy využiti i francouzští zajatci. V říjnu 1941 vydal říšský ministr pro zbrojení směrnice o nasazení francouzských válečných zajatců do leteckého průmyslu. V listopadu téhož roku vyšel pak tajný dokument reprodukuující názor samotného Hitlera o nutnosti nasazování francouzských zajatců do válečného průmyslu.¹¹ Nařízení platilo stejnou měrou — i když s určitými výhradami — také o zajatcích jiných národností, s výjimkou sovětských, kteří však o několik týdnů později byli taktéž posláni do válečné výroby.¹²

Jeden z prvních závodů válečné důležitosti v tzv. Sudetech, který zaměstnával ve velkém počtu francouzské zajatce i civilní dělníky, byly dnešní chemické závody v Záluží v Krušných horách.¹³ Už v r. 1940 tu byli zaměstnáni civilní francouzští dělníci. Několik set Francouzů nepodávalo tehdy dobrý pracovní výkon. Tamní podnikové ředitelství jej odhadovalo na 25 0/0 výkonu německých dělníků. Při výstavbě podniku bylo zaměstnáno přes 4000 francouzských za-

⁹ StA Liberec, Landrát Jablonné v P., Pol. X 154/6/5.

¹⁰ PA Keramické závody n. p. Znojmo. Dopis franc. dělnice paní Croisan v Paříži, 25. 5. 1943 a hlášení člena kontrol. orgánu pana Bauseta, 1. 8. 1943.

¹¹ PA železářny Branka, neuspořádáno. Opis směrnice, 8. 10. 1941.

¹² Der Prozess . . . , sv. 27, dok. 1206-PS, str. 64.

¹³ PA Záluží v K. Horách, Chemické závody čsl. sov. přátelství, techn. odd., č. 60001.

jatců. V ještě zvýšené míře byli tam Francouzi nasazováni v pozdějších letech. Zpráva z r. 1942 říká, že z celkového počtu 33 421 dělníků bylo 1530 francouzských civilních pracovníků (4,59 %) a 7414 francouzských zajatců (22,19 %). Cizí dělníci a zajatci nedbali příliš o práci, kterou vykonávali nuceně za nepříznivých podmínek. Proto se jí vyhýbali jak jen mohli. Vedení podniku muselo vytvořit zvláštní „Komisi pro pracovní výchovu“, která například za jedno čtvrtletí r. 1942 vyšetřovala 3200 případů těch, kteří se úmyslně vyhýbali práci; bylo mezi nimi vysoké procento Francouzů. Někteří z nich byli jen varováni, ale mnozí se dostali do rukou gestapa. Ještě v březnu 1945, kdy celkový stav dělnictva v závodech silně poklesl, bylo tam zaměstnáno 922 Francouzů — civilních dělníků a 3059 válečných zajatců.

Kronika dnešního chemického závodu v Záluží uvádí mnohé příklady sabotáží francouzských dělníků a zajatců, kteří například rozváželi materiál na nepravá místa, sypali písek do ložisek, přerézávali vzdušné hadice, lili olej do písku apod. Mnozí z nich byli dopadeni a zařazeni do tábora č. 29, který byl „výchovným“ táborem. Měl dvojité ostnaté oplocení, betonové věžeňské kopky a spravovali ho esesáci, jejichž obvyklým výchovným prostředkem bylo bití a mrzačení. Kronika uvádí dále velmi charakteristickou skutečnost, že se totiž nejprátelejší vztahy v prostředí opravdu mezinárodním vytvořily mezi francouzskými válečnými zajatci a Čechy. Jeden z příkladů říká: „Francouzi přišli už v polovině r. 1940 a bydleli v baráku 17 a 18. Měli zpočátku velký hlad, trpěli špatnou kvalitou potravin, trhali pampelišky a dělali si z nich salát. Češi je tehdy velmi podporovali.“¹⁴

Francouzští zajatci pracovali za války také v železárnách v Brance.¹⁵ První skupiny tam přišly na jaře 1942, a to z pracovních komand v Odrách a Moravské Třebové. Někteří z nich měli poddůstojnickou hodnost. Ti zásadně odmítali pracovat; tvrdili, že to není jejich povinností. Tři z nich koncem roku utekli, ale byli chyceni v Opavě a převezeni do stalagu v Těšíně. Kromě nich uteklo pět dalších zajatců, kteří už měli větší štěstí a aspoň v obvodu opavského vládního presidenta dopadeni nebyli. Francouzi byli nasazeni do výroby ve slévárně. Jejich pracovní výkon byl tam celkově o 30—40 % nižší než u německých dělníků. Vedení železáren si na Francouze často stěžovalo a vynutilo si nakonec odvolání všech zajatců-poddůstojníků, neboť ti nejvíce nabádali své krajany, aby nepracovali ve výrobě válečně důležitého materiálu. Druhou překážkou dobrého výkonu Francouzů byli čeští dělníci: „Styky s českými dělníky se vyvinuly tak těsně, že jsme museli značnou část zajatců poslat do stalagu v Těšíně a požádati o nové.“ Češi přilepšovali Francouzům na jídle a ti zase jim opláceli cigaretami, které dostávali z balíčků Červeného kříže nebo z domovů.

Mnoho Francouzů bylo nasazeno na práce do dolů, zvláště do hnědouhelných v západních Čechách.¹⁶ V průběhu r. 1942 pracovalo v dolech na Sokolovsku téměř tři tisíce francouzských zajatců. V pozdějších letech se jejich počet zmenšil, poněvadž je nahradili sovětský zajatci. S jejich pracovní morálkou nebyli nacisté zřejmě příliš spokojeni, poněvadž například v r. 1944 si vedoucí činitelé dolů stěžovali: „Je třeba říci, že disciplína Francouzů je den ze dne horší...“

¹⁴ Tamtéž, Kronika I.

¹⁵ PA železárně v Brance, neuspořádáno.

¹⁶ PA Sdružení hnědouhelných dolů a briketáren Sokolov, důlní a průmyslové závody 1/3—9/1.

Zachovala se zpráva o dávkách potravin pro francouzské zajatce v dolech na 69. zásobovací období, od 13. listopadu 1944. Dávky na muže a den byly tyto (údaje v gramech):¹⁷

Druh potravin	Normální dělník	Těžce pracující	Nejtěžce pracující	Pod zemí pracující
mouka	238	337,5	410	410
maso	46,4	77,4	91,8	101,8
margarin	26,7	35,8	43	61,5
cukr	25	25	25	25
sýr	4,5	4,5	4,5	4,5
marmeláda	25	25	25	25
poživatiny	11	11	11	11
brambory	535	535	535	535

Francouzští zajatci vykazovali velkou nemocnost, dosahující 32 %, kdežto nemocnost německých dělníků byla pouze 7,2 %. Většina nemocných trpěla zraněními v dolech, měla pomačkané prsty na nohou a rukou a jiné úrazy. Mnohé případy se podobají spíše sebezmrzačení než nešťastné náhodě. Pracovní výkon Francouzů se stále pohyboval kolem 50 % výkonu německého horníka. Nacističtí zaměstnavatelé vysvětlovali malý výkon Francouzů tím, že jsou nasazováni na nejnebezpečnější místa, kde je mnoho kamení. Nechtěli otevřeně přiznat, že by snad Francouzi práci sabotovali. Na jakousi omluvu uváděli, že francouzští zajatci pracují nyní společně se sovětskými a výkon Francouze se vyrovná výkonu tří Rusů. Ti byli tělesně tak zbídačeni, že ani malému pracovnímu výkonu Francouzi nestačili.

V r. 1944 vedení podniku usoudilo, že stále se snižující pracovní morálka Francouzů souvisí s druhou frontou a zavedli trestnou práci za malé výkony. Velitelé komand francouzských válečných zajatců dostali rozkaz, aby přinutili pracovat Francouze tak dlouho, dokud nedosáhnou alespoň 70–80 % německého výkonu. Kromě toho začalo vedení dolů trestat liknavce odnětím části potravin, přídatkových lístků, různých premií a přídatků, zmenšením mzdy apod.

Zaměstnavatelé sváděli vinu za špatnou pracovní morálku Francouzů na některá uvolnění, jichž se jim dostalo na rozdíl od zajatců jiných národností. Konkrétní příklady z území tzv. Sudet ukázaly, jak se v mnoha podnicích rozkazy o uvolnění Francouzů v praxi příliš neuplatňovaly. Špatnou pracovní morálku a malý výkon nebylo možno svalovat na tzv. objektivní podmínky, nýbrž značnou váhu bylo třeba klást také na subjektivní nezájem Francouzů o práci v nacistickém válečném hospodářství.

OKW bylo nuceno pro francouzské zajatce zřídit zvláštní tábor v Rawě Ruské na území tehdejšího tzv. Generálního Gouvernementu, který byl ve sku-

¹⁷ Tamtéž.

tečnosti trestním táborem nejhrubšího zrna. Přípis uváděl, kteří francouzští zajatci mají být do tohoto tábora posíláni:¹⁸ „Kdo z francouzských válečných zajatců odmítne pracovat a na rozkaz mistra práci ihned nezaujme, má být bez meškání ohlášen veliteli komanda, který jej oznámí stalagu a odtud bude poslán do tábora.“ Kromě toho podněcovatelé k neposlušnosti měli být předáni vojenskému soudu. Zakončíme tuto část líčení života francouzských zajatců uveřejněním denního rozvrhu jednoho francouzského komanda, který vypracoval stalag Těšín v r. 1943:¹⁹

0,00—4,00	nepravidelné noční kontroly
4,00	buzení první směny
4,40	odchod k pracovištím
5,40	buzení všech válečných zajatců
6,40	druhá směna je odváděna na pracoviště
7,00	služba čistí ubikace
8,00	kontrola ubikací
9,00	nemocní zajatci jsou vedeni k lékaři
10,00	kontrola denní směny na závodě
12,00	druhá směna je odváděna k obědu
12,45	zajatci jsou znovu přiváděni na pracoviště
13,40	třetí směna je přiváděna na pracoviště
14,15	první směna vedena zpět do tábora
16,00	volno určené pro písemné práce
17,00	odvoz pošty
18,00	druhá směna je přivedena z pracoviště
18,15	výdej večere
19,00	apel a výdej pošty
21,30	kontrolní cesta po závodě
24,00	třetí směna přivedena ze závodu
00,12	uzavření tábora

Francouzští zajatci velmi často psali svým rodinám a známým ve vlasti o poměrech, v nichž byli nuceni žít. Několik takových dopisů od zajatců v oblasti Kadaně zadržela cenzura. V nich si zajatci stěžovali na vykrádání balíčků od Červeného kříže a z domova.²⁰ V říjnu 1941 byl potrestán francouzský zajatec T. Rogeur pěti dny zostřeného vězení za to, že v propašovaném dopise příbuzným obviňoval strážné, že vykrádají balíčky Červeného kříže. V téže době byl potrestán zajatec René Rogeart za týž přestupek. V září 1941 podal hlášení francouzský zajatec v Chebu z pracovního komanda 3728 o tom, že z osmdesáti balíčků, které mu avizovala jeho žena, dostal jen 36. Také Jean Logeant psal do Paříže, že cigarety, maso a jiné cenné věci z balíčků, mizí před jejich očima ve prospěch Němců. „A bití nahrazuje tyto věci...“ — podotýká. Stěžuje si, že denně dostává pět vařených brambor a dvakrát polévku; víc nic. Zpravodajská skupina hlásila v červenci 1941 stalagu XIII B, že potrestala třemi dny vězení Marcela Luciena za dopis rodině, v němž píše, že dostává k večeri pouze suchý chléb a kávu a že zásobování masem je bídné.

¹⁸ OS Kadaň, Stalag XIII B, č. 000117/L-12.

¹⁹ VHA Praha, 19 A, k. 32, inv. č. 769. Těšín, 12. 7. 1943.

²⁰ OA Kadaň, Stalag XIII B, č. 00117/1-12.

Není třeba ani zdůrazňovat, že pravdu měli jistě francouzští zajatci a nikoli ti, kteří je za ni posílali do vězení.

Nejčastější formou, jíž se Francouzi snažili poškodit válečné hospodářství, bylo odmítání práce nebo její zpomalování. Nechceme tvrdit, že tento způsob odporu byl vždycky v souladu s cílevědomým a uvědomělým postupem francouzských pracovníků vůči nacistickému režimu, leč stížností zaměstnavatelů na špatnou a pomalou práci se nahromadilo tolik, že podstatnou část z nich nutno takto hodnotit. Třeba mít přitom na zřeteli, že stížnosti hovoří většinou o jednotlivcích, kteří byli exemplárně potrestáni, kdežto pracovní výkony byly nízké u celého kolektivu francouzských válečných zajatců i civilních dělníků. Lze to vyčíst konec konců i z toho, že materiál vydává vždy svědectví o aktivní, jakési propagandistické činnosti onoho exemplárně potrestaného Francouze mezi svými krajaný; nabádal je totiž, aby všichni zmírnili pracovní tempo na nejnižší možnou míru. Jednání takového Francouze, ne-li v některých případech celého kolektivu, lze označit přímo za sabotážní.

Zmíněné stížnosti se datují od počátku nasazení Francouzů v tzv. Sudetech. Například v lednu 1941 musel trestat stalag ve Weiden zajatce Francoise Germaina, původním povoláním učitele, nasazeného v oblasti Kadaně, za odmítání práce a za podněcování ostatních k následování.²¹ Jeho nadřizení se ho pokoušeli přimět k poslušnosti odněmí snídaní a večeří, ale bezvýsledně. Poněvadž, jak konstatoval velitel stalagu, „existuje nebezpečí, že se zmíněný zajatec vysmívá německému zřízení“, byl Francois Germain předán k potrestání gestapu.

Mnoho stížností docházelo do stalagu ve Weiden na francouzské zajatce, zaměstnané u německých sedláků v sudetských vesnicích. Sedláci velmi často žádali, aby jim byli francouzští zajatci odňati a vyměněni za jiné. Například F. Wagner z Okounova na Chomutovsku oznamuje stalagu, že přidělení mu dva francouzští váleční zajatci pracují tak špatně, že je raději nechce.²² Na mnoha místech se němečtí sedláci nerozpakovali zřejmě přinutit Francouze k práci bitím.

Jsou časté případy, kdy iniciátory akcí s heslem co nejméně pracovat byli francouzští zajatci-poddůstojníci. Také nižší důstojníci se nemínili v zajetí dobrovolně zapojit do práce, a to s odvoláním na své hodnosti v armádě. Němci však v tomto případě obvykle málo dbali na zásady mezinárodních konvencí a nutili francouzské důstojníky pracovat.²³

Zaměstnavatelé, mistři i strážní se napoprvé spokojovali napomínáním francouzských zajatců v případě jejich línosti v práci. Tento způsob zpravidla nepomáhal a tak nastoupily tresty. Nejnižší sazba byly tři dny zostřeného vězení, které si odpykal — abychom zase uvedli konkrétní příklad — i Morice Coutadeur v Mereticích.²⁴ Mnohdy tzv. nezámem o práci skrýval v sobě snahu zhotovovat zmetky. Typickým příkladem byl civilní francouzský dělník J. E. Belanger, zaměstnaný r. 1944 u firmy Stolzenberg. Byl obviněn, že zapříčinil podstatný úpadek produktivity práce, z něhož vzešlo mnoho zmetků; z 45 ozubených kol bylo 19 nepoužitelných.²⁵

Jiným trestem pro vážnější přečiny bylo přeřazení do tzv. výchovných táborů.

²¹ Tamtéž, Sign. 00082/2. Perštein, 24. 1. 1941.

²² Tamtéž. Okounov, 7. 4. 1941. Perštein, 24. 6. 1941.

²³ Tamtéž. Perštein, 16. 6. 1941. PA železářny Branka, neuspořádáno. Táborová inspekce 29. 10. 1941.

²⁴ PA železářny Branka, neuspořádáno, č. 93. Meretice, 7. 1. 1942.

²⁵ StA Zámorsk, Trutnov, č. 43.

Tento trest postihl například francouzského dělníka Fellinginga Bostela, zaměstnaného někde na území severních Čech, poněvadž dva měsíce odmítal mzdu, nechtěl pracovat a měl celkově „špatný vliv na své kamarády“. Vyměnil za tu dobu šest zaměstnavatelů, ale žádný s ním nebyl spokojen. Nakonec byl zatčen a odsouzen do tzv. výchovného tábora.²⁶

Jinou formou odmítání práce bylo simulování nemoci. Podniky si už v prvních letech války stěžovaly na to, že počet nemocných francouzských válečných zajatců je neustále neúměrně vysoký. Nevěřily nemocným a nechávaly je důkladně prošetřovat. V případě prokázaného simulování nemoci předaly podniky zajatce k potrestání stalagu. V březnu 1943 stihl například francouzského zajatce P. Lacourea trest desetidenního vězení za to, že předstíral nemoc. Když se na komandech v Perštejně v Chomutova pokoušeli o tento způsob vyhýbání se práci takřka hromadně — francouzští zajatci odmítali ráno vstávat — léčili je strážní kbeliky studené vody. Když ani to nepomohlo, hrozili převedením k válečnému soudu.²⁷

Francouzští zajatci vedli často diskuse na téma, jsou-li vůbec povinni pracovat tam, kam je nacisté zařadí, především ve válečném průmyslu; to odporovalo mezinárodním konvencím. Odpověď vojenských orgánů zněla velmi rafinovaně. Francouzští zajatci si mohli písemně stěžovat vyslanci své vlády u OKW, ale odmítat jakoukoli práci neměli právo. Přidělenou práci museli nejdříve vykonat a teprve potom psát stížnosti. Každé odmítnutí poslušnosti se proto posuzovalo jako vzpoura, kterou pak vojenské velitelství příslušným způsobem trestalo.²⁸

Ještě radikálnější formou odporu Francouzů vůči nacistickému režimu byly útoky z pracovišť a z táborů. Útoky se objevovaly od prvních dnů, kdy byli francouzští občané posláni pracovat na naše území. Bylo to například v dnešních chemických závodech v Záluží v Krušných horách, kde se 28. května 1941 rozhodla utéci velká skupina francouzských zajatců. Útek se jim zdařil.²⁹ Současně obsahuje hlášení kontrolních orgánů zajímavou skutečnost. Francouzští zajatci v Litvínově si našetřili peníze na rádio, které jim potají opatřil a propašoval do závodu jeden český dělník. Češi, a to i děti, zprostředkovali Francouzům i jiné spojení se světem. Opatřovali jim obálky s dopisními papíry a odnášeli napsané dopisy do schránek mimo tábor. Nacisté řešili pak otázku dopisů tím způsobem, že Francouzi směli psát jediné na jednom druhu papíru, který dostali přidělený v táboře. Dopisy na jiném papíře prostě nedošly svého adresáta.

Při výsleších uváděli chycení francouzští uprchlíci jako hlavní důvod útoku špatné zacházení, nedostatečné zásobování, nelidskou dřinu při práci atd. Největší naději na úspěch při útoku měli Francouzi v jarních a letních měsících. Důkladně se na útek vždy připravovali a v několika případech se jim podařilo získat dokonce mapy, které jim příslušníci rodin z Francie propašovali v balíčcích. Pokusy o útek souvisely i s uvolněním života francouzských zajatců v táborech i mimo ně, k němuž došlo v r. 1943. Takoví Francouzi, kteří si „nevážili“ uvolnění, měli být přeřazeni do pracovních komand se zosířeným střežením i s ostřejším režimem dne.³⁰

²⁶ OA Kadaň, Stalag XIII B. Weiden. Perštejn, 8. 1. 1942.

²⁷ Tamtéž, Perštejn, 31. 3. 1942 a 16. 3. 1942.

²⁸ PA železářny Branka, neuspořádáno. Rüstungskommando Katovice, 3. 6. 1942.

²⁹ OA Kadaň, Stalag XIII B Weiden. Weiden, 28. 5. 1941.

³⁰ Tamtéž, sign. 00088/2. Weiden, 21. 7. 1941. Sign. 00007. Perštejn, 20. 3. 1942. Sign. 00088/2. Weiden, 5. 4. 1942.

Francouzi se museli k útěku připravovat i po jiných stránkách. Rozhodně by neměli mnoho nadějí na úspěch utíkat v zajateckých šatech. Musili si proto jako předpoklad úspěchu opatřit civilní oblečení. Mnoho ověřených případů svědčí o tom, že jim je obstarali velmi rádi čeští dělníci, s nimiž se stýkali Francouzi na pracovištích.³¹ Poněvadž styky mezi Čechy a Francouzi byly obecně velmi dobré, směřovali francouzští zajatci po svém útěku velmi často do tzv. protektorátu, neboť tam očekávali od českého obyvatelstva účinnou pomoc. Naopak oprávněně se museli obávat německého obyvatelstva, které dostávalo až sto marek odměny za chycení zajatce nebo za upozornění na něho. Příklad: „R. Hilbert, K. Werner a J. Winkler z vlastní iniciativy chytili 1. dubna 1942 francouzského válečného zajatce v Hanušovicích, okres Šumperk. Navrhuje se jim za jejich iniciativní jednání odměna 100 RM.“³²

Úmysl francouzských válečných zajatců při útěcích byl vesměs nesporný. Většina z nich směřovala do Francie, aby nemusela napomáhat nacistickému hospodářství. Je obecně známý případ francouzských zajatců nasazených v Dubnici nad Váhom, odkud hromadně utekli a účastnili se partyzánského hnutí na Slovensku, zvláště pak bojů za Slovenského národního povstání. Tento případ je uváděn v každé literatuře o Slovenském povstání. Bude úkolem historiků, aby vypátrali další příklady zapojení uprchlých Francouzů v českém odbojovém hnutí, o jejichž existenci, zdá se, není pochyb.

Nakonec je třeba se zmínit ještě alespoň o jednom způsobu, kterého Francouzi využívali, aby se vyhnuli práci v říši. Francouzští civilní dělníci měli právo odjíždět na dovolenou do vlasti. Od poloviny válečných let se stalo velmi rozšířeným zjevem, že se francouzští dovolenci nevraceli na svá pracoviště do říše, což podstatnou měrou narušovalo plynulý chod nacistické výroby. Nacisté proto velmi striktně omezili počet dovolených pro Francouze a posílali na dovolenou jen ty, kteří dobře pracovali. Byli-li Francouzi znovu donuceni vrátit se do říše, odůvodňovali své zdráhání nedodržením pracovní smlouvy. Francouzi odcházeli do říše podle smlouvy na pevně stanovenou dobu, za pevnou mzdu a za svým řemeslem. Francouzský důvěrník ze Znojma však správně uvádí, že „hned po svém příjezdu do říše každý Francouz zjistí, že smlouva s nacisty je čistá fantazie“.³³

Nacistické orgány nařídily, aby všichni Francouzi, kteří buď utekli nebo se nevrátili z dovolené a byli ve Francii zadrženi, byli ihned hlášeni veliteli SIPO v Paříži.³⁴ Zadrženi Francouzi byli posíláni okamžitě do výchovných táborů na západním území říše, kde se jich ujalo nejdříve gestapo, než byli po odpykání trestu posláni zpět bývalému zaměstnavateli.

Nacisté se snažili kromě těchto drastických opatření působit na Francouze i „výchovně“. Zorganizovali pro ně například v táborech výuku německého jazyka, dali jim k dispozici knihy — ovšem přísně vybrané; učebnice a zpěvníky pro výuku němčiny, brožury a knihy vydávané OKW a německo-francouzskou společností. Každá kniha musila projít kontrolou skupiny abwehru. Francouzi mohli navštěvovat i filmy, ukazující poměry v Německu, někde měli i své hu-

³¹ StA Zámorsk, Landrát Mor. Třebová, Pol. 1602. Mor. Třebová, 16. 6. 1942. OA Loket, Stadt am Lagenwald 043/44. Weiden, 5. 3. 1942 aj.

³² StA Opava, Vládní president Opava, č. 1651. Vel. čet. stanice Opava, 31. 1. 1943.

³³ PA Keramické závody n. p. Znojmo. Steier, 1. 8. 1943.

³⁴ StA Litoměřice, Landrát Chomutov, Gend. B II 1—4. Liberec, 23. 12. 1943.

dební nástroje a sportovní nářadí. Po uzavření německo-francouzských smluv nebyli formálně francouzští civilní dělníci v říši považováni za příslušníky nepřátelského státu a měli povolen volný pobyt v obvodu svého pracoviště, nikoli však v sousedních okresích nebo snad v celé říši. Z pokusu o jistá uvolnění Francouzů v říši vyplývala pak taková konkrétní nařízení, někdy až komická, jako například následující: „Zajatým francouzským důstojníkům se povoluje používat při vycházce chodníku. Pro ostatní francouzské válečné zajatce toto rozhodnutí neplatí.“³⁵

Na jedné straně se snažili nacisté „povzbuzovat“ Francouze k práci tiskem, filmem, literaturou, sportem a jinou zábavou, kterou jim po troškách a s náležitou kontrolou povolovali. Pro civilní francouzské dělníky vytvořili dokonce zvláštní úřad, který měl dohlížet na zachování smluv apod.; leč v praxi máloco uskutečnili. Nařízení pro válečné zajatce se naopak koncem války znovu zostrila, jak je možno posoudit ze slov velitele VIII. vojenského okruhu:³⁶ „Poslušný zajatec má právo na slušné zacházení. Kdo se však protíví, je lenivý, nechce pracovat, nebo dokonce revoltuje, tomu je třeba silou připomenout, že je jako válečný zajatec povinen pracovat a vykazovat takové výkony, jaké jsou mu ukládány. Jinak je nutno použít bezohledně zbraně. Jestli válečný zajatec věří, že může z dnešní válečné situace těžit, tak se mýlí. Jejich poměr k Německu nebudeme napravovat žádnou výchovou. Důležité je jen to, aby pracovali.“

Mnoho záleželo na tom, do jakého pracovního prostředí se francouzský zajatec nebo civilní dělník dostal. V tzv. Sudetech měla nemalý význam především skutečnost možnosti styku s českým obyvatelstvem. Někdy ani vztah německých občanů k Francouzům nebyl špatný, i když to byly spíše výjimky než pravidlo. Němci byli za lidský poměr k francouzským dělníkům přísně trestáni. Už například skutečnost, že nechali vedle sebe sedět v hostinci Francouze a pili s nimi pivo v jedné místnosti, byla záminkou hlášení gestapu.³⁷

Mezi Čechy a francouzskými občany se během války vyvinuly velmi krásné vztahy a upevnily v řadu upřímných přátelství. Policejní orgány slídily po každém takovém případě. Neušlo jim například ani to, že v nemocnici města Duchcova navštěvovaly české ženy nemocné francouzské zajatce, aby jim přilepšovaly ve stravě a oznamovaly různé zprávy ze světa. Nebo Sicherheitsdienst hlásila, že se ve Vrchlabí neustále konají schůzky Francouzů a Čechů a žádala vyšetření podrobností.³⁸

V mnohém napomohli čeští občané Francouzům v posledních měsících války. Francouzští zajatci byli tehdy často hnáni přes československé území z východu na západ a předznamenávali tak ústup německých vojsk před Rudou armádou. Češi podporovali zajatce jídlem, kusy oděvu, obutím a nejednou také pomocí při útěku z transportu. Jeden takový případ uvádí kronika obce Milostovice.³⁹ Milostovicemi procházel v únoru 1945 transport tří tisíc francouzských válečných zajatců. Svědkové uvádějí, že byli dlouhou cestou značně vyčerpáni: „Naši lidé rychle sháněli potravu. Došlo k hádce s německými strážnými, kteří vytýkali

³⁵ OS Kadaň, Stalag XIII B, sign. 00088/3. Weiden, 10. 3. 1941. StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301–645. Berlín, 16. 5. 1942. StA Litoměřice, Landrát Chomutov, Gend. B II 1–4. Drážďany, 28. 10. 1942.

³⁶ StA Opava, Landrát Opava, W1 101/8–1210. Vratislav, 5. 2. 1944.

³⁷ StA Kadaň, Landrát Aš. Čet. stanice Hazlov, 19. 5. 1941.

³⁸ StA Litoměřice, Vládní president Ústí n. L., II-3021. Tamtéž, Landrát Duchcov, 14. 12. 1940. StA Zámorsk, Landrát Vrchlabí, k. 601. Zpráva z r. 1944, bez data.

Čechům, že kdyby zajatci byli Němci, nedali by jim nic. Mnozí zajatci uprchli a byli u našich občanů až do osvobození.“

Pomoc českého obyvatelstva tohoto druhu nebyla ojedinělým zjevem. Mnoho desítek a stovek uprchlých francouzských zajatců a civilních dělníků našlo dočasné domovy u obětavých českých rodin, které je chránily před nacisty v posledních měsících války; a ty přežít bylo mnohdy nejobtížnější. Příkladem mohou být některé rodiny v Holýšově, které velmi účinně podporovaly francouzské zajatce, materiálně i morálně. Bylo na ně po osvobození upozorněno i francouzské velvyslanectví v Praze.⁴⁰ Francouzští občané samotní nezapomínají na dobrodiní, jehož se jim ve vrchovaté míře dostalo od Čechů a Slováků a „válečné“ československo-francouzské přátelství udržují i po osvobození.⁴¹

Nelze soudit, kolik z onoho půldruha miliónu Francouzů, kteří za války poznali nucené práce v říši, prošlo československým okupovaným územím. Jisté však je, že se jejich počet musí odhadovat na desetitisíce. Jejich postavení v průmyslu i zemědělství bylo zhruba stejné jako jejich kamarádů na vlastním území říše. V tzv. Sudetech pracovali jak ve válečném průmyslu, tak v zemědělství, a to francouzští zajatci i civilní dělníci. Praxe na jednotlivých závodech ukázala, že z různých nařízení o zlepšeném postavení Francouzů vzhledem k zajatcům či civilním dělníkům jiných národností, leckdy mnoho nezůstalo. Přesto se však jejich životní úroveň vždy výrazně lišila od životní úrovně sovětských zajatců a ostarbeitrů.

Francouzi se ústrojně zapojili do mezinárodního kolektivu cizích pracovních sil v říši, jehož solidarita ve většině případů rok od roku rostla. Také oni přijali za své nebo sami vynalezli řadu způsobů, jak se co nejvíce vyhýbat práci v nacistickém hospodářství a oslabovat tak jeho potenci. Mnoho jim pomohli Češi a Slováci, zaměstnaní s nimi v závodech, nebo ti, s nimiž se seznámili při útěcích a podobných situacích. Ne nadarmo i nacistické dokumenty několikrát konstatovaly, že se mezi Čechy a Francouzi vytvořily těsné a upřímné vztahy. Byly to pevné kameny rodícího se nového přátelství československého a francouzského lidu.

³⁹ Zápis kroniky uložen v archivu katedry dějin SSSR v Brně, čj. 102.

⁴⁰ MěA Holýšov, okres Domažlice. Okresní správní komise ve Stříbře, 4. 3. 1946.

⁴¹ Dopis býv. franc. zajatce prof. Jos. Kabrdovi z Havlíčkova Brodu, uložen v archivu katedry dějin SSSR Brno.

Naše historická literatura nevěnovala dosud pozornost osudům desetitisíců vojáků anglického společenství národů, kteří v nezaviděnihodné roli válečných zajatců trávili nedobrovolně dlouhá léta v nacistických táborech. Typickými oblastmi, v nichž angličtí zajatci nuceně pracovali, byla území československého pohraničí a průmyslová pánev Horního Slezska, která je větším dílem součástí sousedního Polska. Z někdejšího obsazeného našeho pohraničí bylo nejvíce anglických zajatců rozmístěno na severní Moravě, v průmyslové části Těšínska. Po organizační stránce náleželi pod správu VIII. vojenského okruhu se sídlem ve Vratislavi, stejně jako zajatci v Horním Slezsku. Z toho důvodu se tentokrát neomezíme pouze na území ČSSR, poněvadž materiál pro ně a Horní Slezsko se navzájem prolíná.

První angličtí zajatci byli přivezeni na zmíněná území již v letních měsících 1940; dostali se do zajetí v bojích o Francii. Další transporty přicházely v jarním období 1941. Byli to Angličané zajatí během dubna a května v bojích o Řecko a Krétu. Také zajatci z afrického bojiště se ocitli v táborech na československém území, popřípadě v Horním Slezsku. Několik set Angličanů a Kanaďanů bylo ve zdejších táborech z tzv. akce Dieppe. Posledními příchozími byli angličtí vojáci, kteří padli do zajetí v Itálii a během invaze od června 1944. Vedle Angličanů bylo v táborech také mnoho příslušníků národů anglických kolonií a dominií. Byli to zejména Australané, Novozélandčané, Kanaďané a též obyvatelé ostrova Cypru.¹

Angličtí zajatci na sledovaném území byli v podstatě — pokud šlo o mužstvo a poddůstojníky — pod správou pěti ústředních táborů. Oblast československého pohraničí v jižních a západních Čechách spadala pod správu stalagu XIII B ve Weiden. Průmyslová oblast v severozápadních Čechách měla stalag IV C v Bystřici u Teplic, severní Čechy a severní Morava byly řízeny stalagem v Lambinovicích a konečně hornoslezská pánev včetně Těšínska náležela správě stalagu v Těšíně, popřípadě ve jmenovaných Lambinovicích.² Pokud jde o zajatce-důstojníky, početná skupina jich byla od r. 1940 až do konce války v oflagu v Moravské Třebové. Poněvadž během válečných let docházelo k reorganizacím v rozmístění táborů, vyskytly se leckde pobočné tábory, které náležely i jiným stalagům.

V ústředních zajateckých táborech bylo jak známo jen nevelké procento válečných zajatců, jež ten který tábor spravoval. Většina z nich — pokud šlo o mužstvo a poddůstojníky — byla na pracovních komandech v širokém okruhu od stalagu a žila tam v pobočných táborech; to platilo samozřejmě také pro Angličany. Jen důstojníci, kteří nebyli povinni pracovat (s výjimkou sovětských), trávili zpravidla roky zajetí v důstojnických táborech. Počet anglických zajatců se v průběhu války samozřejmě měnil. Zpočátku, ještě v létě 1940, jich bylo jen několik stovek, rozsetých v malých pracovních komandech po celém československém pohraničí a Horním Slezsku. Nemáme z té doby celková čísla, avšak seznamy pracovních komand v některých okresích ukazují, že počet opravdu nebyl příliš veliký.³

¹ VHA, 19 A, k. 12, inv. č. 168. Např. v hornoslezské oblasti bylo celé jedno prac. komando složené z Cypřanů. V j. komandech bylo dosti Australanů a Novozélandčanů.

² Tamtéž. Seznam zaj. táborů na území Německa.

³ StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604/1, č. 721. Seznam zaj. prac. komand z 30. 6. 1941. StA Liberec, Landrát Jablonné v. P., Pol. X 154/6/5. Zpráva prac. úřadu Čes. Lpa, 3. 3. 1941.

Avšak v měsících po napadení SSSR, kdy hitlerovské armády stále větší měrou odčerpávaly německé pracovní síly, zvyšoval se u nás počet pracovních sil z řad anglických válečných zajatců. U mnoha důležitých továren se vytvořila pracovní komanda složená výlučně z anglických zajatců. Počet zajatých Angličanů dosáhl vrcholu v r. 1944; k 1. dubnu jich bylo na československém pohraničí (bez Těšínska) celkem 8318 a v několika nejprůmyslovějších okresích Horního Slezska (včetně Těšínska) ke stejnému datu 11047.⁴ Zhruba stejné počty anglických zajatců zůstaly na tomto území až do příchodu Rudé armády, před níž je německé vojenské velení transportovalo na západ. Protože se složení pracovních komand často měnila a mnozí zajatci byli posíláni z jednoho ústředního tábora do druhého, prošlo během války tábory na československém území a v Horním Slezsku mnoho desítek a stovek tisíc Angličanů. Někteří však zůstali pod správou jednoho stalagu i několik let; zejména v průmyslové hornoslezské oblasti, kde většina anglických zajatců pracovala v kamenouhelných dolech nepřetržitě, třeba více než tři léta.

V počátečních fázích války se ocitla pracovní komanda anglických zajatců převážně na zemědělských pracích, v době sezóny v cukrovarech, lihovarech, pivovarech, na melioracích, při správkách železničního svršku, silnic apod. Pokud byli dávání do továren, šlo tehdy zejména o podniky vyrábějící spotřební zboží. Jen ve výjimečných případech došlo ke zjevnému porušení článku konvencí o nasazení ve vyložené válečné výrobě.⁵ Leč v pokročilém stadiu války byli i angličtí zajatci dávání ve velké míře do odvětví válečného hospodářství. Tak například pracovali ve velkém chemickém kombinátu na výrobu umělého benzínu v Litvínově, v kamenouhelných dolech Horního Slezska, v železárnách a hutích na Těšínsku i v Horním Slezsku, v chemických továrnách IG Farben v Osvětimi apod.⁶

Někteří angličtí zajatci, především poddůstojníci, odmítali pracovat v určených provozech, odvolávající se na ustanovení mezinárodních konvencí. Někdy odmítali pracovat vůbec, a to s odůvodněním, že jako poddůstojníci mají právo se dobrovolně rozhodnout, zda se chtějí nebo nechtějí zapojit do práce. V obou případech zakročovaly proti nim vojenské orgány, na sklonku války často za účasti policejních institucí, zejména gestapa a SD. Jsou známy případy, že angličtí zajatci odmítající pracovat, byli posíláni do zvláštních táborů s přísnějším režimem.⁷ Například v r. 1942 bylo jen ve stalagu v Lambinovicích 969 anglických zajatců odmítajících pracovat.⁸ V posledních letech války byli za tento postoj velmi krutě trestáni. Strážní například měli právo ba povinnost použít proti takovým zajatcům pažby, popřípadě bodáků.⁹

Jak už bylo uvedeno, větší část zajatců z řad mužstva i poddůstojníků byla přidělena na práce v okolí stalagu; tam byli v pobočných táborech i ubytováni.

⁴ StÚA Praha, S-110—233, F 29/4. Hlášení K. H. Frankovi o počtech vál. zajatců z 1. 4. 1944. VHA, 19A k. 5, fasc. 101. Počty zajatců v oblasti stalagu Těšín.

⁵ VHA, 19A, k. 9, inv. č. 143. Např. v srpnu 1941 odmítli angl. zajatci pracovat v závodě Vereinigte Deutsche Nickelwerke v Labědách, protože tov. vyráběla náboje.

⁶ Tamtéž, 19C, k. 7, fasc. 37a. Seznam prac. komand.

⁷ Tamtéž, 19A, k. 10, inv. č. 158. Přípis OKW, 12. 12. 1941. Do r. 1961 byli takoví zajatci posíláni do stalagu Fallingsbostel nebo Nierburg, později měl každý tábor své trestní komando.

⁸ Tamtéž, k. 15. Vel. pro vál. zajatce okruhu VIII. Vratislav, 10. 2. 1942.

⁹ Tamtéž. Vratislav, 30. 6. 1943. Sov. zajatci bývali často pro odmítání práce na místě zastřeleni.

V ústředním táboře byli zpravidla jen nemocní, protože tam byla umístěna současně i táborová nemocnice, dále ti kteří vykonávali nejnужnější táborové práce a kteří byli právě do tábora přidělení a čekali na odesláni na některé pobočné pracovní komando. Pracující angličtí váleční zajatci byli zpravidla ubytováni v bezprostřední blízkosti pracoviště; obvykle ve starých továrních budovách, na venkově v hostincích apod. Při větších podnicích bývaly postaveny barákové tábory. Kvalita ubytování závisela především na zaměstnavatelích. Zprávy ze sledovaného území říkají, že některé tábory anglických zajatců byly poměrně dobře vybaveny po stránce hygienické, obytné místnosti se daly vytápět a zajatci nebyli příliš stísněni. Avšak v mnohých táborech byla řada nedostatků, na něž si zajatci často stěžovali, a to nejen velitelství stalagu, nýbrž i diplomatickým zástupcům, kteří se po dobu války starali o zájmy občanů Velké Británie. Nejdříve to byli diplomaté Spojených států a od jejich vstupu do války s Německem Švýcarsko. Například v r. 1943 si stěžoval hlavní důvěřík Sheriff zástupci švýcarského velvyslanectví v Berlíně jménem všech anglických zajatců, že v táboře v Lambinovicích jsou naprosto neutěšené ubytovací poměry. Bylo tam přeplněno a naprostý nedostatek vody. Německý velitel, námořní kapitán Gylek, odmítl stížnost jako neoprávněnou.¹⁰

Značně tíživým problémem pro zajatce bylo jejich zásobování; nevyjímaje anglické, ačkoli měli v tomto ohledu jisté výhody proti jiným národnostem. Dávky potravin stanovené pro skupinu anglických zajatců se po dobu války měnily, zvláště se rok od roku zmenšovaly. Nepracující angličtí zajatci měli ve stalagu v letech 1940/41 zhruba takový přiděl jídla jako německé civilní obyvatelstvo, kategorie nepracujících spotřebitelů. V r. 1942 byla týdenní dávka anglického zajatce, který nepracoval, tato: 2250 g chleba, 250 g masa, 206 g tuků, 175 g cukru a totéž množství marmelády, několik gramů sýra a náhražky kávy. Pokud byli zajatci nasazeni do práce, pak dostávali podle jejího charakteru přiděly navíc. Například těžce pracující měli týdně přiděl chleba 3850 g, masa 850 g a tuků 450 g. Ostatní potraviny dosahovaly stejné výše jako u normálně nepracujících zajatců.¹¹ Na samotném sklonku války, v dubnu 1945, měli angličtí zajatci pracující na československém území i se zvláštním přidělem za práci pod zemí toto množství potravin na muže a den: 353 g chleba, 121 g masa, 47 g margarínu, 17 g cukru a 700 g brambor. Kromě toho ještě dostali nepatrné množství sýra a kávové náhražky.¹² Mohli bychom uvádět množství rozličných výnosů o normách potravin pro zajatce různých národností, včetně anglické. Ale již při tomto pohledu na množství potravin se ukazuje, že dávky nebyly nijak vysoké, že chyběly zvláště tuky, vejce, mléko. Nutno dále podotknout, že i anglickým zajatcům byly některé potraviny dávány v nejnižší kvalitě, dokonce podřadné. Bylo to zejména maso, zpravidla koňské. Tato okolnost byla nejen záležitostí dodavatele, nýbrž samy směrnice vojenských i civilních orgánů říše stanovily, aby maso pro Angličany bylo nejpodřadnější kvality. Také tuky byly vydávány výlučně ve formě margarínu. Chléb zvláště ke konci války ztratil neobyčejně na kvalitě, protože byl připravován z méně hodnotných směsí mouky, kukuřice, brambor apod.

¹⁰ Tamtéž, 19 A, k. 12, inv. č. 168. Stížnost angl. důvěrníka z 27. 8. 1943 a vyjádření vel. tábora z 2. 9. 1943.

¹¹ OA Kadaň, Stalag XIII B Weiden, sing. 00089. Výnos OKW. Berlín, 14. 10. 1942.

¹² PA uhelných dolů n. p. Rtně. Zaclér, č. 1796.

Uvedená množství potravin nedostávali však zajatci přímo do rukou, až snad na část chleba a tu a tam několik dekagramů salámu a marmelády. Dostávali jídlo prostřednictvím táborových kuchyní. Také zde záleželo nesmírně na zaměstnavatelích, jak se postaral o chod kuchyní, jak dbal o nákup potravin na zajatecké přiděly a konečně i o samotnou přípravu jídel. Zajatci pracující v rozličných podnicích byli totiž v zásobování svěřeni zaměstnavatelům a vojenská správa jen dozírala, aby dostávali patřičné přiděly potravin. Doklady hovoří o značných rozdílech v kvalitě stravy připravované pro anglické zajatce. Jídelníček nebyl příliš pestrý a zejména v posledních letech války bylo většinu dnů v týdnu vydáváno teplé jídlo v podobě „eintopfů“, v nichž byly hlavní přísadou brambory a stále častěji tuřín. Většina anglických zajatců si proto oprávněně na stravu stěžovala; zvláště pracující v dolech a hutích, obvykle více než dvanáct hodin denně. Pro ilustraci aspoň dva příklady stížností, převzaté z dopisů anglických zajatců. Zajatec č. 11 646 John Alexander psal otcí do Glasgowa, že pracuje v kamenolomu. Jídla prý dostává tolik, že by se ani králík nenajedl. Zpravodajským důstojníkem ve stalagu VIII B v Lambinovicích byl v r. 1940 vyslýchán anglický zajatec Frederick Buckley, poněvadž psal rodičům, že dostávají velmi málo jíst a musí těžce pracovat.¹³

Mnoho potravin určených pro zajatecké kuchyně se ztratilo i mezi funkcionáři podniků, kteří měli na starosti zásobování, mezi strážnými a jině. Případů krádeží potravin by bylo možné uvést na základě dochovaných dokumentů mnoho a mnoho.

Značně těžší situaci ve stravování, jakož i tvrdší režim vůbec, měli angličtí zajatci židovského vyznání. Vůči nim používalo nacistické vojenské velení, v rozporu se všemi ustanoveními konvencí, řady nedovolených zákroků. Dostávali například citelně méně jídla, byl jim odepřen přídavek za těžkou práci apod. Také zacházení s nimi bylo mnohem ostřejší, jak ještě bude připomenuto. Podle přípisu místodržícího tzv. Sudet neměli angličtí zajatci — židé nárok na předavkové lístky pro těžce pracující. Tento výnos se opíral o nařízení říšského ministra pro výživu a zemědělství z 24. září 1942.¹⁴ Angličtí zajatci-židé byli vždy zařazováni do zvláštních pracovních komand a posíláni na nejtěžší pracovní úseky.

Významným kalorickým přínosem, nezbytným pro udržení fyzických sil, byly pro anglické zajatce potraviny dodávané v balíčcích prostřednictvím Mezinárodního červeného kříže. Pravidelný přísun těchto balíčků zachránil desetitisíce anglických zajatců před hladem a podvýživou, vedoucí k řadě vážných onemocnění. V dárkových balíčcích z vlasti byly zpravidla potraviny nepodléhající zkáze a kaloricky vysoce hodnotné; například různé masové konzervy, čokoláda, cukr aj. Přicházely rovněž cigarety, léky, součásti uniforem, spodního prádla a obuv. Díky tomuto přísunu, jež se dál až do posledních měsíců války takřka pravidelně, byla jejich celková výživová situace mnohem lepší než například francouzských aj. západoevropských zajatců. Značná množství potravin a cigaret, jež měli dostat angličtí zajatci, mizelo však mezi německým vojenským personálem zajateckých táborů a příslušníky tajné policie, kteří velmi často konali v táborech anglických zajatců, zcela protiprávně, prohlídky a výslechy; s odůvodněním, že pátrají po

¹³ VHA, 19A, k. 13, inv. č. 171. Zprávy o náladě mezi angl. zajatci za prosinec 1944. Tamtéž, k. 9, inv. č. 134, Labědy, 16. 9. 1940.

¹⁴ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Ko-061/10.

zakázaných věcech, kradli cenné potraviny a cigarety Angličanům na ubytovnách.¹⁵

Při výdeji dárkových balíčků docházelo k šikanování od německého personálu, který často pod záminkou pátrání po zakázaných předmětech rozřezával konservy, vyléval obsahy sklenic, trhal cigarety apod.; část zásilek tak bývala znehodnocena. Takových případů bylo by možné jmenovat velké množství; často šlo o závist německých funkcionářů, kteří už dávno neměli k dispozici některé druhy potravin obsažených v balíčcích pro Angličany.

Váleční zajatci znamenali důležitý přínos pro nacistické hospodářství, jež od r. 1942 trpělo vážným nedostatkem pracovních sil. Podnikatelé malí i velcí, v průmyslu i zemědělství, velmi rádi zaměstnávali zajatce, protože z nich měli značný užitek. Zaměstnavatel, jemuž vojenská správa zajatce přidělila, byl povinen se starat o jejich ubytování a stravování. Hodnota stravy anglických zajatců na hlavu a den byla oceněna na pouhých 80 feniků; rovněž náklady na ubytování byly minimální. Za práci dostávali Angličané jen nepatrnou mzdu, a to ještě v tzv. táborových penězích. Například Angličané v zemědělství dostávali denně 70 feniků. Jestli zajatci pracovali v úkole, dostávali o několik feniků denně více, ale stále jen zlomek toho, kolik si vydělal za stejnou práci německý dělník.¹⁶ Zaměstnavatel musel za každého zajatce odvádět určitý poplatek vojenským orgánům. Ovšem ani tato částka neodpovídala pracovnímu výkonu, který museli Angličané v zajetí podávat. Proto byli vesměs velmi výhodnými pracovními silami pro každého podnikatele; ti si o ně také u vojenských institucí neustále žádali.¹⁷

Němečtí podnikatelé trestuhodně zanedbávali řadu bezpečnostních opatření na pracovištích válečných zajatců. I když Angličané nebyvali zpravidla dávání na nejhorší a nejnebezpečnější pracoviště, přece jen se objevoval stále veliký počet pracovních úrazů. Nejvíce jich bylo pochopitelně v dolech a hutích. Zápisy v knihách lazaretů jsou dokladem značného procenta úrazovosti mezi anglickými zajatci. Vyskytuje se vysoký počet rozličných zhmožděnin, fraktur, v některých případech těžkých i smrtelných.¹⁸ Značné rozhořčení mezi anglickými zajatci, nenávist proti německému vojenskému velení i civilním nadřízeným, vyvolávala dlouhá pracovní doba, bezohledně prodlužovaná zvláště na konci války. Velká část anglických zajatců pracovala v obtížných provozech, zejména v dolech, dvanáct i více hodin denně. Pouze jediný den v měsíci měli volno.¹⁹

Ve snaze vybičovat zajatce k co největšímu pracovnímu výkonu, zaváděli němečtí podnikatelé v souhlase a s podporou vojenských orgánů řadu donucovacích opatření. Zajatce postihlo například nařízení o dělení na několik skupin, a to podle pracovního výkonu. Každá ze skupin měla pak odlišné stravování. Tento systém, jímž byli týráni zvláště sovětsí zajatci, nemající žádný mimořádný příděl potravin z balíčků, se nevyhnul ani anglickým zajatcům. Ti z nich, kteří neplnili normu aspoň na 60 %, byli zbaveni přidělu za těžkou práci a kráceni i na normálních dávkách. Tato praxe, jež měla donutit zajatce k vyššímu výkonu, se rozšířila zejména v hornoslezských dolech; jejími iniciátory byli majitelé dolů.

¹⁵ VHA, 19 A, k. 7, inv. č. 127. Výtahy z dopisů angl. zajatců za r. 1944.

¹⁶ StA Třeboň, zem.-les. odd. N. Hradý, VII C 7. Stalag XVII B. Gneixendorf, 15. 9. 1941.

¹⁷ StA Opava, Landrát Krnov, Ho 604/1, č. 723. Prac. úřad Opava, 4. 5. 1941.

¹⁸ VHA, 19 C, k. 7, fasc. 44. Lazaretní kniha angl. zajatců od 10. 12. 1943 do 10. 1. 1945.

¹⁹ Tamtéž, 19 A, k. 12, fasc. 168. Vel. stalagu, 8. 1. 1945.

Vojenská správa se kupodivu stavěla v tomto případě k rozdělování zajatců do skupin podle pracovního výkonu nepřívětivě a upozorňovala zejména na skutečnost, že fyzicky slabí zajatci neplní normu budou v důsledku zmenšeného přídehu jídla vystaveni rychlému fyzickému chátrání. Třeba ještě dodat, že do první skupiny byli zařazeni zajatci, kteří plnili normu německého dělníka na 80 až 100 % a do druhé na 60–80 %.²⁰ Jiný způsob jak donutit zajatce k vyššímu výkonu bylo zjevné násilí ze strany strážných, popřípadě civilních osob, s nimiž zajatci pracovali a jimž byli podřízeni. Uvidíme dále, jak i v případě anglických zajatců, majících přece jen v tomto ohledu jisté výhodnější postavení vzhledem k jiným národnostem, docházelo k tělesnému týrání, a to nikoli snad jen ve výjimečných případech.

Tvrký zajatecký život byl příčinou poměrně značné nemocnosti. Zajatec, který onemocněl na pracovním komandě nebo ve stalagu, byl vyšetřen lékařem, ve většině případů rovněž zajatcem; byla-li nemoc vážnější, byl poslán do lazaretu ve stalagu nebo v pobočném táboře. Někdy bývalo pro západní zajatce vyhrazeno izolované místo ve veřejných nemocnicích. Angličtí zajatci měli poměrně dobré ošetření díky obětavosti lékařů-zajatců a ošetřujícího personálu, složeného taktéž ze zajatců. Nedostatek léků, chronický úkaz ve všech zajateckých nemocnicích, byl u Angličanů částečně mírněn dodávkami léků prostřednictvím Cerveného kříže. Nejrozšířenějšími chorobami mezi nimi byly chřipky, zápaly plic, revmatismus, zvýšený krevní tlak, žaludeční obtíže a u některých se vyskytovaly různé choroby tropické, jež si přinesli z dřívějších služeb v koloniích, například malárie. Případů úmrtí nebylo však příliš mnoho, i když některé z nich zaviniily nesporně tvrdé podmínky zajetí.²¹ Například v době od 10. prosince 1943 do 10. ledna 1945 byli v těšínském lazareti z celkového počtu zemřelých (290) jen dva angličtí zajatci; jeden zemřel na záškrt a druhý na zápal mozkových blan. Další 19 těžce nemocných Angličanů bylo dopraveno do lazaretu v Lambinovicích a je více než pravděpodobné, že někteří z nich nemocem podlehlí. Zdravotní stav anglických zajatců se nedal v žádném směru srovnávat se situací například sovětských zajatců. V tomto ohledu bylo postavení Angličanů, za situace vládnoucí zejména v okupovaných zemích jakými bylo Československo a Polsko, poměrně dobré.

Angličtí zajatci byli zejména v prvních fázích války pod velmi přísným dohledem strážního personálu. Bezpečnostní předpisy pro strážné nařizovaly neustále pečlivě střežit sebemenší pohyb jednotlivců i skupin, a to jak v táboře tak na pracovištích.²² Při každém pokusu o odpor, útěk, neposlušnost apod. měl strážný právo zakročít se zbraní v ruce. Zvláště při pokusech o útěk měli strážní podle nařízení bezpodmínečně používat zbraně. Jak tomu bylo v praxi? Třeba říci, že velmi záleželo na strážných, popřípadě na velitelích stalagu či pracovního komanda, do jakých důsledků byly prováděny rozkazy při zajišťování bezpečnostních opatření. Z materiálu dochovaného na československém území a v Horním Slezsku vyplývá, že nebyly výjimkou případy, kdy strážní postupovali vůči Angličanům velmi drasticky, často je bezdůvodně týrali, dokonce přivodili jejich smrt. V červnu 1944 si anglický hlavní důvěrník Read stěžoval veliteli stalagu v Tě-

²⁰ Tamtéž, 19 B, k. 17, fasc. CLXXV. Zprávy o zásobování zajatců podle prac. výkonu.

²¹ Tamtéž, 19 C, k. 7, fasc. 46. Lazaretní kniha Angličanů.

²² StA Litoměřice, Landrát Chomutov, Gend. II B 1-4. Oběžník o střežení vál. zajatců z r. 1940.

šíně, že zajatec Campbell č. 34 375 byl zbit bajonetem od velitele pracovního komanda; prý proto, že se špatně choval.²³ V prosinci 1944 zastřelil strážný bezdůvodně anglického zajatce W. Schnellinga č. 32 890 proto, že prý nechtěl pracovat a „protivil se“.²⁴ Dokonce i velitel pro zajatce VIII. vojenského okruhu ve Vratislavi byl nucen někdy zasáhnout proti svévolnému postupu strážných a velitelů pracovních komand vůči svěřeným Angličanům. Již v listopadu 1941 vydal například nařízení, aby strážní přísně zachovávali pokyny o zacházení s anglickými zajatci. Stávaly se totiž případy, kdy byli zastřeleni nebo těžce zraněni Angličané z nicotných příčin. Například na jednom komandě na Těšínsku se stalo, že strážný vážně zranil pažbou pušky anglického zajatce proto, že byl slabý a při nástupu pomalý. Jiný velitel komanda vyhnal anglické zajatce na dvůr jen v košilích bez bot; tam je bil pažbou, takže většina z nich utrpěla nebezpečné poškození.

Velmi krutě postupovaly vojenské orgány vůči židovským anglickým zajatcům. Na jejich komandech docházelo velmi často k týrání a nezdědky k usmrcení. Pro nic za nic zastřelili například strážní zajatce Isaka Zasslera č. 4733. Byl nemocen a při těžké práci v dolech si chtěl chvilku odpočinout. Strážný si zřejmě vyléval zlost na zajatcích židovského původu a za oběť padl v té chvíli uvedený nešťastník.²⁵

Velmi často docházelo k represivním nařízením vůči anglickým zajatcům, ať už z rozkazu nejvyšších vojenských úřadů říše, nebo velitelství stalagu. Je znám případ anglických zajatců z pokusu o vylovení u Dieppe. Byli v ústředních zajateckých táborech po mnoho měsíců spoutáni. Společně s nimi byli rovněž v poutech poddůstojníci, kteří odmítli pracovat. V táboře v Lambinovicích bylo k 28. říjnu 1942 celkem 2338 anglických zajatců v poutech, a to několik dnů před tím jich bylo 230 odtransportováno do offlagu III C v Hohenfels.²⁶ V březnu 1943 měli být na rozkaz OKW zbaveni pout Australané a příslušníci letectva. Tato skupina však odmítla podřídit se rozkazu a její mluvčí tvrdili, že chtějí být podrobena stejnému zacházení, jako jejich kolegové anglické armády z jiných zemí. Teprve na zárok velitele tábora se podvolili a nekladli odpor když jim byla pouta odebrána. Mnoho set Angličanů bylo jen v tomto táboře spoutáno i nadále.²⁷

Zájmy anglických zajatců vůči velitelství hájil určený důvěrník, který předával stížnosti prostřednictvím německých orgánů nejdříve pracovníkům velvyslanectví USA a od r. 1941 Švýcarska. Důvěrník se účastnil též inspekčních návštěv v táborech a přednášel velitelství stalagu přání a stížnosti zajatců. Velmi mnoho stížností z československého pohraničí a Horního Slezska se týkalo právě špatného zacházení, týrání od strážných a civilních Němců. Poměr německého civilního obyvatelstva k anglickým zajatcům byl velmi proměnlivý v průběhu války. Zpočátku pohlíželi Němci na Angličany spíše se zvědavostí a jen výjimečně docházelo k nepřátelským projevům nebo dokonce k týrání či zesměšňování. Jen tu a tam se vyskytly výstřelky, kdy zvláště děti, vychovávané ve školách k nenávisti vůči cizím národům, se anglickým zajatcům posmívaly. házely

²³ VHA, 19 A, k. 12, inv. č. 168. Těšín, 1. 6. 1944.

²⁴ Tamtéž. Stalag Těšín, 2. 12. 1944.

²⁵ Tamtéž, k. 12, inv. č. 168. Stalag Lambinovice, 8. 3. 1943.

²⁶ Tamtéž, fasc. 166. OKW Berlín, 28. 10. 1942.

²⁷ Tamtéž, fasc. 168. Vel. stalagu Lambinovice, 3. 3. 1943.

na ně kamení apod. Ovšem v době, kdy se situace na frontách změnila v neprospěch Německa a zvláště po hromadných náletech spojeneckého letectva na Německo, vylévali si mnozí Němci zlost na bezbranných Angličanech a využívali každé příležitosti, aby je ztýrali a jakkoli jim znepříjemnili život. Nejčastěji docházelo k týrání Angličanů civilními Němci v továrnách. Tam byla většina z nich svěřena do péče německým pomocným strážným nebo tzv. předním dělníkům. I když byli zaměstnavatelé vojenskými orgány upozorněni, že bití a jiné formy týrání nejsou dovoleny, přece jen se zachovalo velké množství zpráv, dokazujících, že němečtí civilní zaměstnanci ne sice masově, ale velmi často svévolně anglické zajatce bili.²⁸ Záleželo samozřejmě na povaze jednotlivých Němců a na jejich politickém přesvědčení.

Život v zajetí byl i pro příslušníky Velké Británie značně obtížný, a to nejen pro fyzické strádání a útrapy. Tábory život byl velmi jednotvárný. Od časného rána do pozdní noci většina zajatců těžce pracovala a zbývalo jim jen málo času na osobní volno. Pokud bylo, vyplňovali je angličtí zajatci rozličnými způsoby. Angličané díky zásilkám z domova měli k dispozici různé společenské hry, hudební nástroje, sportovní náčiní a také knihy, což bylo neobyčejně důležité pro udržení duševní čilosti. Pořádali ve volných dnech sportovní utkání například v kopané, organizovali vlastní hudební představení apod. Zásilky knih z domova pečlivě prohlíželo zvláštní oddělení ve stalazích a vyřazovalo taková díla, která byla z hlediska říše nebezpečná a mohla narušovat „výchovu britského zajatce“. Tak se do táborů dostávaly zejména knihy náboženského zaměření, populární vědecké, zvláště přírodovědné, apod. Časopisy a noviny zásadně nesměli zajatci dostávat. Staly se případy, že některé balíčky z vlasti obsahovaly noviny jako balící papír. Takové pokusy o seznámení anglických zajatců s politickými událostmi likvidovala táborová cenzura spadající pod zpravodajské oddělení zabavením celého balíčku. V důsledku stále se zvětšujícího pracovního vypětí byl společenský život v táborech ke konci války omezen na minimum. Volný čas stačil zajatcům prakticky jen na vyřízení nejnnutnějších osobních záležitostí, jako byla oprava a vyčištění šatstva, psaní osobních dopisů apod.

Významným faktorem, majícím neobyčejný dosah na psychickou a nakonec i fyzickou stránku zajatců, byl styk s domovem. Angličtí zajatci měli zaručen písemný styk s vlastní prakticky po celou válku. Jen v posledních měsících zhroutil nacistického Německa, kdy byli často zajatci transportováni na dosud neobsazená území, pošta z domova je už většinou nestihla. Písemný styk s domovem, s rodinami, přáteli, byl jednou z mála světlých stránek života za ostnatými dráty. Není divu, že většina zajatců nedočkavě očekávala příchozí pošty a každé zdržení, někdy svévolné, vyvolávalo mezi nimi pobouření. Rovněž dopisy psané domů byly jakýmsi injekcemi pro nervově podrážděné a vyčerpané lidi. V dopisech zajatců, jež se dochovaly buď celé nebo v opisech jejich částí v archívech táborových správ, se jasně odrážejí na jedné straně nálada a poměry v zajetí, na druhé straně poměry v Anglii, Austrálii, na Novém Zélandě i v Jižní Africe, odkud byli příbuzní a známí zajatců. Německé zpravodajské orgány si byly vědomy značného významu zajatecké korespondence a velmi pečlivě ji sledovaly. V každém stalagu pracovaly početné cenzurní skupiny, kontro-

²⁸ Tamtéž. Např. přípis Landeschützenbatalion 398, 10. 5. 1943, který pojednává o několika případech týrání angl. zajatců.

lující korespondenci nejen po stránce politicko-bezpečnostní, nýbrž současně z ní činily závěry zpravodajského charakteru. Ačkoli byli pisatelé dopisů upozorněni co se smí a nesmí sdělovat, že dopisy procházejí cenzurními odděleními před jejich dopravou do Německa, přece se německým zpravodajským orgánům dostalo do rukou touto cestou množství důležitých poznatků.²⁹

Zajímavé je sledovat náladu anglických zajatců na základě německých pramenů. Po celou dobu války, od r. 1940 kdy se první angličtí vojáci dostali do německého zajetí, zdrcující většina pevně věřila ve vítězství nad Německem. Bylo tomu i v letech válečných úspěchů wehrmachtu na západě, v Africe a na východní frontě. Útok Němců na SSSR a vstup USA do války pochopitelně tyto naděje zkonkretizoval. Valná většina se však mylně domnívala, že válka skončí v nejkrajší době. Proto se s každým měsícem jejího trvání zvyšovala u mnohých z nich jakási otupělost, vysvětlitelná dlouhým pobytem v zajetí. Obecně se rozšířila předrážděnost s neblahými účinky na vzájemné soužití. Zajatci velmi často obviňovali svou vládu, že se nedostatečně stará o jejich osud, žehrali na pomalý postup spojeneckých vojsk, zvláště v Itálii. Pokud lze z pramenů vyčíst smýšlení Angličanů o SSSR, pak nutno především přiznat, že zdrcující většina byla pochopitelně ovlivněna oficiální propagandou své vlasti, která po dlouhá léta líčila tuto zemi v nejčernějších barvách. V zajetí však Angličané sledovali pečlivě vývoj událostí na východní frontě. Prostor ČSR a západního Polska se ukazoval již od druhé poloviny r. 1944 jako sféra dosahu Rudé armády a angličtí zajatci věřili, že se dostanou do její moci, pokud ovšem nebudou německým velením odsunuti na západ. Nelze říci s jakými pocity přijímali stále větší jistotu, že budou osvobozeni sovětskými vojsky. Německá propaganda se samozřejmě snažila ukazovat jim Rudou armádu jako tlupu barbarů, složenou z kriminalistů, dopouštějících se na civilním obyvatelstvu i válečných zajatcích rozličných přeštoků a zločinů. Proto mnozí Angličané očekávali příchod sovětských vojsk s určitou nejistotou, ale přece jen s nadějí a vidinou svobody. I když byl pro ně sovětský voják velkou neznámou, přece jen si ho předem obecně vážili za jeho statečnost. Angličtí zajatci měli vesměs možnost vidět zajaté sovětské vojáky ve společných táborech a na pracovištích. Tito lidé byli krutým nacistickým režimem přivedeni do stavu málo se podobajícímu lidem. Vyvolávali na jedné straně soucit, jenž se projevoval i u Angličanů v nespočetných případech pomoci ve formě jídla, cigaret, léků atd. Na druhé straně neobyčejná houževnatost sovětských vojáků vydržet nejhroší útrapy, zachovat si lidskou důstojnost a čest vojáka, vzbuzovala nefalšovaný obdiv mezi Angličany. I když styky obou zajateckých skupin byly velmi obtížné, přece jen se uskutečňovaly. Svědčí o tom výmluvně například přeložení anglického lékaře majora Wolleye z tábora v Těšíně. Příčinou byly jeho styky se sovětskými zajatci, jimž pomáhal dodávkami léků. Měl spojení též se sovětskými zajatci-lékaři. Při jeho odchodu se podařilo zabavit mezi sovětskými zajatci pouzdro s děkovným dopisem za pomoc poskytovanou jim po dlouhou dobu zajetí.³⁰

Velkou vzpruhou pro anglické zajatce byla invaze. Počali věřit, že válka skutečně skončí v nejbližších dnech. Jejich naděje se však nesplnily s očekávanou rychlostí a po zprávách o bombardování Anglie střelami V1 a V2 zase mnozí

²⁹ Tamtéž. Zachovalo se množství přípisů a opisů korespondence pro angl. zajatce.

³⁰ Tamtéž, 19 A, k. 15, fasc. 184. Stalag, 2. 8. 1944.

upadli do větší či menší otupělosti, z níž byli vytrženi teprve v polovině ledna 1945, kdy velká sovětská ofenzíva znamenala i jejich přesun na západ, většinou do západních Čech, popřípadě ještě dále.

Angličtí zajatci vesměs nenáviděli všechno německé a není možné se jim divit. I když měli například ve srovnání se sovětskými zajatci mnohem lepší životní podmínky, přece ani oni nebyli ušetřeni rozličných tvrdostí zajateckého života. Těžce pracovali, byli vydáni na milost a nemilost šikanování strážního personálu i civilních Němců. Mnozí viděli bezprávi a zločiny na sovětských i jiných zajatcích, popřípadě na českém nebo polském obyvatelstvu; to vše vyvolávalo u nich nepříznivé city vůči všemu německému. Vystavovali přímo na obdiv své pohrdání s Němci, zesměšňovali jejich pýchu nadlidí. Byli hrdí na svou vlast a nesmírně tím dráždili německé vojenské i civilní činitele.

Obdobně jako to dělaly s příslušníky jiných národností, pokoušely se německé orgány svou propagandou ovlivňovat též anglické zajatce, s cílem získat je pro myšlenku tzv. Nové Evropy. Proto posílaly do táborů potřebné brožury a jiný tiskový materiál. Ze stejného důvodu doporučovaly poslech rozhlasu v anglické řeči. Avšak takové pokusy působení na smýšlení zajatců neměly valného výsledku. Ztroskotávaly též snahy získat mezi anglickými zajatci důvěrníky, kteří by tajně informovali velitelství o všem co se mezi nimi dalo a působili ve smyslu nacistické propagandy. Samotné nejvyšší orgány říše musely doznat, že většina Angličanů pevně věří v konečné vítězství Anglie a nemá nejmenšího úmyslu spolupracovat s Němci. K takovému zjištění dospěli Němci už v r. 1941 a nemohli ho po celou dobu války změnit.³¹

V táborech i na pracovištích se vytvářel pevný kolektiv zajatců, jímž německé orgány jen s obtížemi pronikaly. Společný osud a společná touha po svobodě byly příliš silné, než aby se podařilo nacistickým činitelům rozvrátit hlubokou soudržnost zajatců a zajistit si tak možnost kontroly života v táborech, jenž zůstával německým orgánům více méně utajen. Přípravy k útěkům, společná vystoupení proti příliš krutým strážným, postup při organizování pracovních sabotáží apod. — to vše potřebovaly nacistické orgány vědět, aby již předem zamezily mnoha nepříjemnostem. Získávaly proto mezi zajatci agenty zpravodajských oddělení, které pak nasazovaly do zajateckých kolektivů. Nedochovalo se mnoho zpráv o činnosti těchto agentů, některé záznamy však ukazují alespoň na jejich opravdovou existenci.³² Na druhé straně známe též, že mezi anglickými zajatci existovala organizace jménem Talbot House, jež měla v táborech za úkol pracovat proti německé propagandě. Do jaké míry byl odraz činnosti této organizace patrný v táborech v oblasti Československa a Horního Slezska, je těžko zjistit pro naprostý nedostatek dosud známých pramenů.³³

Německé vojenské orgány zajišťovaly bezpečnost zajateckých táborů velmi pečlivými ochrannými opatřeními, jejichž hlavním cílem bylo zabránit útěkům. Útěky anglických zajatců byly velmi časté. Prchali důstojníci i příslušníci nižších hodností, nejčastěji prostí vojáci. Motivы vedoucí k útěkům byly různé. Důstojníci využívali každé příležitosti k útěku mimo jiné proto, aby splnili svou vojen-

³¹ StA Postupim, Říšské ministerstvo propagandy, fasc. 778. Opis dopisu dr. Minkowského z 8. 6. 1941.

³² VHA, 19 A, k. 15, fasc. 193. Jedním z agentů zpravod. odd. stalagu Těšín byl např. zajatec č. 27367. Byl odměněn za práci šedesáti markami.

³³ Tamtéž, 19 A, k. 10, fasc. 156. OKW Berlín, 12. 5. 1943.

skou povinnost, jež jim ukládala vymanit se z moci nepřítelů při sebemenší možnosti. Nebyla to však jediná pohnutka prchajících anglických zajatců-důstojníků. Stejně jako prostí vojáci či poddůstojníci měli i oni řadu dalších příčin, jež je hnaly do riskantních pokusů o útek. Mnozí zajatci prchali nemožouce déle snášet nepříznivé podmínky táborového života a těžkou práci. Nikoli bezvýznamným podnětem při rozhodování k útěku byl také stesk po domově a vzdálených rodinách. Významným a častým motivem útěků byla touha dostat se na svobodu a pokračovat v boji s nepřitelem.

Počet prchajících nebyl v průběhu války vždy stejně vysoký. V počátečních stádiích bylo procento Angličanů, kteří se pokusili utéci, mnohem menší než na sklonku války. Příčin bylo několik. Tehdy měly například německé orgány pověřené střežením zajatců dostatek sil, aby snížily počet prchajících na nejmenší možnou míru. Ale s postupujícími léty, v nichž stíhal wehrmacht jeden neúspěch za druhým, byl počet strážných zmenšován a nahrazován starými lidmi, takže útoky se stávaly relativně snadnější. Rovněž spolupráce německých civilistů při střežení zajatců, zejména anglických, nebyla na sklonku války již tak úspěšná a aktivní jako dříve. Také uprchlík měl pak značnou naději, že se mu podaří nalézt bezpečné útočiště před policií a gestapem. S blížícím se koncem války působila na vzestup počtu útěků i psychická stránka zajatců, kteří si byli jisti brzkou porážkou Německa a kromě toho vyzorovali, že v německém zázemí jsou vhodnější podmínky, jak proklouznout sítí policejních hlídek a nalézt eventuálně útočiště u místních obyvatel některé okupované země.

Chyceným uprchlíkům byly zpravidla odňaty na jistou dobu všechny výhody, jako vycházky, balíčky Červeného kříže; kromě toho si odpykali několik dnů v táborové věznicí, popřípadě byli převedeni do vězeňského tábora nebo přeloženi k trestnému komandu. Při pokusu o útek byli někteří angličtí zajatci zastřeleni strážnými, kterým takové jednání nařizovaly předpisy nejvyšších vojenských orgánů.

Uprchlíci nebyli po opuštění tábora zdaleka ještě v bezpečí. Angličané z táborů v Československu a Horním Slezsku se zpravidla pokoušeli dostat do tzv. protektorátu, kde měli velkou naději, že se jim dostane pomoci od českého obyvatelstva. Při rozsáhlých razích na uprchlíky, velmi častých zejména v letech 1942 až 1944, či při honičkách na podezřelé osoby, docházelo nejen k týrání zadržených, nýbrž i k jejich usmrcení. Zpravidla pak příslušná zpráva uváděla, že zadržený kladl odpor. Máme důkazy i o tom, že nechyběly případy takového usmrcení i prchajících anglických zajatců.

Sledujeme-li dochované prameny o útěcích Angličanů ze zajetí a zprávy o jejich zadržení, vyplývá z nich, že se většina uprchlíků dostala znovu do moci nacistických orgánů v poměrně blízkém okruhu od místa útěku. Jen malému procentu se podařilo déle se ukrývat a vzdálit se i několik set kilometrů od místa útěku. Těch, kteří se nakonec ukryli v některé okupované zemi, eventuálně přešli frontu, byla jen malá hrstka, a to z období konce války.³⁴

Uprchlí angličtí zajatci se nevyskytují tak často v řadách partyzánských jednotek na československém nebo polském území, jak jsme tomu zvyklí například u sovětských nebo i francouzských zajatců. Přece však na několika místech bojovali po boku občanů jiných národností proti fašismu. Neznalost jazyka a tím i omezená možnost dorozumění s civilním obyvatelstvem českým či polským

³⁴ Tamtéž, k. 4, fasc. 24. Kniha útěků stalagu Lambinovice z let 1941–1943.

byla jednou z příčin, proč se angličtí uprchlíci jen výjimečně připojovali k místním partyzánským oddílům. Také skutečnost, že uprchlý Angličan měl po dopadení jistotu, že bude po potrestání vrácen do „svého“ stalagu vedla k tomu, že se většina z nich nedala na nebezpečnou cestu partyzánského boje.

V československém pohraničí žilo několik set tisíc českého obyvatelstva, s nimiž se angličtí zajatci často dostávali do styku. Češi v nich spatřovali vojáky spojenecké armády, bojující proti hitlerovskému Německu. Proto projevovali vůči anglickým zajatcům od počátku vřelé sympatie, jejichž výrazem se staly různé formy pomoci. Doklady prozrazují, že Češi předávali anglickým zajatcům rozhlasové zprávy a nejčerstvější politické události. Značný počet jejich útěků byl připraven a uskutečněn za aktivní pomoci Čechů, kteří poskytli utečencům jakoukoli materiální pomoc a snažili se jim nalézt bezpečný úkryt.³⁵

V době přesunů zajateckých táborů před postupující Rudou armádou zachránilo české obyvatelstvo mnohé anglické zajatce, kteří byli na pokraji svých sil, poskytnutím potravy i úkrytu při eventuálním útěku z transportů. Třeba podotknout, že tresty za pomoc či styk se zajatci byly kruté a v nejlepším případě vynesly postiženému delší pobyt ve vězení. Zpravidla však posílalo gestapo takového Čecha do koncentračního tábora a nebyly výjimkou případy trestu smrti. Užšímu styku s anglickými zajatci bránila malá dorozumívací možnost. Jen málokterší Češi ovládali angličtinu a většina anglických zajatců neznala ani německy. Přesto se mezi Čechy a anglickými zajatci vytvořilo pouto přátelství, motivované společným osudem a společnou nadějí na vítězství nad Německem. Obdobná byla situace na území Horního Slezska, v polském prostředí.³⁶

Ukázalo se celkově, že angličtí váleční zajatci nebyli nacisty nikterak chráněni. Naopak, přes jisté privilegované postavení mezi válečnými zajatci jiných národností, zkusili Angličané v nacistickém zajetí dostatek fyzických a duševních útrap, šikanování, bití, hladu, ba nacisté se v řadě prokázaných případů nezastavili ani před použitím střelné zbraně; mnozí angličtí zajatci doplatili na rozmary nacistických strážných a různých jiných nadřazených osob životem. Skutečnost, že angličtí zajatci měli lepší postavení ve srovnání se zajatci jiných národů, se dotýkala především hodnotnějšího stravování. Ostatní nařízení nacistických orgánů o postavení anglických zajatců byla rovněž umírněnější, ovšem bývala dosti často nižšími složkami nebo samotnými zaměstnavateli, strážnými či veliteli komand a stalagů překračována, a to ve smyslu horšího zacházení s nimi. Třeba v závěru rovněž zdůraznit, že aktivní protinacistická činnost anglických zajatců byla velmi silná.

³⁵ StA Opava, Landrát Opava, W-101/8-1210. StA Litoměřice, Landrát Chomutov, Gend. II B-4. VHA, 19 A, k. 7, inv. č. 124.

³⁶ VHA, 19 A, k. 7, inv. č. 124. Tamtéž, 19 C, k. 13, č. 75–84. Kniha výslechů zadržených angl. zajatců na útěku za r. 1944.

Tak jako všude jinde, také v Československu byli na rozličné práce nasazeni jednak civilní Italové, jednak italští zajatci, tzv. internovaní italští vojáci. V první fázi války, kdy fašistická vláda Itálie vehnala své obyvatelstvo do nesmyslné války po boku nacistického Německa, přicházeli do průmyslových a zemědělských závodů Československa pouze civilní italští dělníci. Jejich počet dostoupil v říši a okupovaných zemích úctyhodné výše. Podle zpráv německých úřadů pracovalo na počátku r. 1945 v nacistickém hospodářství 227 tisíc Italů-civilistů.¹ U nás byli italští dělníci nasazováni výhradně v pohraničních oblastech. Počet Italů tam během války kolísal. Můžeme tvrdit, že v letech 1943/44, kdy válka dostoupila jakéhosi kulminačního bodu, přesahoval jejich počet jen v tzv. Sudetech vždy vysoko tři tisíce civilních dělníků. Přesné hlášení K. H. Frankovi z počátku dubna 1944 uvádí, že v tzv. Sudetech pracovalo tehdy 3374 civilních italských dělníků; z toho většina v oblasti vládního prezidenta Liberce (2993), kdežto v oblasti u opavského a karlovarského vládního prezidenta jich bylo mnohem méně (130 a 251).²

Nejvíce italských pracovních sil bylo v té době na výstavbě chemických závodů v Litvínově a v hnědouhelných dolech na Mostecku. Kromě toho pracovali Italové v nejrůznějších průmyslových podnicích, někdy i jednotlivě a v malých skupinách v zemědělství, u německých sedláků a na velkostatkách. Chemické závody Litvínov mívaly vysoký počet civilních Italů už v r. 1942, který se ovšem v důsledku fluktuace dosti měnil.³ Tak například v dubnu 1942 zaměstnávaly jmenované chemické závody 886 Italů, v květnu t. r. 912, v červnu už 2015 atd. Z jiných závodů se přesnější záznamy o počtech italských civilních dělníků nedochovaly.

Italové se v okupovaném Československu vyskytují ve větší míře od r. 1940, kdy se nám podařilo nalézt o nich hodnověrný materiál. Dokud Itálie byla spojencem hitlerovského Německa, usilovali nacisté vytvořit z italských dělníků mezi ostatními zahraničními dělníky jakousi privilegovanou skupinu. Zacházeli s nimi podobně jako například s Maďary nebo příslušníky dalších národů, jejichž vlády vystupovaly jako spojenci Německa. Ukazovaly na to například dávky potravin: týdenní příděl italských dělníků v zemědělství činil 4 kg chleba nebo 1 kg mouky, kdežto polský dělník dostal jen 3 kg chleba nebo 0,375 kg mouky; v ostatních druzích potravin nebyl už rozdíl tak markantní nebo vůbec žádný.⁴ V r. 1942 se v důsledku celkově se horšící zásobovací situace v říši přiděly Italům zmenšily. Po převratných událostech v Itálii v r. 1943 se rozdílné postavení Italů v říši takřka setřelo.⁵ K tomu ještě třeba podotknout, že v průmyslových závodech, v nichž byla zaměstnána podstatná většina italských dělníků, byly dávky potravin vždycky menší než v zemědělství.

Po mnoha stránkách zůstávala však slova nacistů o jistém privilegovaném postavení cizích dělníků spojeneckých národů pouze na papíře. Zpráva chemických závodů v Litvínově v říjnu 1940 například nepokrytě říká, že 800 Italů,

¹ Der Prozess . . . , sv. 30, dok. 2520-PS, BW-US 197.

² StÚA Praha, S-110-4-233, F/29/4. Praha, 1. 4. 1944.

³ PA Litvínov. Stavby cizích děl. v táborech za r. 1942.

⁴ StA Kadaň, Vládní prezident K. Vary, 1456 III a 6.

⁵ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Ko-061/10.

kteří byli ubytováni v táborech okolo Mostu, je velmi špatně oblečeno, obuto i stravováno. Bylo už chladné počasí a závod nevěděl, jak tuto svízelnou situaci vyřešit. Italové totiž dosud nedostali slíbené šatenky.⁶

Tato kritická situace s obutím a oblečením se netýkala přitom jen oněch zmíněných osmi set Italů. Další zprávy totiž hovoří o tom, že ve druhém čtvrtletí r. 1941 bylo závodu v Litvínově přiděleno čtyři tisíce Italů, kteří na tom byli s obutím a oblečením zhruba stejně. Není proto divu, že si vedení závodu současně trpce stěžuje na velmi nízkou pracovní výkonnost italských dělníků, velkou nemocnost, fluktuaci apod.⁷ Brzy však měly nacistické orgány říše co dělat nejen s nízkými pracovními výkony Italů, nýbrž i s případy odmítání práce, které byly nejčastějším výrazem odporu italských dělníků. Gestapo nebylo připraveno na takové jednání Italů a nebyly proto ještě v r. 1941 stanoveny tresty za takové delikty. Gestapo v Opavě například upozorňovalo, aby při odmítání práce nebyli Italové trestáni přímo na závodech, nýbrž aby každý takový případ byl hlášen jeho úřadovněm.⁸

Pokud byli Italové zaměstnáni v průmyslových závodech, byli vesměs ubytováni v táborech. Jedině zemědělstí dělníci bydleli jednotlivě u sedláků. Poměry v táborech nebyly nikdy takové, aby odpovídaly platným předpisům. Nemohlo tomu tak být zejména v takových velkých táborech, jaké měly například chemické závody v Litvínově, v nichž bylo ubytováno okolo třiceti tisíc zahraničních dělníků. Zprávy o nově přichozích transportech, mezi nimiž též italských, svědčí o značném chaosu, jenž v litvínovských táborech vládl. Tábory byly přeplněny, bez hygienických opatření atd.⁹

Do zcela jiného postavení se dostali italští dělníci po pádu Mussoliniho režimu v polovině r. 1943. Jestli například do té doby přicházeli Italové do říše na základě smlouvy — a tudíž zčásti dobrovolně — potom byl po zmíněných událostech s okamžitou platností nařízen zákaz jejich návratu do vlasti. Stali se v pravém slova smyslu nuceně nasazenými dělníky. Gestapo v Liberci ihned tlumočilo pro celé tzv. Sudety nařízení příslušných míst o novém zacházení s italskými dělníky.¹⁰ Podle tohoto nařízení museli vedoucí všech italských táborů svolat krátké apely a oznámit Italům, že od té doby bude gestapo posuzovat každé jejich odmítnutí práce jako stávkou a postihnou je nejprísnější tresty. Každý, kdo by nechtěl pracovat pro říši a podněcoval k tomuž druhé, měl být neprodleně zatčen a převeden do výchovného nebo koncentračního tábora. Italská samospráva v táborech byla okamžitě zaměněna německým velením. Jeden z tzv. výchovných táborů byl založen také v chemických závodech Litvínov. Dostali se do něho též Italové. Není znám jejich počet, ale český pamětník Josef Pohnán hovořil o několika stech italských dělníků, ovšem počítal mezi ně též italské internované vojáky. Samotný tento fakt svědčí o tom, že italští dělníci měli mezi sebou dosti antifašistů, z nichž mnozí se za prozrazené delikty proti nacistickým nařízením dostali do trestního tábora. Zmíněný Josef Pohnán vzpomíná, že Italové v tomto

⁶ Tamtéž, Vládní prezident Ústí n. L., III A En. 2174. Most, 29. 10. 1940. Přepis vládnímu prezidentovi.

⁷ PA Litvínov, Archív techn. vedení 6001. Zpráva k 31. 3. 1941.

⁸ StA Zámorsk, Landrát Mor. Třebová, Pol. 302/2. Gestapo Opava, 19. 12. 1941. Oběžník č. 59.

⁹ PA Litvínov, Zpráva ředitelství za r. 1942.

¹⁰ StA Liberec, Vládní prezident Ústí n. L., II-4051. Gestapo Liberec, dálnopis z července 1943 o zacházení s italskými prac. silami.

litvínovském táboře měli hlad a trpěli v zimě nedostatečným oblečením a obutím.¹¹

Gestapo a orgány presidentů v tzv. Sudetách vydaly potom ještě řadu nařízení o zacházení s italskými dělníky. Nařízení v zásadě setrvala na tvrdém a strohém postupu vůči Italům. Na druhé straně pak viditelně usilovala o to, aby bylo „slušně“ zacházeno s těmi, kteří zůstali přívrženci fašistické vlády v Itálii. Proto se nacistické orgány tolik snažily, aby italská dělníka slyšeli proklamaci nové Mussoliniho fašistické vlády v září 1943.¹² Bylo nařízeno bedlivě pozorovat a sřežít Italy a oddělit loyálně smýšlející od nespokojenců a nepřátel fašismu. Nacisté se prostě obávali přílišného snížení pracovního výkonu nespokojených a antifašistických Italů. Proto měli za úkol vedoucí činitelé v italských táborech vysvětlovat uzavření hranic s Itálií a zákaz návratu do vlasti těžkostmi na železnicích a tvrdé zacházení omlouvat konstatováním, že „Italové pracují v Německu a nemohou za činy Badogliovy kliky, a proto nesmějí být uráženi“ apod.¹³ Na jedné straně tudíž prováděli jakousi politickou vysvětlovací kampaň v řadách Italů, na druhé straně však zaváděli co nejpřísnější sankce v případech jakéhokoli odporu. Vůči odbojným italským dělníkům se nacistická nařízení ještě zostrila. Každý „neposlušný“ Ital byl v budoucnu převáděn výlučně do koncentračního tábora; mezistupeň v podobě výchovných táborů zmizel.¹⁴ Nařízení o bezpodmínečném a nuceném prodloužení pracovních smluv u všech italských dělníků až do konce války bylo se vši strohostí provedeno například také v chemických závodech Litvínov. Nevyhnutelná potřeba pracovních sil nutila nacisty později k takovému opatření, že italská dělníka v říši nebyli odváděni k nové fašistické italské armádě ani v případě, když byl povolán jejich ročník.¹⁵

Italové zaměstnaní jednotlivě u sedláků na vesnicích měli sice více příležitosti opatřit si jídlo navíc, ale jejich postavení nebylo o mnoho lepší než jejich kolegů v průmyslu, zejména pokud byli nuceni bydlet rovněž v táborech. Kontrola těchto táborů zemědělských italských dělníků zjistila, že například na Liberecku nebyly vytvořeny ani nejjzákladnější podmínky pro dobré pracovní nasazení.¹⁶ Italové společně s jinými zahraničními dělníky byli ubytováni v „nemožných kůlnách, stájích a stodolách a často spali na holé podlaze, na seně nebo na slámě.“ Nikdo se nepostaral o zásobování, po celé týdny například nemávali maso; jedli polévku, zelí a brambory, stále dokola. Nacisté sami upozorňovali na tento neudržitelný stav a předpovídali „katastrofální následky“ pro případ, že by se nedostatky neodstranily.

Současně s nepříznivým vývojem války pro Německo rostla potřeba pracovních sil. Velké závody se proto uchýlovaly k organizovaným náborům těchto sil i v obsazených zemích. Bylo tomu tak i na italském území, obsazeném německou armádou. Všimněme si blíže tohoto druhu náboru italských pracovníků chemickými závody v Litvínově, jež byly největším podnikem svého druhu na území

¹¹ PA Litvínov. Zápisky pamětníků v záv. čas. „Výstavba“, č. 14.

¹² StA Litoměřice, Vládní president Ústí n. L., II-4051-. Dopis vládního pres. z 10. 9. 1943 všem landrátům a polic. presidentům v Sudetách.

¹³ StA Opava, Landrát Opava, Pol. 301-645. Oběžník gestapa v Opavě, 10. 9. 1943.

¹⁴ StA Zámorsk, Landrát Mor. Třebová, Pol. 304. Oběžník gestapa v Opavě č. 98. 27. 9. 1943.

¹⁵ Tamtéž. Oběžník gestapa v Opavě, 24. 3. 1944.

¹⁶ StA Liberec, Říšské místodržitelství, k. 79, sign. 1 a med. Zemský úřad NSDAP, 12. 10. 1943.

Československa. Nábor prováděli v pěti italských oblastech, a to takřka po celý rok 1944.

Zástupci chemických závodů Litvínov slibovali italským dělníkům mzdy, které se blížily mzdám německých dělníků. Zaučený italský pracovník nad 21 let měl dostat 0,62 marek na hodinu a 20% přídavek; Němci měli v Litvínově na hodinu 0,70 marek a 30% přídavek.¹⁷ Do určitých oblastí Itálie byli posláni náborčí chemických závodů s dostatečným množstvím propagačního materiálu. Odjízďeli s velikými nadějemi na úspěch při získání pracovních sil pro průmysl v Československu. Zprávy, které pravidelně posílali z tzv. pracovního štábu „Chemie“ v Itálii do Litvínova nesevěděly však o předpokládaném úspěchu.

Náborčí postupovali obvykle tak, že si vyžádali od vedení italských podniků, které nebyly pro válku prvořadě významné, seznamy jejich zaměstnanců, které pak předvolávali do středisek svého štábu (největší bylo v Parmě). Jako nejprůkaznější obraz výsledků tohoto náboru může sloužit tato tabulka:¹⁸

Den	Pozváno	Dostavilo se	Neschopno nasazení	Zavřeno	Získáno	Odesláno do Litvínova
17. 4.	156	64	44	47	15	0
18. 3.	174	70	47	36	17	2
20. 3.	107	56	43	61	13	8
21. 3.	91	36	27	0	13	4
22. 3.	106	47	33	7	16	20
23. 3.	161	47	39	0	9	2
24. 3.	119	35	29	0	7	0
25. 3.	115	30	24	0	7	4

První co tabulka vyjadřuje zcela přesvědčivě je skutečnost, že z počtu předvolaných k náboru do práce v říši se dostavovalo zhruba kolem 40 % lidí. Tento fakt sám o sobě nasvědčuje, jaký postoj zaujala většina italského obyvatelstva k přesazení na práci v říši.

Nejdříve se náborčí domnívali, že budou získávat italské občany snadno a na základě dobrovolnosti. Když však hned po prvních týdnech svého působení museli konstatovat naprosto neuspokojivé výsledky, přeorientovali se na nucený nábor. Postupovali pak vždycky ve spolupráci s místními fašistickými orgány, jejichž členy přizývali do náborčí komise. Leč ani tímto způsobem mnoho nezískali, jak vyplývá z prostého konstatování, že italští dělníci naprosto nerespektují nařízení svých úřadů a tudíž neposlouchají ani členy fašistické strany ve zmíněných komisích. Výsledky náboru byly v prvních týdnech skutečně více než hubené, protože komisím se podařilo posílat týdně do chemických závodů v Litvínově největšinou jen jeden transport, který nemíval zpravidla více než deset osob.¹⁹

Brzy se však dostavila ještě vážnější překážka plynulé práce náborčí komise.

¹⁷ PA Litvínov, 28. 2. 1944.

¹⁸ Tamléž. Přípis datovaný v Parmě, 20. 3. 1944.

¹⁹ Tamléž. Parma, 20. 3. 1944 a 27. 3. 1944.

Tato totiž přiznává, že ve čtyřech italských provinciích — Piacenza, Reggio, Parma a Modena — nebylo možné zahájit vůbec práci, poněvadž v tamních horách číhalo velké nebezpečí v podobě italských partyzánů. Nacističtí náborčí museli otevřeně přiznat, že mohli navštívit jedině městečka a vesnice, ležící v dalekém předhůří a že vždycky museli počítat se zjevnou sympatií místního obyvatelstva s partyzány.²⁰

Ani policejní akce, k nimž se nacisté nakonec při náboru uchýlovali, nemávaly žádoucí výsledek. To proto, že se vzpírali nejen samotní italští dělníci, nýbrž i podnikatelé, kteří neměli zájem na odsunu svých zaměstnanců do říše. Náborčí ve svých zprávách hovořili o tzv. pročešávání italských podniků, aby získali Italy na práci v chemických závodech Litvínov. Na pořad se dostaly v první řadě italské textilní továrny. Pročešávání závodů se provádělo tak, že byli nejdříve pozatýkáni zjevně protiněmecky naladěni Italové. Kromě toho byla vypsána peněžitá odměna za každého chyceného Itala, který odmítl nastoupit práci v říši a pokusil se o útěk. Všichni takoví provinilci byli odsouzeni vojenským tribunálem na rok do vězení a přinuceni odejet okamžitě na práci do říše.²¹ Podobným způsobem „získávali“ nové pracovní síly zástupci mnoha dalších velkých německých podniků, nejen z rezortu chemie.

Italští lékaři ve své většině pomáhali sabotovat akce německých náborčích. Uznávali až polovinu předvolaných za neschopné práce v říši. Bývali pak nahazováni nacistickými lékaři, kteří procento neschopných okamžitě rapidně snížili.²²

Hrozba nesplnění plánu nutila chemické závody v Litvínově k tomu, aby se její náborčí uchýlili k dalším mimořádným opatřením. Pomoc při nahánění Italů na nucené práce měla poskytnout zvláštní pracovní policie, složená z místních fašistických četnických jednotek. Měla za úkol násilím dopravovat do říše ty italské občany, kteří byli uznáni za schopné nasazení a přesto se nedostavili dobrovolně k odjezdu svého transportu. Hned v dubnu 1944 bylo například nasazeno v provincii Parma sto takových policistů.²³ Jejich počet se brzy zvýšil. Přiváděli před nacistickou náborčí komisi italské muže a ženy, kteří odmítli se tam dostavit dobrovolně. Policisté bývali posíláni s každým transportem italských dělníků a setrvali s nimi až do překročení říšských hranic; to proto, že mnoho Italů z transportů utíkalo, zvláště pokud se transport pohyboval ještě na území Itálie.

Do sběrného tábora italských dělníků, kteří měli v nejbližší době odejet do Litvínova, byli posíláni italští důvěrníci, kteří měli mezi nimi provozovat příslušnou nacistickou propagandu. Měli lákat Italy sliby, že se pro ně v Litvínově vaří po italsku, že tam budou žít v krásném a kulturním prostředí.²⁴

Poněvadž normální cestou nebyli nacisté s to splnit podmínky náboru, sahalí čas od času k jakékoli příležitosti, aby stavy transportů jakkoli obohatili. Tak například neváhali poslat s transporty ani několik desítek zatčených italských partyzánů, a to se svolením orgánů SS. Nebo využívali příležitosti, že mnoho italských branců, kteří měli nastoupit do armády, se nehlásilo k této povinnosti

²⁰ Tamtéž. Parma č. 3, 27. 3. 1944.

²¹ Tamtéž. Zpráva prac. štábu „Chemie“ z Milána, 28. 3. 1944.

²² Tamtéž. Zpráva z Parmy, 3. 4. 1944.

²³ Tamtéž. Parma, 18. 4. 1944.

²⁴ Tamtéž. Zpráva štábu „Chemie“. Parma, 24. 4. 1944.

dobrovolně. Ty prostě násilím pochytili, naložili do nákladních aut a odvezli do sběrného tábora a poslali s nejbližším transportem do Litvínova. Podobný osud často stíhal i italské vězně. Například v transportu 285 Italů z poloviny května 1944, určeného pro Litvínov, bylo 64 vězňů z Parmy.²⁵

Italové se všemožně snažili vyhnout nasazení v říši. Často za sebe, zdravé osoby, posílali vyslovené mrzáky a nemocné, kteří pak museli být vráceni zpět do Itálie. Tomuto úskoku čelili náborčí přísnou kontrolou průkazů ve sběrném táboře a ještě v transportech. Firmám, které rovněž neměly na uvolnění svých zaměstnanců zájem, byla vyplácena jednorázová odměna za odborného dělníka sto marek, za zaučeného šedesát a za ženu čtyřicet marek. Kromě ojedinělých případů nedosahovali však nacisté v náboru italských dělníků žádoucích úspěchů. Komise v oblasti Reggio například v týdnu od 11. do 17. června 1944 obelala 149 Italů, ale dostavil se z nich pouze jediný. Transporty bývaly v této době stále tak hubené jako na počátku její činnosti. Během týdne získávala komise jen jedince, pokud se jí nenaskytla příležitost k nějaké radikálnější mimořádné akci.²⁶

Někdy však i tyto radikální akce přinášely náborčím jen trpké ovoce a zkušenosti v tom, že italská občanská společnost není povolným nástrojem fašismu. Tak v polovině června 1944 nařídila náborčí komise „Chemie“ odvod pracovních sil ročníků 1920–26. Tato akce měla stoprocentní neúspěch; naopak čin silně podnítil partyzánské hnutí v oblasti Parmy, Reggio, Piacenzy aj.²⁷

Činnost partyzánů vůči náborčím byla velmi aktivní. Několikrát přepadli auto, které jezdilo po ulicích Parmy a okolních vesnicích a vysílalo propagační projevy.²⁸ Na podzim r. 1944 činnost náborčích komisí pro Litvínov skončila. Přesně nelze určit, kolik Italů získala. Nebylo jich však více než okolo dvou tisíc. Podstatná většina Italů byla do Litvínova dopravena násilím.

Po převratných událostech v Itálii r. 1943 objevilo se v říši množství Italů v postavení tzv. internovaných vojáků. Za internované byli pokládáni vojáci někdejší italské armády, kteří byli po svržení Mussoliniho vlády odzbrojeni německou armádou v Itálii, Řecku, Jugoslávii a jinde. Nacisté potřebovali italské vojáky jako pracovní síly. Proto je téměř všechny zařadili do pracovního procesu.

V tzv. Sudetech pracovalo k 1. dubnu 1944 8827 italských internovaných vojáků; z toho 6836 v obvodu vládního presidenta v Liberci, 316 v obvodu presidenta v Opavě a 1676 v Karlových Varech.²⁹ Kromě toho byli italská internovaní vojáci nasazeni ve Slezsku, jak dokazují materiály stalagu v Těšíně. Číslo vybraná z denních hlášení o stavu italských internovaných vojáků z tohoto tábora ukazují tento stav:³⁰

²⁵ Tamtéž. Zpráva z Milána, 3. 4. 1944, a z Parmy, 15. 5. 1944.

²⁶ Tamtéž. Služební příkaz ř. 15. Milán, 13. 5. 1944, Zpráva z Milána, 18. 5. 1944. Týdenní zpráva z Reggio, 11.–17. 6. 1944.

²⁷ Tamtéž. Zpráva z Parmy, 24. 6. 1944.

²⁸ Tamtéž. 7. 10. 1944.

²⁹ StÚA Praha, S-110-4-233, F/29/4. Hlášení K. H. Frankovi. VHA, 19 B.

³⁰ VHA, 19 C, k. 4, inv. č. 14-27. Täglicher Italienerbestand.

Den	Počet	Den	Počet
15. 10. 1943	2 298	3. 4. 1944	8 536
19. 10. 1943	3 505	4. 5. 1944	8 822
27. 10. 1943	4 222	1. 6. 1944	9 311
3. 11. 1943	5 222	5. 7. 1944	10 095
17. 11. 1943	9 434	2. 9. 1944	9 505
26. 11. 1943	10 197	7. 9. 1944	4 888
4. 1. 1944	9 380	12. 9. 1944	806
2. 2. 1944	9 738	31. 10. 1944	42
2. 3. 1944	9 355		

Prudký pokles italských internovaných vojáků v září 1944 byl způsoben tím, že byli převážně masově převedeni do stavu civilních dělníků. Největší množství válečných zajatců stalagu v Těšíně bylo nasazeno do kamenouhelných dolů. Z Italů to bylo počátkem r. 1944 4181 internovaných, rozdělených na československém a polském území do jedenácti pracovních komand na jednotlivých sachtech.³¹ Zhruba v tutéž dobu byli všichni Italové stalagu Těšín v 38 komandech, ať už v Polsku nebo v Československu. V samotném táboře v Těšíně jich bylo umístěno jen několik desítek, většinou nemocných. Podrobnější rozmístění komand máme k dispozici například z 22. června 1944; jasně naznačuje, že internovaní Italové byli nasazováni převážnou měrou do těžkého průmyslu, jen minimálně do zemědělství, eventuálně lesního hospodářství. Totéž dokazuje i přesný rozpis italských pracovních komand, který se zachoval pro oblast vládního presidenta v Liberci, a to z 1. července 1944. Podstatná část jich pracovala v chemických závodech Litvínov.³²

Velký počet italských internovaných vojáků způsobil po kapitulaci Itálie nacistickým orgánům mnoho starostí. Chtěli dosáhnout toho, aby Italové byli v co největší míře nasazeni okamžitě do průmyslu a zemědělství. Na druhé straně se nacisté oprávněně obávali rozsáhlých sabotážních akcí, jež by mohli Italové způsobit, kdyby nebyla připravena řada ochranných opatření.³³ Jaká to byla opatření? Italští internovaní vojáci byli ubytováni v táborech a nasazeni na práci zásadně odděleně od sovětských válečných zajatců. Kde to nebylo možné, mělo dojít aspoň k přísné izolaci uvnitř podniku. Příslušní němečtí činitelé se obávali, aby Italové, kteří si začali uvědomovat pravou podstatu válečných událostí, nebyli ještě i v zajetí ovlivňováni sovětskými zajatci, s nimiž by se nakonec mohli spojit k sabotážním akcím. Proto povolili pracovní nasazení Italů pouze s anglickými nebo americkými zajatci.

Německé orgány zprvu doufaly, že najdou mezi Italy mnoho takových, kteří zůstanou i po převratných událostech v Itálii věrni fašismu. Vydali proto naří-

³¹ Tamtéž, 19 B, k. 4, inv. č. XL. Těšín, 15. 2. 1944.

³² Tamtéž, 19 A, k. 7, inv. č. 124. Italská prac. komanda stalagu Těšín. StA Litoměřice, Vládní president Ústí n. L., II-4051.

³³ VHA, 19 A, k. 16, inv. č. 194. Přípis OKW. Berlín, 5. 10. 1943.

zení, aby takoví italští vojáci byli v internaci vyhledáváni a podléhali mírnějšímu zacházení.³⁴ Doporučovalo se získávat je malými přemii, dovolovat jim přednostní písemné spojení s domovem, vařit pro ně solidní italská jídla atd. Tato opatření vyzněla však zpravidla naprázdno.

Celkově se dá říci, že se postavení italských internovaných vojáků velmi podobalo postavení západoevropských zajatců. Snad s tím rozdílem, že nedostávali tak bohaté balíčky od Červeného kříže jako například Angličané, a že mnozí Němci, znechucení situací v Itálii, vylévali si někdy na nich zlost drastičtějším chováním. Po dohodě s německou vládou zřídila nová Mussoliniho italská vláda zvláštní služebnu, zvanou Servizio Asistenza internati, která spolupracovala s italským Červeným křížem; měla středisko v Berlíně a pobočku ve Veroně.³⁵ Tato instituce měla za úkol opatřovat a udržovat spojení s italskými internovanými vojáky a jejich rodinami ve vlasti, organizovat posílání balíčků a řešit tzv. „morální a hospodářské úkoly spojené s italskými internovanými“. Podstatnou pomoc tato instituce nepřinesla.

Důležitou úlohu v životě italských internovaných vojáků mělo stravování. Dávky potravin pro západoevropské zajatce, které se vztahovaly rovněž na Italy, jsou nám už známé. Praxe při uplatňování těchto předpisů nebyla ovšem všude stejná. Ve stalagu Těšín byli italští internovaní vojáci stravováni například podle výkonnosti, podobně jako sovětsí váleční zajatci.³⁶ Byli rozděleni do tří skupin. První tvořili pracovníci dobří, druhou průměrní, kteří byli tělesně slabí, ale pilní, a konečně třetí byli ti, kteří nechtěli pracovat a byli označeni za lenochy. Teplá strava se vařila pro všechny, ale první skupina dostávala dva a půl litru polévky na hlavu, Italové ze druhé skupiny dva litry a ze třetí jen půl-druhého litru. Podle neutuchajících nářků na neuspokojivý pracovní výkon Italů se dá soudit, že většina jich byla zařazena do třetí nebo do druhé skupiny.

Italští důvěrníci v pracovních komandech a v táborech, jejichž prostřednictvím měli internovaní vojáci spojení s německými nadřizeními, dostávali až příliš často stížnosti na nedostatečnou stravu. Dovidáme se, že jejich stravování většinou záviselo na libovůli vedení podniků, u nichž byli nasazeni.³⁷ V zadrženém dopise poddůstojníka Groti Guofciho například stojí, že železářny v Třinci na nich chtějí mnoho těžké práce, ale o stravování se nestarají ani v nejmenším. Podobných příkladů by bylo možno uvést mnohem³⁸ více.

Nejvíce stížností se však týkalo tělesných trestů, kterými byli Italové stíháni opravdu velmi často, a to jak od strážných a jiných táborových nadřizených, tak na pracovištích od německých mistrů a tzv. předních dělníků. Výslech zajatého italského lékaře na pracovním komandě v Třinci například dokázal, že v tamních železárnách byli Italové často bití pěstmi a bajonetý, surově kopáni apod. To všechno proto, že pro úplnou vyčerpanost nebyli s to vyvinout požadovaný pracovní výkon. Italský lékař zvláště upozorňoval na internované Feracini Giovanni, Zucato Primo, Dell'Armi Giovanni a Redolfi Agostino, kteří byli mnohokrátě bití: „Všichni jsou neschopní práce, staly se z nich kostry, a to v důsledku špatné stravy.“³⁹

³⁴ StA Litoměřice, Vládní prezident Ústí n. L., II-4051. Oběžník gestapa, 4. 11. 1943.

³⁵ VHA, 19 A, k. 7, inv. č. 124. OKW Berlín, 1. 3. 1944.

³⁶ Tamtéž, k. 23, inv. č. 268. Těšín, 25. 3. 1944.

³⁷ Tamtéž, k. 7, inv. č. 124. Zprávy důvěrníků z 11. 7., 14. 3. a 15. 3. 1944.

³⁸ Tamtéž. Těšín, 1. 3. 1944.

Italský internovaný č. 2940 Viterriti Luigi, který pracoval na šachtě na Těšínsku, byl německými vojáky tak zbit kolbami pušek, že za několik dnů v lazaretě zemřel. Zpráva hlavního italského důvěrníka stalagu Těšín byla v červnu 1944 zcela jednoznačná: „Jídlo italského komanda v třineckých železárnách je kvantitativně i kvalitativně zcela nedostatečné, aby Italové mohli vykonávat požadovanou práci. Uniformy všech jsou ve velmi špatném stavu, někteří jsou bez bot. Internovaní jsou často bití pažbami pušek, klacky a bajonety...“ V důsledku nelidského bití bylo v táborovém lazaretě v Těšíně vždycky dostatek Italů.⁴⁰

Celkový stav Italů nebyl asi lepší ani v jiných oblastech tzv. Sudet, jak o tom svědčí přípis říšského místodržitele, který s vědomím říšského ministra pro výživu musel nařídít, aby italsí internovaní byli dočasně zásobeni zvláštními přiděly potravin.⁴¹ Po dobu dvou přidělových období, a to od 26. června 1944, měli italsí internovaní v tzv. Sudetech dostávat zvláštní přiděl 50 g mouky, 5 g polévkovin a desetinu litru středěného mléka na den a na osobu. To proto, aby se zlepšil jejich zdravotní stav a pracovní schopnost. V souvislosti s tím je zajímavé si uvědomit, že tytéž přiděly byly přiznány ještě sovětským válečným zajatcům. Poněvadž přímo otrěsný stav sovětských zajatců je známou skutečností, dá se předpokládat, že také Italové byli na tom zdravotně a fyzicky velmi zle.

O situaci mezi italskými internovanými vojáky se dovíme mnoho z výsledků italských uprchlíků, které německé orgány znovu chytily. Uvedeme několik příkladů z pracovního komanda v Třinci, které bylo pravděpodobně jedno z nejtěžších. V březnu 1944 byl vyslýchán uprchlík Gionizi Ontonio, který uvedl, že utekl z Třince pro surové zacházení. Internované tam bili bajonety až do bezvědomí. Pasoni Olindo, Posuolo Garbone Cesare a Rocco di Valdoro shodně vypovídali, že utekli z třineckých železáren pro špatnou stravu a neustálé bití. Svědčili, že dostávali za nejtěžší výkopové práce v terénu dvakrát denně polévku z vody a řepy a asi třetinu kilogramu chleba. O nedostatečné stravě se zmiňuje též jiný uprchlík z Třince, Parmesi Salvatore. Za jedenáctihodinovou obtížnou práci dostávali litr polévky v poledne a večer 400 g chleba. Poněvadž chléb snědli hned jakmile jej dostali, bývali denně celé dopoledne hladoví.⁴² V Třinci existoval dokonce zvláštní trestní oddíl pro italské internované, kam byli například přeraženi všichni chycení uprchlíci; situace tam byla ještě horší než v normálním komandu.

Útěky Italů jsou známy také z jiných pracovních komand na území okupovaného Československa.⁴³ Kniha útěků stalagu v Těšíně zaznamenala například v průběhu r. 1944 141 případů, kdy Italové uprchli. Většinou to byli jednotlivci nebo menší skupinky. Kolik jich bylo znovu chyceno, to není známo. Je nespornou skutečností, že tyto útěky musíme hodnotit jako projev krajní nechuti Italů pracovat v říši, projev antifašistického smýšlení, i když nemuselo být vždycky zcela uvědomnělé.

Povšimněme si nakonec ještě situačních zpráv o náladě Italů z pera německých vedoucích v táborech a na komandech. Všechny označují náladu Italů

⁴⁰ Tamtéž. Podle přípisu italského dův. stalagu Těšín. Duben 1944. Další zpráva je datována 4. 6. 1944.

⁴¹ StA Litoměřice, Landrát Ústí n. L., Ko 061-10. Liberec, 24. 6. 1944.

⁴² VHA, 19 A, k. 7, inv. č. 124. Těšín, 1. 3. 1944 a 8. 6. 1944.

⁴³ StA Litoměřice, Landrát Bílina, WL-217-1. StA Opava, Landrát Krnov, B II-983. VHA, 19 B, k. 4, inv. č. 14-27.

v internaci za stísněnou, ba zoufalou.⁴⁴ Italové tolik toužili po svobodě, že se někteří neváhali přihlásit i do nové Mussoliniho armády, ale většinou bezvýsledně; Němci je potřebovali více jako pracovní síly. Stěžovali si, že musí sedět za ostnatým drátem v táborech jako váleční zajatci, nikoli jako internovaní vojáci. Měli oprávněné námitky proti nedostatečné výživě a největší část dopisů do vlasti byla napsána jako žádost o balíčky s jídlem. Spojení s vlastí však bylo více než špatné. Masa Italů se chovala vůči nové Mussoliniho fašistické vládě podle názorů německých činitelů skepticky; v nacistické Německo už vůbec ztratili důvěru. Zajímavé jsou časté zprávy o tom, že se Italové velmi sprátelili v pracovních komandech s místním civilním obyvatelstvem. Platilo to bezpochyby o Česích i o Polácích, s nimiž pracovali v dolech i továrnách. Také chycení uprchlíci často vypovídali, že jim při útěku pomáhali Češi a Poláci, zejména s jídlem.

V srpnu r. 1944 byli italští internovaní vojáci podle rozhodnutí nejvyšších míst nacistické vlády propuštěni a předáni k dispozici pracovním úřadům.⁴⁵ Všichni propuštěni museli nejdříve podepsat prohlášení, že zůstanou na dosavadních pracovištích v říši až do skončení války, a to za podmínek platných pro italské civilní dělníky. Z internace neměli být propuštěni důstojníci, politicky zjevně nespolehliví vojáci, trvale neschopní práce a váleční zajatci, tzv. Badoglio-Leute. Propuštěným měla být vystavena propouštěcí potvrzení a cizinecké pasy. Konečně měli být poučeni v tom smyslu, že za svou svobodu vděčí „jedině snahám duceho a velkomyslnosti vůdce.“

V praxi se provedlo propuštění opravdu velmi rychle a takřka masově, a to především proto, že se stalo v podstatě formální záležitostí. Italové zůstali většinou pracovat na stejných místech kde pracovali jako internovaní vojáci, zhruba za týchž podmínek. Blížil se konec války a nacistická říše neměla už sil ani dostatek snahy upravit novým italským civilním dělníkům jejich celkové postavení, které mělo být o něco lepší než jejich postavení jako internovaných. Průběh propuštění lze číselně vyjádřit na příkladu stalagu v Těšíně. Tam byl stav k 6. září 1944 7458 italských internovaných vojáků ve 42 pracovních komandech a k 26. září 1944 zůstalo jediné komando se 46 internovanými.⁴⁶ Do této průmyslové oblasti byli pak přerazeni z jiných míst v Německu další propuštění Italové. Počátkem října 1944 bylo jich tam hlášeno celkem 11 500, rozdělených do 68 pracovišť.

Jako civilní dělníci dostávali Italové výraznější podporu Červeného kříže. Prostřednictvím stalagu Těšín obdrželi například v říjnu 1944 zásilku 2400 pracovních obleků, 9000 párů ponožek, 300 puloverů, 1800 ručníků, 2549 kapesníků, 12 795 kg sucharů, 14 345 kusů konzerv kondensovaného mléka aj.⁴⁷ Stěžovali si však, že jejich zásilky bývají nespravedlivě rozdělovány a nedostanou se všechny do rukou Italů.

Situční zprávy německých orgánů rozdělovaly pak Italy do dvou skupin. Ti, kteří současně s propuštěním z internace byli přerazeni na lehčí práce (například do zemědělství nebo do řemeslnických dílen), jsou prý vcelku spokojeni; to byla ovšem menší část Italů. Ti co zůstali na stejných pracovištích — a to byla naprostá většina — nepocítili samozřejmě žádnou změnu po převedení do stavu civilních dělníků. Ze zjištění, že prý by většina z nich zůstala raději v internaci,

⁴⁴ VHA, 19 B, k. 1, inv. č. VII. Summungsbericht za duben až červenec 1944.

⁴⁵ Tamtéž, 19 A, k. 11, inv. č. 161. Přípis OKW. Berlín, 12. 8. 1944.

⁴⁶ Tamtéž, 19 B, k. 2, inv. č. XXVII.

⁴⁷ Tamtéž. Těšín, 18. 10. 1944.

lze usuzovat, že se jejich postavení dokonce v leččems zhoršilo. Pravděpodobně proto, že německé orgány nezvládly hladce propuštění a vznikla chaotická situace. Shodně se však v německých hlášeních konstatuje, že se Italové po propuštění ještě více sblížili s místním civilním obyvatelstvem, které se k nim chovalo velmi přátelsky, ačkoli nerozumělo jejich řeči.⁴⁸

Situační zprávy německých orgánů nejsou konec konců zdaleka jediným dokladem o přátelství, které se zrodilo mezi nasazenými Italy a místním obyvatelstvem, v našem případě československým. Mnoho takových příkladů solidarity uvádějí pamětníci válečných let v chemických závodech Litvínov. Češi pomáhali Italům jídlem, oblečením, obutím, předávali jim zprávy z fronty apod.⁴⁹ Dodnes vzpomínají na utopení Italů, kteří se dostali do pověstného tábora č. 29, kde byla trestní kolona: „Italové se měli velmi špatně, v zimě byli bez řádného šatstva a měli hlad. Němci je chtěli přinutit, aby šli na frontu, ale odmítli do jednoho; naživu jich zůstalo jen několik stovek. Češi jim pomáhali jak mohli.“

Z posledně uvedené zprávy vyplývá i nepopiratelná skutečnost o vysoké úmrtnosti Italů, ať už to bylo na následky naprosto nedostatečné stravy nebo surového zacházení. Mnoho Italů nevydrželo zejména poslední přesuny před postupující Rudou armádou. Kronika severomoravského města Frenštátu například zachytila zprávu o třech tisících zubožených Italů, které Němci hnali 3. května 1945 městem. Kronikář jen dodává, že byli ponecháni nacistům zcela „na pospas“.⁵⁰ Po průchodu některých transportů byly nalezeny u cest mrtvoly zastřelených Italů. Okresní velitelství národní bezpečnosti hovoří například o mrtvole italského válečného zajatce Alfreda de Santise, nalezené 11. května 1945 na katastru obce Loučka. Nebo národní výbor Holýšova na okrese Domažlice podává zprávu o třech italských příslušnících, které v posledních dnech války zastřelil ranou do týla nacističtí Lichtenauen, odsouzený po válce k trestu smrti. Italové byli zastřeleni za neznámých nám okolností. Nacisté pravděpodobně dobíjeli zesláblé Italy, kteří nestačili transportu, nebo si vyřizovali účty s aktivními antifašistickými činiteli mezi nimi.⁵¹

Nakonec ještě stojí za zmínku pomoc místního obyvatelstva italským občanům. Uplatňovala se velmi často v případech, kdy se Italové chystali utéci. Kniha útěků ze stalagu Těšín uvádí řadu příkladů, kdy byla tato pomoc zjevně zjištěna. Uvedeme případ z 26. října 1944, kdy český dělník Havel dopomohl k útěku skupině čtyř Italů z válcovny v Bohumíně.⁵² Kolik takových případů bylo, které nacisté nezjistili, lze těžko říci. Často též chycení italští uprchlíci vypovídali, že je cestou na útěku podporovali Češi nebo Poláci. Někteří Italové směřovali po útěku z tábora do oblastí osídlených Čechy. Dá se předpokládat, že věděli o pomoci poskytované českým obyvatelstvem uprchlíkům z nacistických táborů.

Závěrem lze říci, že Italové neměli v říši žádné zvláštní privilegované postavení. Po kapitulaci Itálie se jejich situace citelně zhoršila. Podnikatelé a jejich táboroví nadřízení s nimi často nakládali podle libovůle. Italové se nestali povolnou pracovní silou. Jako jednotlivci i jako celek získali sympatie československého lidu, s nímž navázali četná přátelství, znamenající pro ně materiální i morální pomoc.

⁴⁸ Tamtéž, 19 B, 19 B, k. 1, inv. č. VII. Stimmungsbericht za říjen 1944.

⁴⁹ PA Litvínov, Archiv techn. vedení, č. 6001. Časopis „Výstavba“, č. 10, 5. 2. 1963 aj.

⁵⁰ Kronika města Frenštátu, 3. 5. 1945.

⁵¹ StA Brno, Zemský národní výbor, č. 361 a 405. MěA Holýšov, zpráva z 25. 10. 1946.

⁵² VHA, 19 C, k. 13, inv. č. 84. Knihy útěků.